CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 627 Subject: Grammar

Title: Laghuśabdenduśekhara

Author: Nāgoji Bhatta Scribe: —

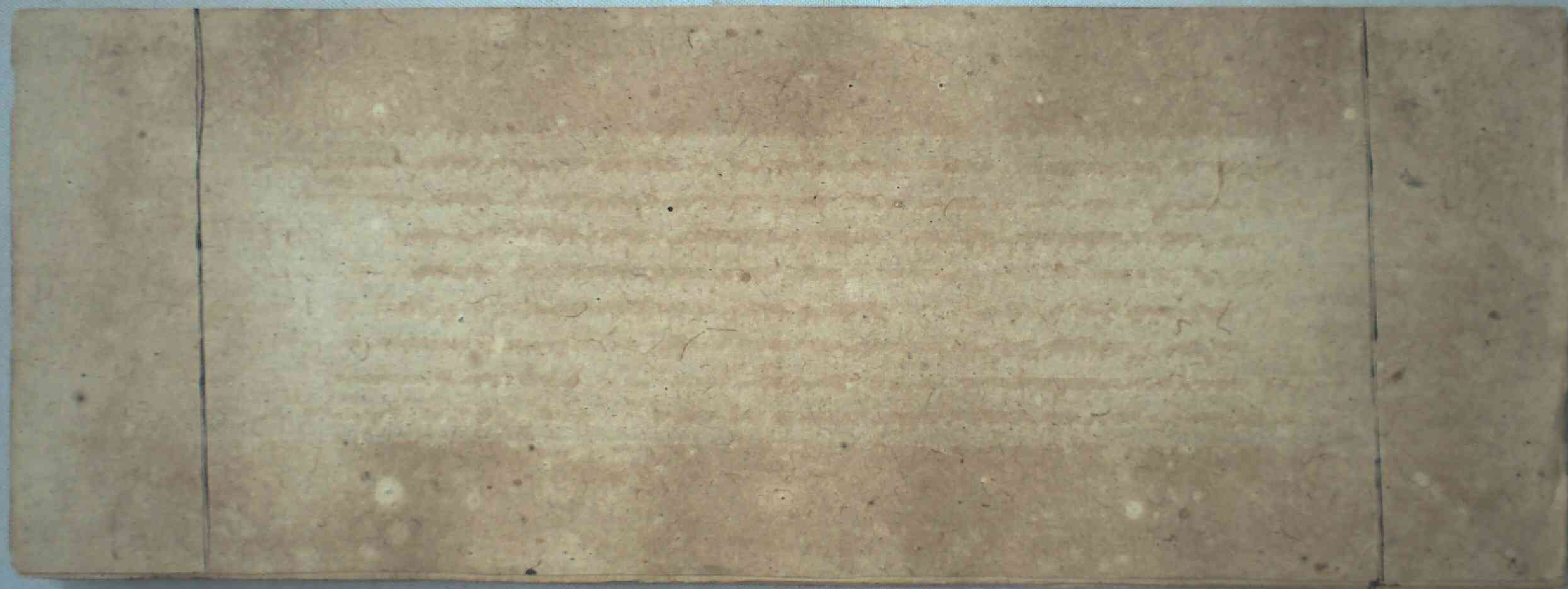
Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 11" by 4" Extent: 326 to 446 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī

Remarks: —

१ श्रीगणेशाय नमः॥ मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि च शास्त्राणि प्रथंते इति भाष्योक्तेर्विघ्नविघातनार्थं ग्रंथमध्ये कृतं मंगलं शिष्यशिक्षार्थं नि
बध्नाति। श्रौतार्हतीति। श्रौतं श्रोत्रियत्वं वेदाध्ययनकर्तृत्वं। आर्हती योग्यता। न हि हितकर्मानुष्ठातृत्वं। नान्याविनेः प्रसिद्धेरित्यर्थः। गुणैः प्रशस्तगु
णवद्भिः। अहरहरिवं अहन्यहनि। विजयनेतरामिति। वीति भिन्नं पदं। तिङन्तेतिनरप्याम् निङंतेतरपदस्य तु समासस्थंदस्येव। उपसर्गाणां घोनकत
यादीत्येन सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् कथं तरबिति न शंक्यं। पूर्वार्द्धेनास्य संगतिमाह। पूर्वादिरिति। कथितानः प्राधान्येनेत्यर्थः। तत्तापाध्यायेति।
उणादीनाम् तु णादयो बहुलमिति सूत्रबोधितत्वात्तत्वं। पचमस्तीति। लट्श्लिडित्याधुनककसापेक्षत्वपदं। एकैमात्रेति। नेन न कुपूणाभिप्राप्रदर्शनात्
न्यूनतेति परास्तं। वर्तमाने लः। कालादेर्घोत्यतयाह। वर्तमानक्रियेत्यादि। वर्तमानकालक्रियेत्याद्यर्थः। वर्तमानत्वं प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाश्र
यत्वं कालगतं बोध्यं। अटाविति। अकारस्य विनेत्संज्ञा निवृत्तिरूपायाभावात्। टित्वेरेत्यर्थः। लडिति उच्चारणार्थाकारेणाज्ञानो प्रथमैकवचनांत
म्। लस्येत्येन तत्वरसात्। तिप्तस्झीति। सौत्रत्वान्निर्विभक्तिकानुकरणं ताधासाधांतसप्तम्यादौ रुत्वं न। तिबादीनां पित्वं गुणार्थं स्वरार्थं च। आ ३२७
देशे साहचर्यादागमत्वमिटः। एषां स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वे सिद्धे पिदेशांशे निराकांक्षत्वेपि च अविरोधात् प्रत्ययः परश्चेत्याक्षदानश्चेति चस

बध्नत एव। अन एवैतत्सूत्रविधेयता। हिविषयप्रत्ययसंज्ञासंनियुक्तमाघ्रदान्तत्वमिसाघ्रदानश्चेति सूत्रे भाष्येऽक्तं। लः इत्यादेशापेक्षपाष्टीत्या
द्। आदेशा इति। सिद्धारयस्तु रूपविशिष्टस्योद्देशेन विहितानसमाघोदेशेनेति न तेषामत्र ग्रहणं। अस्याकडारत्वेपि सत्रादौ सावकाशं परस्मैपद
संज्ञा पुरुषसंज्ञा न बाधते। सचिवृद्धिः परस्मैपदेषिवत्यादिलिंगात्। शाकसंज्ञाधिकारादेवात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावः। शेषप
दार्थं ज्ञानाचात्मनेपदविधायकान्याह। अनुदात्तङित इति। तदंताच्चेति। तेन यङन्तादात्मनेपदसिद्धिः। यङादेर्ङित्त्वमादापत्तैत्तिरावपि यङ
घंन समुदायस्य न गनिरूपिनागत्वानापत्ताव ङघवस्थापत्तिरिति केचित्। चङघं नेनुन। मंडूकप्लुत्या भूवादय इत्यतो धातवेनेत्यस्य षष्ठ्या
विपरीणामस्यानुवृत्तेरिति भाष्ये स्पष्टं। स्वरितञितः। कर्तारमभिप्रैति तत्कर्त्रभिप्रायं। कर्मण्यण्। अभिप्रैतीति गत्यर्थस्तदाह। कर्तृगामि
नीति। क्रियाफलं च श्रुत्यालोकतो वा। यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता। तदेव नदक्षिणारूपं। तच्च पश्चादौ भोजनादिलोकतोऽवगतं। यज्ञादौ
स्वर्गादि श्रुत्यावगतं। कर्तृगामिफलत् फलकं क्रियाद्योतयेन्नेत्यर्थः। तदर्थत्वद्योतकं चात्मनेपदमेव। यजमानस्य पाकयागादित्वामयीसंघट
न रूपं संविधानयजमानो यजत इत्यादौ धात्वर्थः। नचैवं णिजापत्तिरिति वाच्यं। संविधानपूर्वकप्रेरणाया एव णिजर्थत्वात्। यत्र सतिप्रयोज

२ करस्तु भवते। न हि संविक्षनमात्रेण तत्प्रोत्साहते। संविक्षन्कुर्वन्नपि न यावत्प्रेरयति तावत्प्रयोजकस्तुच्यत इति हेलाराजोक्तेः। भिक्षावासयतीत्या-
दावपि प्रयोजकत्वारोपो बोध्यः। तूष्णीमासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोऽपि वासादिप्रयोजक इति भाष्यात्। तत्समर्थाचरणमात्रेण तत्प्रयोज-
कत्वारोप इति तदर्थः। तत्समर्थाचरणपूर्वकप्रेरणं तत्र तत्र प्रसक्तमर्थः। तदुक्तं हेलाराजेन। यः स्वर्गादिफलार्थं भृत्यान्तरं व्यापारयति स्वयं च
प्रतिविक्षन्मारभते तत्रैव यजमानादौ कर्तर्यात्मनेपदमिष्यत इति। केषांचित्कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पनेआत्मनेपदं इति हरिकारिका। रिका-
व्याख्यावसरेऽपि हेलाराज आह। णिचुप्रेरणवाची। तत्प्रयोजको हेतुश्च हेतुमति चेति सूत्रात्। अत एव तदाश्रयस्य कर्तृत्वपाचयति देवद-
त्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ। एवं च भिन्नविषयता द्विकस्योक्तिरसंगता। किंच सामान्यविहितणिचो बाधस्तु विशेषविहितेनात्मनेपदेन बाध एवोचि-
तः। एतच्च केषांचिदिति सूचितमिति। कौशिस्वपत इत्यादिप्रयोगाणां तेनैव गतिरुक्ता। कौशिस्वात्मनमिति चिन्त्यं कदुराह। तत्र
प्रत्युपकारविनाशस्यानुत्पत्तिसंभवात् प्रत्युपकारस्य च स्वात्साधनत्वात्तु तत्संविक्षनं गम्यते न तु स तदर्थः। एवं केशश्मश्रुवपते इत्यादावपि स्वस्यासामर्थ्येन सा- ३२८
मर्थ्यात्कर्तुः संविक्षनं गम्यते न तु स तदर्थः। एवं मन्यत्राप्यूह्यमिति। स्वामिदासोपचेतितिइत्यादौ स्वामिधर्मस्य दासे आरोपादात्मनेपदे। दासस्य धर्मस्य तु तस्या

मिथ्यारोपः। उत्तमे तु निकृष्टधर्मारोपस्य प्रयोजनं विना स्वरसतोऽप्रतीतेरिति न कदाचित्तत्र परस्मैपदं। एतच्च मंजूषायां विस्तरेण निरूपितं। कमलवनोद्घा-
टनं कुर्वते इत्यादौ तु सुगन्धघ्राणादिरूपविकासफलारोपः किरणेष्विति न दोष इत्यन्यत्र निरूपितं। युष्मद्युपपदे। सामानाधिकरण्यमेकार्थबोधक-
त्वं। तच्च प्रत्यासत्त्या लकारेणैवेत्याशयेनाह। तद्वाच्येति। अत्र तिङ्ग्रहणं तस्थानिलकारलाक्षणिकं। एतद्द्विधयस्तिङ एव तद्वाच्यत्वरूपत्वासं-
भवात्। उपोच्चारितं पदमुपपदं न त्वत्र कृत्रिमं। तस्येहानुपयोगादप्राप्तेश्च। स्थानेप्रसंगस्तद्रूपनिस्थानिनीत्यर्थः। स च तदर्थावगतौ सत्यां वक्त्रा अप्रयोग एवेत्यभि-
प्रेत्याह। अप्रयुज्यमानेऽपीति। अपरथमाह। प्रयुज्यमाने चेति। त्वं पचसि अलंसंपद्यते इत्यादौ तु न। त्वशब्दस्य गौणत्वात्। त्वत्कल्प इत्यादौ कान्तरद्रष्टु-
णस्यैव अपदसमाप्तौ प्रत्यय इति त्वत्कल्पः सौभवसीत्येव। ननु तिङ्वाच्यकारककारकवाचित्वं युष्मच्छब्देन सयुष्मच्छब्दः। न च युष्मदीत्यस्य युष्मदर्थीत्
र्थे सौत्रो लक्षणेति वाच्यं। अतित्वं भवतीत्यादावपि मध्यमापत्तेः। स्पष्टं चेदं भाष्ये इति चेन्न युष्मदि साधने इत्येवं भविष्यतीति भाष्ये एव समाधानात् युष्म-
दर्थेन पत्रं तांतस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यम इत्यर्थेन तद्धानम् इति कैयटः। तवोध्यार्थेन समानाधिकरण युष्मदर्थबोधकशब्दे उपपदे इत्यादिक-
मेणार्थः सामानाधिकरण्यं च तदर्थ प्रवृत्तिनिमित्तयोर्बोध्यं। सलिंगस्य चेतनाचेतनसाधारणस्य भवदर्थत्वात् युष्मदस्त्वालिंगे चेतनैकविषया

3 स्यत्वात्भवच्छब्दयोगेनमध्यमःसंबोधनार्थेमिध्यमेप्रतीयतेयुष्मदश्चसंबोधनेएवप्रथमेनितुनयुक्तं।तंप्रसीदत्यादौतदप्रतीतेः।क्रियाविनियोगफल
काभिमुखीकरणस्यैवसंबोधनत्वात्।तदुक्तंहरिणा।प्रत्यक्तत्वापरभावश्चेत्युपाधिकर्तृकर्मणोः।तयोःश्रुतिविशेषेणध्वोत्तकौमध्यमोत्तमौ।स
दसद्वापिचैतन्यमेनाभ्यामवगम्यते।चैतन्यभागेप्रथमःपुरुषोननुवर्ततइति।एवंचमध्यमोत्तमाभ्यांचैतन्ययुक्तेकर्मणिबोध्यते।प्रत्यक्त्वंप्रयोक्तुर
हंकारानास्पदत्वेननत्वंअपरत्वंतदहंकारास्पदत्वेननत्वंतत्रकर्मविशेषणंतयास्तयोःप्रतीतिस्तत्त्वेवनिश्श्रुतिविशेषेणत्युक्तं।श्रृणोतुग्रावाणस्ता
श्रध्यर्थमसदित्तिअनभिव्यक्तमित्यर्थकमिति।तिमंजूषायांविस्तरः।अनित्वंभवतीत्यादावत्तिकमितुअप्राधान्यात्रमध्यमइतिबोध्यं।प्रहासेच।पूर्वेणनियम
त्रयोरपवादः।मन्योपपदइतिबहुव्रीहिः।अष्टत्तिभूतश्चमन्यतिःकर्तृकर्तृकएवप्रत्यासत्तेःसमानाधिकरणेइत्यनुवृत्तेश्चमध्यमोत्तमयोर्व्यत्यासेनप्र
योगप्रामेइदं।अत्राधवाक्येस्मद्युपपदइति।द्वितीयेयुष्मद्युपपदेइतिचसंबध्यतेउत्तमार्थस्यैकत्वाविधानतत्समानाधिकरणयुष्मच्छब्दाएकव
चनांतएव।अस्मदि।आद्यंतपदद्वितेपूर्वसूत्रमनुवर्तनेतदाह।तथाभूतइति।युष्मदस्मदोःसामानाधिकरण्येपरत्वादुत्तमएव।अहंचत्वं ३२९
चदत्तश्चसंयुज्यावहेइतियथा।देवदत्तश्चत्वंचैत्सेकशेषेयुवांभवथइतिमध्यमएव।युष्मदर्थसत्वेनशेषत्वाभावात्एकशेषेशिष्टशब्दप्रवृत्तिनिमि

पित्तेनैवयुष्मदर्थबोधनत्वउपयुक्तासमभिव्याहृतत्त्वस्योपयुक्तादन्यस्यशेषपदार्थत्वात्।स्पष्टंचेदंसर्वंभाष्येएवंचत्वत्रवाक्येपिभवथइत्येव।भवच्छब्देनयुष्म
दस्मदोःसदविवक्षायांपूर्वशेषणेवेतिमध्यमोत्तमएव।परस्मैभवतःशेषस्तुनामनिर्देशनादित्तिकैयटः।भूसत्तायां।सत्तेहात्मधारणं।सत्ताया।मित्यादेर्वत
तइतिशेषः।पूर्वंभूकथनंमहाभाष्येइतिस्मारकतयामांगलिकत्वात्।सनार्थनिर्देशोप्येवं।सत्तारव्यस्यपरब्रह्मणःस्मरणात्।कर्मणःकर्त्रेधानत्वेन
हर्षकर्त्रप्रत्ययानादह।कर्त्रेति।धातोरितिपंचम्यंतस्यपृथक्तत्रसामर्थ्यादाह।धातवधिकारेति।कर्त्रर्थेइति।विकरणस्तसतिसंभवेयोनकाइ
तिभावः।अत्तीत्यादौविकरणंविनापितत्प्रतीतेः।वस्तुतस्तिवादयोपिद्योतकाएव।कारकार्थश्चक्रियायामेवाभेदेनान्वेति।गुणगुणिनोरिवक्रि
कैयटेन४ यानद्गनोरपितादात्म्यांगीकारात्।अतएवयुष्मदर्थस्यपत्रत्वांतेनसामानाधिकरण्यंइत्युक्तंअन्यथात्वेनेत्सेवत्वदेदिसन्यत्रनिरूपितं।ननुक
र्तरीतिव्यर्थं।भावकर्मणोस्तकपृकाबाधकत्वदोषःतद्विधौहिभावकर्मणोरितिवर्तनतइतिचेन्नःदिवादिभ्यइत्यादावनुवृत्त्यर्थत्वात्।अन्यथा
पवादविप्रतिषेधेनभावकर्मणोरपितेभ्यःश्यन्स्यात्।पक्षुपुरस्तादपवादन्यायेनस्यपएवबाधकइतिदिक्।प्रत्ययावयवस्येति।तेनो
स्मितेत्यादौनदोषः।सर्वेसर्वपदादेशाइतिन्यायेनतुङ्विशिष्टस्यानिविशिष्टआदेशः।अतएवालुनन्नित्यादावुपदेशिवद्वचनानंतरंगत्वा।

४ दंनिपातेहूतनेस्थानेवत्वेनपरस्मैपदत्वादितो।लोपएकदेशविकृतन्यायेन प्रितत्वात्प्राप्नोतुस्थानेतोरित्यधिकारान्नेति भाष्येस्पष्टं।प्रोर्नुरित्यत्रप्रक्रियाया
लाघवायविशिष्टएवस्थानीनिबोध्यं।भवंतीति।अत्रशपकारांत्यकारयोःपररूपैकत्वेनबःपरस्मिंनितिनिस्थानिवत्त्वादगुणः।वार्णादांगंबलीयइतितुसमान
स्थानिकत्वेएवेतिबोध्यं।अतोदीर्घो।यञिकिं।भवन्।एहिमन्येइति।ओदनभोत्स्यइतिसंमन्यसेइत्यर्थः।एवमग्रेपिबोध्यं।मन्यस्योदनेपरिहासःशी
घ्रशालकादेवकियमेतत्।अत्रमननापेक्षयाभोजनस्यभविष्यत्कालत्वेनवःमननस्यतुवर्तमानत्वेन।परिहासपोपाधेर्वहुत्वाकारणं।श्यनानिर्देशा
देहन।एहिमनुषेरथेनयास्यामीति।अत्रपुरुषव्यत्ययस्यमहासव्यंजकत्वं।परोक्षेलिट्।परोक्षत्वंचसाक्षात्कृतमित्त्वेनाद्दृशविषयनाशादिज्ञानावि
षयत्वं।भूतइति।अनद्यतनेलङित्यतोनद्यतनइतिचानुवर्तते।तत्रभूतादीनांसत्ताधातुविशेषणत्वासंभवात्धात्वर्थविशेषणत्वेनेत्याह।भूतेत्या
दि।भूतत्ववर्तमानत्वंध्वंसप्रतियोगिसमयवृत्तित्वं।अतीतरात्रेरंत्ययामेनागामिन्याःपूर्वयामेनचसहितःकालोद्यतनस्तद्भिन्नोनद्यतनः।लिट्
च।घस्मासौप्रत्ययोलुक्तदाह।लिडादेशइति।एकसंज्ञाधिकारादन्यत्रसत्वेनसंज्ञासमावेशःस्यादतआह।एवेति।लङः शाकटायनस्यैवेत्यतो ३३०
नुवृत्तेरितिभावः।परस्मैपदानां।णलः शवदेशत्वं।ततःप्राकृणकारस्यलोपाभावेनेकात्वादितिकेचित्।तन्न।नानुबंधकृतमनेकाल्त्व

मितिनिषेधात्अनुबंधत्वयोग्यकृतमितितदर्थः।ध्वनितंचेदंडारौरसइतिसूत्रेऽनेकालितिचसूत्रेभाष्येइतिङसःशीत्यत्रनिरूपितं।तस्मान्णल
अश्वितिप्रश्लेषेणानेकाल्त्वेनसर्वादेशत्वसिद्धिः।प्रश्लेषसामर्थ्यादादेशान्तरमेकादेशप्रवृत्तिः।एवंडाआरइतिप्रश्लेषान्डादेशःसर्वादेशोबोध्यः
।णित्वंस्वरार्थं।अन्यथाद्विःप्रयोगस्यद्विर्वचनत्वात्द्विर्वचनस्यपर्यायेणउभयोरंतोदात्तत्वंस्यादितिअत्रैवभाष्येस्पष्टं।भुवोवुक्।अनिश्चितस्यतो
चीत्यनुवर्तते।नित्यत्वादिति।कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणएकवित्रिल्यत्वात्गुणगमादितिभावः।ओःसुपीत्यतओरितिनात्रानुवर्तते।फल्याभावार
स्वरितत्वाच्चेतिबोध्यं।अधिकृत्येति।व्याख्यानादस्याधिकारत्वमेवेतिभावः।एकाङितिनतुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणाप्रथमविशेषणं।अतएव
आगतस्यादौदित्वंतदाह।धात्ववयवस्येत्यादि।पचादौउणधातोत्प्रथमैकाचूत्वधात्ववयवत्वात्निव्यपदेशिकद्वावेनबोध्यानि।अजादेरितिकर्मधार
यत्वदाह।आदिभूतादिति।एवंचद्वितीयस्येतिनकार्यमितिबोध्यं।अत्रेकाचइत्यादेःकारकषष्ठीत्वायद्विप्रयोगएव।अतएवारिरदिषादौणिलो
पसिद्धिः।स्यश्चाद्रशप्रसरवौयरितिसूत्रेऽस्यद्विप्रयोगत्वमुक्तंभाष्ये।अत्रोनरसंवंडुस्सैवार्थवत्वं।अभ्यासोनर्थकएव।ध्वनितंचेदंदयनेरितिसू
त्रेभाष्ये।नचात्रपदेसिषचेत्यादौसात्यदाधोरितिषत्वनिषेधापत्तिः।सिचेरत्रनिडविहितइतिद्वितीयोच्चारणविशिष्टस्यपदत्वात्पदादित्वं

५ स्योनरखंडाग्रसकारेसत्वादितिवाच्यं।तावेवसुनिडौयौनतः परौसैवचप्रक्लृप्तिराद्या।आदिग्रहणंचकृतं।समुदायपदत्वमनेनेतिभाष्येणसमाख्या
नात्।यौनतो विधानावधेः परौनादेवमौक्तप्तिडौ यतो विहितौ साप्रक्लृप्तिराद्यैव।आद्यंनूनामंतेनिवेश इतिन्यायात्।द्वितीयोच्चारणस्यैवविधेय
त्वात्।आद्या आद्योच्चारणविषया।ननु द्वितीयोच्चारणेनव्यवधानमत आह।आदिग्रहणमिति।यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादौ तौ देशस्यानुवर्तनात्।
समुदायपदत्वमिति।उच्चारणद्वयविषयत्वेनसमुदायव्यवहार इति तदर्थः।कृतेनुद्वित्वे द्वितीयोच्चारणेनैवार्थवोधाद्भ्यासस्यानर्थकत्वव्यवहा
रोपि।यत्तु द्वित्वेविशिष्टस्यस्यविषयसप्तमीत्वमाश्रित्यपूर्वं द्वित्वं ततः समुदायात्स्लिदितितन्नसिद्धिः।यस्मान्निर्दिष्टितस्तदादित्वंतस्यसमुदायस्यैवपद
त्वं।समुदायोपिद्विःप्रयोगत्वात्।द्वित्वस्यपक्षद्वयबुद्धिविषयत्वेनिपत्सांतरमुक्तंतत्वेकदेशयुक्तिः।गणपठितत्वाभावेनक्रियावाचकत्वाभावेनचन
सक्षनुत्वोपपत्त्यभावात्।अतएवदयतेरितिसूत्रेअसतिसिद्धित्वेपरस्यभूभावेरूपासिद्धिमाशंक्यार्थधातुके इत्यस्यविषयसप्तमीत्वेनपरिहृ
तं।इदंप्रथमद्विर्वचनापवादः।अजादेर्धातोर्द्वितीयाभावेप्रथमवाक्येनैवप्रथमस्यद्वित्वमितिभाष्येस्पष्टम्।वपदेशिवद्भावेन नुनद्वितीय ३३१
स्यप्रथमस्येतुस्त्वोभयसत्तायामेवाजादेरित्यस्यप्रवृत्तेः।धातोरितिकिं।तदभावेद्विरीत्यादिप्रथमैकाचएवविशेषणंस्यात्।एवंचपयाचे

त्यादावेवस्यात्।नतुऊर्णुनावित्यादौ।अनभ्यासग्रहणमनर्थकंध्वंदतिवाचनादितिभाष्यं।यङंतात्सनिसन्नंतात्णिचिद्विवालोकेप्रयोगाज्ञानिधाना
दसाधवएवेतितदाशयः।तौतिएयोरितिसूत्रभाष्योदाहृतेतोष्टुपिषतइत्तिनुध्वंदसमेव।जुगुप्सिषतेइत्यादौलक्ष्यलक्षणस्येतिन्यायेनेतिनिर्वाह इति
बोध्यं।इउत्सुटुद्घनपद्यविपरिणम्यतेनतदाह।तयोरिति।इत्यादिःशेषः।अत्रलोपोभ्यासस्येत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते।अप्येपिप्राभ्यासस्यादिर्हलशिष
तइतिवाक्ये आदिरुच्चनणवग्रहणान्नप्रत्यासत्त्याशेषग्रहणसामर्थ्याल्लभ्येऽभ्यासस्यानेहलोलुपंतइतिवाक्येनादृशस्यैवाभ्यासस्यग्रहणंप्राप्नोतिनय
पित्वत्यानुसारात्व्याप्तिन्यायाश्रयेणाभ्यासमात्रग्रहणंबोध्यम्।यत्वासंहितापाठेऽडित्यादिःशेषाइतिवेदः।आभ्यासस्यअहल्कहल्भावोभवतीत्यत्रादिः
सतन्नविशिष्यनइत्यर्थान्नदोषः।आदेःहल्ःशिष्येति प्रत्यासत्त्यान्यस्यहलएवलोपंस्मरनिहनिपूर्वकावस्थानेशेषशब्दस्यहृतेरित्याद।अन्येदयइति।
यद्यपिभवेतेरइत्येवसिद्धरूपस्यप्रकृतेनापयोगस्तथापिपर्जन्यवत्शास्त्रस्यप्रवृत्त्यभ्युपगमेनेदमुक्तं।अत्राभ्यासस्येत्यनुवर्ततेअचइतिचोपस्थितंतव
व्यधिकरणंअभ्यासावयवस्याचइत्यर्थः।अतएवधोऽइत्यस्याऽत्वधारादस्यद्वित्वेनरंगत्वानुकिअनजंतस्यापिह्रस्वसिद्धिः।ह्रस्वोह्यंगत्वान्नवरि
रंगः।एतेनतुगपेक्षयापरत्वान्नह्रस्वइत्यपास्तं।स्पष्टंचेदंदीर्घोकितइत्यत्रभाष्ये।एवमुत्तरसूत्रेष्वपिबोध्यं।वर्णाद्यागमित्तिन्नूनयोरादेशत्व

६ एवेतितद्भावः। नवनेरः। प्रयोगेदृष्टानांभुवामनुकरणात् स्निपु। अतएवास्तेर्भूर्भावेपिवभूवेत्येव। तस्यार्धधातुकएवविधानेनसुप्विकरणत्वाभावा
त्तनलुप्विकरणेतिपरिभाषाप्रवृत्तिः। उभयानुकरणेनादादिमात्रत्वाभावात्रशेषुकुः। अस्तिनिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वेनअदादित्वानतिदेशा
च्च। व्यत्ययोविपरीतत्वेनोभिरीत्यनुवर्तनेरप्याह। विभाषेति। आर्धधातुके। इदंसूत्रमनित्यं। अस्तेरभोपश्नतिसूत्रस्यनपरकरणात्। तथाहि। असनामिति
स्थितेजनसनेतिसूत्रभाष्योक्तरीत्याऽभीयेषुविप्रतिषेधसत्वेनपरत्वाद्वलोपेनस्यात्। जीयत्वेनासिद्धित्वात्पुनःप्रसंगविज्ञानेनाऽटिस्त्वस्यभेदाद
स्त्वेस्त्वणस्येतिन्यायात्प्रास्त्रोप्रासस्याऽटोवलोपस्यवारणायतत्तन्नपरकरणं। नह्यसिद्धत्वाटोऽसिद्धत्वेवयर्थसनदनित्यत्वज्ञापकमितिवाध्यं। इदंच
अनएकेतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं। तेनदंभेर्दभ्नुरितिसिद्धं। उवङीति। एव्यपित्वृध्यपेक्षयानित्यत्वाद्गुकितृद्धेरापीयत्वाभावेनतत्रासिद्धत्वाभाव
भावा३ त्तनदम्मावुवङः प्राप्तिः। अभ्यासविकारेषुवाध्यवाधकेभावात्तद्वादिःशेषात्वयोरत्रसमावेशोवोध्यः। आर्धधातुकस्येट्। नेड्वशिकृति। नित्य
ठनेएकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोप्यनुवर्तनइतिन्यायेननेतिनिवृत्त्या। सिद्धेपुनरेड्ग्रहणंनेड्वशीतिसूत्रेभाष्येप्रत्याख्यानं। आर्धधातुकस्येतिकिं। ३३२
लुपुसन्नि। स्यनासी। यद्यपिवृशब्देनकृःवृत्तोर्ग्रहणंतथापिइहयथासंख्यंवाचकशब्दसाम्यान्नु। शवाधपवादइति। अत्रार्धधातुकस्तनुवृत्तम

ऽस्यव्यावस्थायांप्राप्तावपियदीदंनस्यात्तदाशपुस्यात्तुत्थनेत्वप्राप्तिरेवेसेनावनेतिभावः। लुटःप्र। एकार्थस्यैकार्यइत्याधांतरतम्यान्निर्वादः।
डित्वेति। सर्वादेशत्वंत्वनुबंधांतरेणापिसुकरमितिभावः। पुरांत। बहुव्रीहिरभौर्द्विकं सर्वधातुकादिकंचेका। विशेषणं। अंगावयवस्येकइत्य
र्थः। अतएवमितत्त्वादीनगुणः। नन्वेवंभेनेत्यादावपिनस्यादतआह। येननेति। सूत्रारंभसामर्थ्यादिकवर्णव्यवधानमेवाश्रीयतइत्यर्थः। अ
त्रक्नोःकिंत्वसामर्थ्यात्ततन्नपूर्वस्यलघूपधत्वाश्रयोगुणः इकोगुणवृद्धीइतिसूत्रेभाष्येतुपुकिअंतोलघ्वीत्र्युपधस्तत्वोःस्याद्द्वारंकुरुत्वामिति। सर्वे
धातुकादिकंचांगविशेषणं। नचैवोस्थितस्यानोकाचांलत्वात्तुऽत्यरांगावयवयुगंतस्लघूपधरूपेकोगुणइत्यर्थइतितदाशयः। दीधीवे। इटत्रागमएव
व्याख्यानात्। नासस्ताः। सःस्याऽर्धधातुकइत्यनुवृत्तौवृत्तसीत्यनुवृत्तोधिनसकारस्यप्रत्ययावयवस्यवसंभवेनफलितमाह। सादाविति। वृद्धुरेषु
इति। चरहितःपाणिनेःपाठइतिभाष्यस्वरसः। तत्रयोगयोगविभागः। वृङिस्यत्रक्रियार्थायामित्यादिअनुवर्तते। शेषइति। अक्रियार्थोपदार्थे। न
चक्रियार्थत्वादिनिवृत्त्यैवसिद्धेशेषग्रहणंव्यर्थं। भावकर्मणोस्तुमुन्ण्वुलभ्यांसृजेबाधाभावायतत्। नचवासरूपविधिनातत्सिद्धिःतुमुन्ण्वु
लावितिसूत्रेण्वुल्ग्रहणेनक्रियार्थायाक्रियायामुपपदेवासरूपविधिनाप्रत्ययांतराभावज्ञापनस्यभाष्येउक्तत्वात्। सर्वमिदंभाष्येस्पष्टं।

आ॰शि॰वि॰ आशीरिष्टप्राप्ताश्च। अनन्यार्थङित्त्वेपीति। नह्यत्र कल्प्यमानार्थानुवादएवं ङित्त्वेसेतत्। अर्थान्तरकल्पना। निवृत्त्यर्थमिति भावः। परिभाषाणां च
७ प्रायेणपक्षप्राप्तार्थानुवादेनार्थान्तरनिवृत्त्यर्थत्वंश्रीदीङ्कुञ्भवहतीत्यादिवदितिस्पष्टमेव। संप्रसारणाच्चेति। आदिनाब्रुवईड्भावः। संभव
त्प्रयोजनेति। इदंप्रयोजनंसर्वादेशत्वेएवनान्त्यादेशत्वेप्रत्ययत्वात्। मंथरमिति। संभवत्प्रयोजनत्वंपास्त्वविषयाभावसंभवेनपाचङित्त्वमात्र
दर्शनेनस्वविषयसंभावनयाचमंदप्रवृत्तिरित्यर्थः। तमवस्त्वादिति। मंदप्रवृत्त्यैवतत्त्वमितिभावः। एतेनठप्रपप्रुअवादिषुअनन्यार्थपित्त्वपु
चरितार्थस्यानुदात्तोस्तुपिताविति स्वजित्वरीत्यादौतुकसंपादनेनचरितार्थपित्त्वकरपित्त्वकल्पनेननांतरंगेणप्रत्ययाद्युदात्तत्वेनबाध्यतेपीतिति
निपरास्तं। नह्यदस्यपित्त्वसामर्थ्यासिद्धित्वाभावात्। वस्तुतस्तुनत्सामर्थ्यासिद्धस्यङित्त्वेसस्याप्राप्तिरेव। ङित्त्वस्यसावकाशत्वात्। नातङिविप्र
तिषेधात्सर्वादेशइतिभाष्यस्यसावकाशङित्त्वेप्रवृत्तौपरिभाषात्वविरोधादप्रवृत्तौसर्वादेशःसिद्धइत्यर्थः। नचगुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वेसर्वादेश
त्वंनत्वेचनत्वदर्थत्वमितिसन्योन्याश्रयेणसर्वादेशत्वालाभेन्त्यादेशत्वमेवस्यादितिवाच्यं। एरुरितिप्रकरणेतित्स्वरितादितिन्यासेनानयोरिवर्णस्य ३३२
नादित्वेसर्वकेनांत्यादेशत्वमिश्रोक्तेङिरणाणस्यगुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वबोधनद्वाराएवादेशार्थत्वेनादोषात्। स्पष्टंचेदंसर्वंभाष्यकैयटयोः। तु

स्थानिकश्चायमांतरतम्यादनुदात्तएव। हिस्थानिकस्तूदात्तएवेत्याहुः। नित्संङित्त्वः। ङिद्नुनमस्येतिषष्ठीनतुरूपः। एतद्ध्वेसेवोभवानीतुनरमुचितः। से
यो। आपितपदहणात्पित्त्वेनानुदात्तसेःस्थानेजायमानदेशान्तरत्वम्यात्प्राप्तमप्युदात्तत्वं। एतेनसेर्हिङित्त्वेस्वेवास्त्वितिपरास्तं। भवतादिति। लुगपेक्ष
यापरत्वान्हेस्तातङ्। अंतरंगानपीतिन्यायस्तुज्ञापकसिद्धंनसर्वत्रेतिन्यायेनानित्यत्वान्न। मेर्निः। अमोपवादोयं। सपिच्चेति। यस्यागमःइत्यर्थः। साम स॰३
र्थ्यादिति। अन्यथाप्रक्रियालाघवायद्रुतुएवविदध्यादितिभावः। भवानीति। च्छन्दःप्रावान्प्राप्तमपिइत्त्वश्चेतिन। मोनइतिवक्तव्येमेर्निरितिसूत्रणा
त्। एवंदेरपिबोध्यम्। अतघनने। अयंबहुव्रीहिः। तेनाघच्छ्वाशुसमर्दात्यचव्यामिश्रेर्लुङिव। सचोदामइति। अंतरंगत्वान्निवादिषुकृतेषुनित्यवा
द्विकरणोद्देशेनविकरणांतोगस्याडागमाःलकारप्रक्षेपणात्वावस्थायामेवाङिन्निषष्टेभाष्यपदांतरमुक्तं। नन्वत्रपदेःअकेतोरित्यादौअप्रत्ययाकृ
नत्वनिबंधनमनुदात्तत्वपरःस्यात्तुउदात्तत्वंतत्रभवदित्यादौचरितार्थमितिचेन्न। उदात्तपदेस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्स्वरितेनाधिकेकार्यमित्यप्य
र्थात्ववलबनोपिप्रतिशिष्टस्वरस्यबाधनान्नपूर्वशास्त्रेणवलवत्त्वोपिपरशास्त्रस्यबाधनात्। अधिकःकारइत्यप्यर्थत्वेनपूर्वेणपरस्यबाधइतिस
ह्रस्वरितेनेतिसूत्रेभाष्यं। अतएवबपद्दयोर्नफलभेदइत्यस्यां। अभवदिति। नचात्रादेःपरस्येत्यादेर्लोपापत्तिः। अनुवृत्तवक्षतोरित्यस्यविदितार्थ

८ शेषयोगत्वेन परशापरशब्देन परस्य कार्यविधानाभावात्। विधिनि। संप्रश्नः संप्रधारणं विचारस्तत्र कर्तव्यमिदं वेत्यादिरूपः। यासुट्‌परस्मै। सीयुडपवा
दः। अत्र सन्नियोगशिष्टतयान्तरंगत्वात्परस्मैपदानां तसादीनामुदात्तत्वेऽकृते यासुडनुदात्तः स्यादित्युदात्तवचनम्। न चाकृतान श्चेति सूत्रभाष्योक्ती
त्या परस्मैपदविषयत्वस्यैव यासुटि धत्तो रित्यस्य विहितविशेषणत्वान्निर्दिश्यमानस्यैवादेशा इति नोक्तं फलमिति वाच्यं। तस्य यासुट्यपि सत्त्वा
ने आकृतत्वेनेत्त्वम्भवतीत्येव मर्यादुत्पद्यमानस्यैवाद्युदात्ततया तत्र यासुडागमात् इत्यस्या अनुवाद इत्येतद्विषयायाश्च प्रवृत्त्यानेन यासुडुदात्तत्वस्यादो
र्लभ्यत्वात्। आगमा अनुदात्ता इत्येषोऽर्थः। शेषनिघातसूत्रस्थ एव। अनुदात्तं पदमिति सूत्रे पदग्रहणस्य परिमाणार्थत्वेन यावतः पदत्वं भावि तावच्छ
पदत्वं भाविनावत्त्वन्निर्दिष्टानामीनां सर्वेषां शेषनिघातेन पश्चात् प्रवृत्तागमानामपि तेन निघातप्रवृत्तेः संनिर्दिष्टानामनुनत्त्वमकार्यमेव निघा
त इत्यन्यत्। अध्यावीदित्यादौ सिच इत्त्वेनेट उदात्तत्वान्निघात इत्याद्युदात्तश्चेति भाष्यप्रदीपोद्योतेन निरूपितं। अनेन यासुटो ङित्त्वेप्यवयवे
चरितार्थत्वेन समुदाये विशेषणमिति न्यायेन समुदाये ङित्त्वं बोध्यम्। ङित्त्वोक्तेरिति। अत्र यदुक्तं कैयटेन दिदिति सूत्रे उक्तं। क्रदायासुटेनेति ३३४
आत्मनेपदे चारितार्थ्येऽपि परत्वात्प्राप्तो बाधेनेत्यर्थः। विषयभेदादिति। एवं च योगपद्यासंभवरूपप्रतिषेधनावात्र परत्वेन बाध इति भावः।

एनेनैधिषीष्टेत्यादौ सूयासीयुटो येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधः स्यादित्युपपादितम्। नकारेषकारयोः स्रुटः सत्त्वेन कार्यभेदादिति भाष्यकैयटयोः स्प
ष्टं। ननु लिङि च संभवो यद्व्ययस्यादिति वार्तिकमतेऽस्य समाधेर्वक्तुं शक्यत्वेऽपि सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति भाष्येन येऽप्रथमद्विर्वचनस्य द्वितीय
द्विवचनेन बाधवत्सुटापि सीयुटो बाधो दुर्वार इति चेन्न। सत्यं। यासुड्विषये सीयुटः प्रतिषेधवक्तृत्वनिवचनेनात्र प्रकारेण बाधाद्बाधकत्वा
वाभावज्ञापनेनादोषादिति। इति निरूपितं भाष्यप्रदीपोद्योते। अत एव प्रोर्णुसुं विषये यासुट्सिच्चेरन्यथा सुसा यासुटो बाधापत्तेः। निरिति दिक्।
सिडः स। रुदादिभ्य इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्तते। सकारद्वयस्यापीति। युगपत्प्रवृत्त्यासत्त्वभेदात्पुनः प्रवृत्त्याभावेति भावः। यत्नोप इति। नच
तत्र कर्तव्येऽगसंज्ञाप्रवृत्त्यस्य यथावदनङ्गत्वासिद्धत्वमिति वाच्यं। तस्यामङ्गशब्देन शब्दरूपस्य सम्बन्धितोपात्तस्य निमित्तस्यैव ग्रहणेन
तुसंज्ञापा अर्थस्येवसदोषात्। एवं च योपरनिमित्तकत्वेनानरंगत्वमिति बोध्यं। सार्वधातुकावयवस्येति। किमिति। रुदादिभ्य इत्यतः सार्वधातुक
ग्रहणमत्रानुवर्तते। अन्यथा पचेदित्यादौ दीर्घप्राप्त्या चकीर्ष्यादित्यादौ च लोपप्राप्त्या नर्थक्येनोभयोरपि बाधः स्यात्। मध्येऽपवादा इति न्याय
न लोपमेव बाधेतेति स्पष्टं चेदं भाष्यकैयटयोस्तदाह। मध्येऽपवादेत्यादि। उस्य प। अपदान्तस्येति। काउस्त्राकोस्त्रा। न चत्र भत्त्रा [?] णिकत्वमुसः। अ

६ पदाना दित्येतत्सामर्थ्येनात्रक्षेपरिछेदकन्यायाप्रवृत्तेः। एतएवानर्थकेमत्ययेच। मिमुंहित्यादेपररूपसिद्धिः। अवणादुसोवपवेचीतिसूत्रार्थस्य
दाह्। इतिमाप्तेइति। याशब्दाकरणेतिभावः। नित्यत्वादिति। एकादेशधूस्यपूर्वान्तत्वेनग्रहणादितिभावः। यासित्यमस्येति। वाणादांगमित्यन
पेक्षेदं। संधिरार्षइति। अनेमुक्तत्रेभाष्येऽतोयाऽयइतिव्यस्तपाठएवदृश्यते। नन्वेवमपिभवेस्यकारेणयुसःपररूपंदुर्वारंयदागमाऽइति
न्यायेनेयुसउस्या दित्तिचेन्न। मिंधूहित्यासिध्यापत्याऽर्थवत्परिभाषावाइवपदागमाऽत्यस्याअपयुसविषयेऽप्रवृत्तेः। अन्यथाऽगमसत्ते
केवलेऽत्वस्याप्यभावेनतदसिद्धिःस्पष्टैव। कृतिच। इत्वत्वेनगकारोपिनिर्दिश्यतेतेनजिघ्नाःसिद्धिःस्यादुसित्य-न्येत्वापत्यानांकिंदि
त्याराधेनाह। गिदित्यादि। निमित्तइति। किंतिसतितियेगुणवृद्धीप्राप्नुतःइत्यध्याहारेणसिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेननिमित्तत्वंबुध्यत
इतिकेचित्। वार्तिकेछत्वानुतन्निमित्तग्रहणंकर्तव्यमित्युक्तं। भाष्यकृतान्तःकिंत्वेनज्ञापकेनप्रत्याख्यातं। गुणवृद्धिविशेषणत्तेपि
ङितिअव्यवहितेतत्पश्चिष्टस्यपूर्वस्यप्राप्नुतइत्याद्यर्थसंभवेनपरिभाषायादुर्वारत्वात्। अनुवादेपरिभाषानेतितुइकोगुणवृद्धीइत्य ३३५
चश्चेतिसूत्रद्वयविषयमेवेत्युक्तं। भाष्येतस्यनिषेधस्यानुपलंभाच्च। अधिकरणसमासंभवेउपपदविभक्तेःकारकविभक्ति

वलीयसीतिन्यायेनत्वस्यचभावेनेतिसमम्यक्तेमुक्तं। सिद्धसाध्येतिन्यायस्यपरिभाषायाबाधएवोचितः। नतुनिमित्तग्रहणेनसामर्थ्यात्तज्ज्ञापकेनपरिभा
षाबाधइतिसंतृचितं। इकइतिन्वस्वरूपपरमचानुवर्ततेअर्थाधिकारात्तुतदाह। इकूलक्षणेइति। इकुपदलक्षणेइत्यर्थः भूयात्तामिति। अनोविदितेन
सादीनामित्यर्थेनपरत्वादाकदानश्वेतिसूत्रभाष्यरीत्याऽस्ययासुटदिक्वंतरंगत्वाद्। पूर्वयासुटपरिनिर्दिश्यमानपरिभाषयानतानिः। माङ्ङिलुङ्। माभि
त्वित्यादौनुनिषेधपर्यायाणत्वेनमाङिनतिदोषइतिकेचित्। तन्न। आङ्माङोश्चेतिसूत्रस्थेनमाङोविशिष्टस्यग्रहणंकिमर्थंविप्रतिषेधार्थकस्यप्रत्य
यार्थमपाधत्त्वमित्यादौपाभूदितिभाष्येणतदभावबोधइतिपरे। माधवेदेहेति। व्याख्यानादितिभावः। अतएवोपाधेर्ग्रहणेइणपिवत्त्वाग्रहणमित्यु
क्तंभाष्ये। भूकवेः। अत्रापिनीत्यनुवृत्तावनुवृत्तौवाफलदोषयोरभावेनतदुक्तिः। भत्वमिति। तेनकुत्वमत्त्वेति। विद्यमानादिति। वत्वंचसवर्णे
नानपरत्वं। अतएवासीदित्यादेनलोपः। भाष्यानुअस्मिस्मिन्वोष्टक्तेइतिरूपपाठोलभ्यते। तत्रस्इतिमध्यमणिन्यायेनोभाष्यांसंबध्यते। सांनात्स
निश्चेत्यर्थः। युक्तापिस्थानिवत्वंन। अल्विधित्वात्। प्रत्ययलक्षणसूत्रंतुनियमार्थं। विध्यर्थत्वेपिसांनादितिविशेषणसामर्थ्येनश्रूयमाणसांतपरं। अत
एववार्तिकेछत्वासकारमित्येवविशेषणमित्याशयेनाह। भुवइदित्यानिवत्त्वमतिषेधउक्तः ननुसिजलुकोपितन्निषेधआरब्धःमिचरत्यइतिप्रश्नेपे

१० पिद्दिसकारेनिर्देशइत्यस्यभाष्यस्यासंगतिः। नद्दुच्चारणाभावादितिभाष्यप्रदीपोद्योतविस्तरइत्याहुः। इतिप्राप्तइति। प्रत्ययपदग्रहणेनप्राप्तिः। आरंतादे
वेति। विपरीतनियमस्तुनव्याख्यानात्। च्लिलुङीतिसूत्रेमन्त्रइत्यस्यैवभाष्येस्पष्टमेवनतत्सर्वम्। अडाराविति। लुङादिषु। यदुक्तंनत्वेतिव्याख्यानात्।
इतिभावः। लिङ्निमित्ते। हेतुहेतुमद्भावादिरित्यादिना। आशंसावचनेलिङित्यपिग्रहस्त्वनेइत्येके। अतिपत्तिरनभिनिर्वृत्तिः। उदाहरणेस्फुटकृष्टिभवनस्य
मिद्धभवनयोर्हेतुहेतुमतोर्भविष्यत्कालयोरनभिनिर्वृत्तिरितावाक्याद्गम्यते। प्रमाणान्तरात्तुतयोरतिपत्तिर्विवक्षा। इयगस्यवाक्यप्रयुक्तो। आनिलोट्। न
पसमानसरसमुदायावयवानिराकरणकस्यणत्वमित्यर्थः। प्रहीयमानीत्यादौत्तुनदोषः। अनर्थकत्वान्नुप्रादीनामुपसर्गत्वाच्च। एवंचलोड्ग्रहणमनर्थकमि
तिभाष्येस्पष्टम्। दुरःषत्वणत्वयोरिति। दुरःसान्तरेफसांतस्यापत्रानुकरणान्तस्याप्ययंनिषेधइतिनिरूपितं। अन्तःशब्दस्येति। दिंनेरत्सूर्वस्येसुलतंमंतरदेश
इतितुदेशप्रतिषेधार्थमिति। भावः। अयनंचेत्युत्तरसूत्रमपिह्नतस्वइति। तिङ्देशप्रतिषेधार्थमेव। शेषेविभाषा। अकखादाविति। ध्वदः। ननुसंहिताधि
कारान्नित्वत्वाःविकल्पःस्यात्। रूपद्वयसिद्धेर्विभाषाग्रहणंव्यर्थमतआह। संहितेति। अत्रैकपदशब्देनाखंडपदं। अतएवनित्यासमासइतिचरितार्थं। ३३६
अतएवाग्नेअग्नेइत्यादौपदद्वित्वेसंहिताअनित्यैव। अखंडत्वाच्चपदत्वाभाववद्गुनरखंडत्वंनेनराज्ञीयतीत्यादौनदोषः। अन्यथानत्रपदेशपेक्षादेशे

पितस्यादितिबोध्यं। अर्थनिर्देशश्चेति। भूसत्तायामित्यादिरभियुक्तैःकृतइत्यर्थः। सचक्रियावाचित्वबोधार्थइतिभावः। पाणिनिस्तुकांश्चिदर्थाद्दि
तान्यहोति। कांश्चिदर्थसहितानतएवभूवादिसूत्रेपरिमाणग्रहणंकर्त्तव्यंकुतोऽस्येनत्शब्देधातुसंज्ञाभविष्यतीतिनपुनर्न्तवशब्दइतिभाष्येस्पष्टं
उक्तं। चुटूइतिसूत्रेपदद्वयापिरितिःकांश्चिन्नुपनुपत्कान्यहोतिउवुद्दिर्निशामनेस्फुरिगितिषोषणयोरिति। नेननेरितामिदंद्विधिरितिभाष्येउक्तं।
तथानमावइतिसूत्रेभाष्येउक्तं। कःखल्वपिपचादीनांक्रियावचनत्वंयत्नकरोतीत्यर्थः। खल्वर्थाचार्यश्चिन्नयतिकश्चिदेकंकश्चिनेति। उपलक्षण
मिति। अनेकार्थाअपिधातवोभवन्तीतिभाष्यंयत्रयानंतत्प्रयोगानुसारेणैवतत्तदर्थाद्भाष्यस्यापिशक्तान्। एवंचसेधतेर्गतौ। विनिसूत्रेगताविति
तुपदानात्। पिधगत्यामित्यर्थनिर्देशोऽपाणिनीयइतिबोध्यं। घोनकाइति। अतएवानुभवसादेःसकर्मकत्वं। अत्रोपसर्गाश्चिद्यकत्वपानिपानानां
घोतकत्वंवाचकत्वंचाभ्युपेति। धृद्दृषौ। अकर्मकः। वृद्धिक्षयभयजीवितमरणंलज्जासत्तास्थितिजागरणं। शयन। क्रीडारुचिदीप्त्यर्थधातुग
णंतमकर्मकमाहुरित्यभियुक्तोक्तेः। रितआत्मनेपदानां। आत्मनेपदशब्देनात्रप्रत्ययाःस्तङ्एवगृह्यंतेनेनानस्यनेतिभाष्येस्पष्टम्। सा
र्वधातुकम। अपिदिति। पर्युदासः। नचव्यवेइत्यत्रपरादिवद्भावेनशविटोरेकादेशस्यापित्त्वाङ्ङित्वेगुणानापत्तिःएकादेशस्यपूर्वविधौस्थानि

११ वत्वेनादोषात्। यत्तु पिदर्थेऽधातुकयोरिति पठित्वेदं सुकुं शक्यमिति तन्न। मृडइत्यादौ मृडेत्युर्दैः। किं तु निचेनिषेधनापत्तेः। यासः सेति। नङ्गादेश
नांटेरेत्वे नेनिङ्ज्ञापनादेकारोच्चारणं। इजादेश्च। धातोरेकाच इस्तनोधातो रितिकास्प्रत्ययइत्यतः अमन्त्रे लिटीति चानुवर्तते। इयमेव धातो नुना
मु सन्निपातपरिभाषाविरोधात्। तत्र निमित्ताद्धिहितस्य गुरुमता। इजादेर्गुरुमतो विहितेलिटी निवार्यात्वदोषः। इचो गुरोरित्येवास्तु अतिपर्युदा
साद्वर्णान्तरस्यासंभवाच्चेजादेर्गुरुमतामितस्य लाभमतु पूर्वग्रहणमादिग्रहणंच स्पष्टार्थं। मनु पूर्वग्रहणादौपदेशिकगुरुमतो ग्रहणमिति तु नयुक्तं। इयिवक्रजी
त्यादेरुद्धेश्चाम् नापत्तेः। तत्र हि रुरुगुणगुरुमता। अनृच्छ इत्यस्यैव यथापत्तेश्च। आदिग्रहणानुपुरव्यवज्ञादेरेवग्रहणंनतुव्यपदेशिवद्भावेनेजादेरित्या
मिनयुक्तं। इडुगता बित्यादेरयाचकइतिमाथवाक्दाहृतस्यासंगतत्वापत्तेः न चक्रधे इति गुणविधानसामर्थ्यादेवततआमभावेसिद्धेनृच्छ इति व्यर्था
आमृबाधापेक्षयात स्मिन्निति परिभाषाबाधेनव्यवधानेनगुणप्रवृत्यात तत्सामर्थ्याभावेन तत्सार्थक्यादिति सूत्रेनान्यर्थम्। ज्ञापकादिति। ननु मित्वादंत्साद
चः परत्वसामर्थ्यादसंज्ञातविरोधित्वन्यायेनसवर्णदीर्घबाधोत्विति चेन्न। प्रधानसवर्णदीर्घबाधापेक्षयेत्संज्ञाबाधस्यैवौचित्यात्। अस्त्रवीनु। कास्प्र ३३०
त्ययादिति सूत्रादनुवृत्तमामिति पञ्चम्याविपरीणम्यते लिटिपरतः उपश्लिष्टस्य कृञ्ञ आमन्तादनुप्रयोग इति सूत्रार्थः तत्फलितमाह। आमंता। लिट्परा इति।

आमन्तादिति पञ्चम्यानिर्दिष्टपरिभाषायाप्रशब्देनवाव्यवहितनराववहितनथएवप्रयोगः अनुशब्दात्पश्चादेवे तिच बोध्यं। ष्टञ्ञग्रहणेति। ष्टञ्ञ एवानुप्रयोगे
नुप्रयोगेत्येव सिद्धेनत्वेयर्थ्यंस्पष्टमेव। तेषां क्रियेति। एधसृत्रादयः फलानुकूलव्यापारवाचकाः ष्टञ्ञुत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाची भवतीच संतानानुकूल
व्यापारवाचकौ। आम्प्रत्ययान्तसमभिव्याहारेचोत्तसत्वादिकमापन्नार्थफलनिष्ठमेव। एवंवैधांचक्रइत्यस्यैककर्तृकवृद्ध्यनुकूलव्यापाराभिन्नः परोक्षान
घतनभूतकालवत्त्यनुकूलव्यापार इति बोधः। संपदित्विति। अभिविधौसंपदाचेति सूत्रपठितइत्यर्थः। अनन्विनार्थत्वादिति। संपदेर्हि सिद्धिवस्तुनोयो
ग्यरूपानरायास्तिरूपार्थकत्वादितिभावः। इत्यंसंपादयति दैत्यानुधसुदनामनेकार्थत्वात्सम्यस्याकांनताकरणमर्थः केवलपदेरप्यनुप्रयोगोनाप्याद्यः।
उनरदेशसंयोगानुकूलव्यापारवाचित्वेनतस्यापिविशेषवाचित्वात्। एतेनच्छसजातीयानांधातूनामेवप्रत्याहारग्रहणात्संपदेर्विशिष्टस्याधानुता। चिं
अ त्यमिदमित्यपास्तं। प्रतनगुणेति। आमंतस्यात्मनेपदानर्हत्वात्प्रत्ययग्रहणाचेतिभावः। तृतीयांताङ्गितिः। अनुप्रयोगस्येति। कर्मणियन्यंचमयंपदी।
आनन प्रत्याहारग्रहे। अनुप्रयोगस्येवसिद्धेकृञ्ग्रहणात्। पूर्ववदिति। तृतीयान्तात्कृतिः। पूर्वशब्देन पूर्वोपादानकात्मनेपदभवनं लक्षणेनेतदाह। पू
र्ववदेवेति। पूर्ववाक्ये आमप्रत्ययवदिति। तु इदं चकारेत्यादावकर्तृगामिक्रियाफलेएनद्धितिनात्मनेपदवारणाय। ननडिति। इतुपध ग्रहणंकानचे

१२ पि।एकाचोद्वेप्रथमस्येति।व्यासःसेटसूत्रसमयेवं।तेनडेत्यादि।दित्त्आत्मनेपदानामित्यत्रभाष्येस्पष्टमिदमेकदेश्युक्त्या।वस्तुतःपरत्वादेत्वेपुनःप्रसंगविज्ञा
नेनडादिषुक्ङित्सुच्छस्येलक्षणस्येत्तिन्यायेनेत्वमित्तिपुरुःप्रथमस्येत्यर्थेत्रभाष्येस्पष्टं।कित्स्यादिति।किङित्स्यादित्यर्थः।द्विर्वचनेति।स्थान्यचः पू
र्वत्वेनदृष्टस्यैवचक्रेइत्यादौकार्याभावादचःपरस्मिन्नित्यनेनासिद्धेरिदमारब्धं।द्विर्वचनेचीत्यनयोःसामानाधिकरण्यासंभवात्।द्विर्वचनशब्देनत
न्निमित्तंलक्ष्यतेऽतोचीत्यनेनसामानाधिकरण्यंनदाह।द्वित्वनिमित्तेचीति।प्रत्यासत्त्यातन्निमित्तकादेशस्यैवस्थानिवत्त्वंबोध्यं।ऊर्णुनविषतीत्यादौव
पित्तुस्रावभाविताभात्रेणनिमित्तत्वाश्रयणादचस्तन्निमित्तत्वं।किंचलक्ष्यानुरोधेनसाक्षात्समुदायघटकतयाद्वित्वप्रयोजकत्त्वंनिमित्तत्वमिदंनि
चक्रतुरित्यादिसिद्धिः।एवंचद्वित्त्वोदिप्रत्ययस्यनिमित्तत्वेऽप्यवोपित्तत्त्वं।यणिअचोनिमित्तत्वेऽजादिप्रत्ययस्यापि।सन्यङोरित्यस्यपष्ठ्यंतत्वेपिस
नोद्वित्वप्रयोजकत्वमस्तितत्रलोकेसमवायिकारणातिरिक्तेएवनिमित्तकारणत्वव्यवहारादरिरिषतीत्यादौनसइकारस्यवाद्वित्वेमित्तत्वमितिन नि
गुणनिषेधः।इत्तोद्वित्वाश्रयत्वात्।तदाहुर्नहिकार्यमनुभवन्कार्यीनिमित्तत्वेनाश्रीयतइति।नस्यसमवायिकारणत्वादितितदाशयः।एतेनशपित ३३८
रिव्रतइतिज्ञापकसिद्धंपरिभाषांतरमितिवदंतःपरास्ताःभाष्येऽस्यानुक्तेश्च।व्याकरणेपिकार्यिणोपश्लिष्टस्यैवनिमित्तत्वेनव्यवहाराच्च।नचारिरि

षतीत्यादावित्यस्मन्याःउपश्लेषस्यसमीपसंबंधरूपस्यभेदनिबंधनत्वात्।अचिकिं।अधिजगेगाङ्लिटीत्यत्रद्विलकारकनिर्देशेनलावस्थायांगा
देशस्यसत्वात्।लिटिआर्धधातुकेइत्यादीनाविषयसप्तमीत्वेपिनभावभावित्वेनवनन्तुबुद्धिभावभाविनामात्रेणापिनिमित्तत्वस्यवक्तुशक्यत्वा
त्।अत्रसूत्रोपात्तलिट्भावएवनिमित्तमित्यन्यन्निमित्तत्वाभावः।सर्वत्रैवचात्रशास्त्रेबुद्धिकृतमेवनिमित्तत्वादि।इदमेवाच्चीति ईदृशानिमित्तताश्रय
णेलिंगम्।आहत्याकासावधारणमपीत्याह।द्वित्वेकर्तव्यइति।अचःकिमूडजार्थे।नत्रहिकित्त्वनिमित्तत्वात्।संप्रसारणस्यादेशपुनःनेषुप्रहृत्या
न्निमित्तत्वात्।अत्रनन्निषेधद्वित्वेदृत्वादिःशेषेउनरस्खंडेसंप्रसारणेपूर्वखंडेसंप्रसारणंनस्यात्।नसंप्रसारणइतिनिषेधात्।लावस्थायांतुन
कित्त्वंपरेत्यिवादिविबाधात्।अतएवासंयोगादित्यत्रापिदिसनुकृत्तिश्चरितार्थेतिदिक्।ऊरनु।चधनुरित्यादावभ्यासविकारेवाध्यबाधकभा
वाभावेनपूर्वंदृत्वादिःशेषेनतोनरंगत्वासिद्धयेआह।अभ्यासकवर्णस्येति।इदंचदीर्घोकितइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।नन्वनेइत्यादौतेनैवन्यायेनो
रदत्वेकृतेनहलादिःशेषइतिबोध्यं।प्रत्ययेकिमिति।अंगेनप्रत्ययाक्षेपःकिमर्थइतिप्रश्नः।इत्यत्रेति।अन्यथाउदरस्यापरनिमित्तत्वात्स्थानि ला२
वत्त्वाभावेननसंप्रसारणेइतिनिषेधनापत्तिरतएवासमस्तमाभेरंगाधिकारउक्तोभगवता।नचसागभ्यासविकारेष्वंगाधिकारेपिअभ्यासेन

१३ प्रत्ययाक्षेपो भविष्यतीति वाच्यं अभ्याससंज्ञैकवाक्यतया द्विः प्रयोगे ह्येतयोः पूर्वस्य कृतो द्विरित्यर्थलाभे प्यत्वस्य परनिमित्तत्वानुपादानात् किंच
सन्यङोरित्यस्य षष्ठीत्वेन तद्विषये सन्नन्तस्य यङन्तस्य येऽद्वे इत्यर्थेन सर्वदा परनिमित्तत्वं डरूपपादम् । अंगसंज्ञैकवाक्यतया तु प्रत्यये इत्यस्यानुवृत्तौ न दोषः ।
अजघास्यिर्कदीतीत्यादौ षङ् लुगन्तेन । लुमतेति निषेधानित्यत्वेन न ह्निति निभावः । वस्तुतस्तेन तदाक्षेपाभावे पि अंगसंज्ञाद्वारा स्यपरनिमित्तत्वं
नियमतः परत्वे ऽपूर्व द्विर्निमित्तपरनिमित्तत्वात् एवं चर्करीतं जघास्यादौ दोषशंकैव नेति दिक् । ननूपदेशेन दात्तस्य एकाच्त्वाव्यभिचारात्किं तेनेति
चेन्न । एकाच इति किमिति । नच विधिव्यावृत्त्यर्थं तत्सामर्थ्येनोपदेशमात्रे एकोचोग्रहणादिति वाच्यं । आद्युदात्तनिपातनेन सिद्धेरित्यभिमानात् ।
एकाचूमहत्तोनेति । तदर्थकेनाच इति पदेनेत्यर्थः । अनचोपदेशेन काचामुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । ननु वधादाद्युदात्तनिपातने
पि न सिध्यतीह उपदेशे तस्यानुदात्तत्वात्तत्तेर्नं च तत्सामर्थ्यं गौरवादत आह । अबद्धत्वेनेति । उपात्तविनैसर्थ्यत्वागमानाभावेन तद्विबुद्धेतिभावः समुदाये ५५
एकत्वविशिष्टाज्रूपत्वारोपेणेति भावः । सिद्धेरिति । शास्त्रविशेषमनादृत्यार्थविशेषपुरस्कारेणैवोक्तपरिभाषाप्रवृत्तेः सूपपादत्वादिति भावः । साम ३३९
र्थ्यादिति उपदेशमात्रे एकाजेवेत्यर्थः । अनेकाचत्वादिति । हनो विधेतिसूत्रे ऽस्यादंतनापाठकत्वात् । अत एवावधीदित्यत्रातोहलादेरिति वृद्धिर्न । ए
त्यर्थः

का वंचाद्युदात्तनिपातनं तस्यानिष्फलमितिभावः । वस्तुतस्तु आरोपितार्थबोधकत्वे नास्त्यर्थग्राहकाभावो बीजं । तादित्यर्थवारणाय चैकपदस्याव्यपकत्वे पि
अवच्छेदकवच्छेदेनाचयस्यौत्सर्गिकत्वेन तस्यानुरोधेन । वतथैवाचयाद्धिव्यावृत्तिः स्पष्टा चेयं रीतिरुपदेशेत्वत इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । नत्रह्वियसो
न निषेधाभावापत्त्यादिग्रहणं कर्त्तव्यमिति भाष्यमुपादाय उपदेशग्रहणमुपान्त्यासंबध्यते । उपदेशो यो तान्त इत्यादिश्चेति नत्वथमिरमुपदेशेदव्यादिरि
ति कैयटेनोक्तं । यद्वा यस्य साक्षादुपदेश भवति तस्य मुख्यत्वात्स एव गृह्यते न त्वनुस्यानुपदेशइति न दोषः । इयमचिरनिरूपदेशेत्वत इति सूत्रशेषेक्त
तो भारघकस्ये निसृत्वेच भाष्ये ऽपरत्वौष्मग्रहणव्यावृत्त्यात्रवधिरेव न किंचउनराधर्मकाक्ग्रहणमत्त एवजागरितवानित्यादावुपदेशेउगंतत्वमादायपमु
कस्निश्णिनिषेधेन । नत्रोपदेशानुवृत्तिभ्रवसर्गापितयादाविति निषेधपत्याकेरस्पष्टम् । श्निपाशपेतिनास्त्येव भाष्यानुक्तत्वात् । नव भाष्ये यङ् लोपे
वेमिदितेत्यादाविट् प्रवृत्त्यर्थमुपदेशानुदात्तादेकाच्छ्रूयमाणादित्यर्थेन नीट्प्रतिषेधं वक्तव्योपि विभित्सतीतिदोषोपन्यासवत् यङ्लुकि दोषानुपन्या
सेन तत्र यङिष्टः यङ्लोपइत्यादिद्वयपचमोपसंहारवद्वेन न यङ्लुक्विषयम् किंच तस्यात द्विषयत्वे यङ्लुकोस्यानिवत्वस्यैव यङ्लुक उपापा
दर्शनेन स्तुनापनिरितिवाच्यं इद्विषये यङ्लुको लोकेन मिथानेन धंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन च तत्तद्दोषानुपन्यासेनादोषात् । अन्य

१४ थैकाज्ग्रहणं किमिति प्रश्नः प्रस्तस्योनरत्रजार्गसर्थमित्युत्तरस्य च भाष्ये निरालंबनोपनेः। अजर्धाविभिदीत्यादौ ग्रभुस्यनादयस्तेच कर्तीनं चेनतस्या
दादौ पाठेन यङ्लुगंमे गणेन तरप्रयुक्तस्याग्रहणान धीदसत्वादेव कार्याभिराणां मपि धंदसि दृष्टप्रयोगे यद्दृष्टानामभावोऽथः भाषायानुताहृशानाम
वत्रव। श्तिपूसवादिनिर्देशात्तु खिडादिनिमित्तकभवने इत्यादिस्यपन्ननिर्देशवन्नार्थसाधकाश्त्याहुः इणः पीध्व। पीध्वमिति षकारो ग्रहणेनु
८ वृत्तीत्वमित्यादावेकदेशविकृतन्यायेऽनसीध्वमःसत्वेनऽत्ववारणाय। अंगात्किं वेविषीध्वं। अस्य षीध्वमोनर्थकत्वेपि अर्थवत्परिभाषायाऽनित्यत्व
ज्ञापनार्थं। नेनानिनस्यनुग्रहणानीति सिद्धमिति केचित्। नूस्वेति। यद्यपिक्रञिसुक्तौ लाघवमस्ति न धायकस्यैवचवस्था नार्थं। प्रत्ययग्रहणे
स्केशोदुर्क्रेयतावेति भावः। नदुक्तमतत्सार्वधातुकश्तिसूत्रे भाष्ये। अनुप्रयोगे तु श्रुवास्त्ववाधनस्मरंति कनुर्वचनान्मनीषिण इति। परस्तपवा
दइति। पररूपदमेकादेशोपलक्षणं। अन्तोद्द इत्यादौ गुणस्यैवप्राप्तेः। अभ्यासविकारवाध्यवाधकभावाभावेन पूर्वोपस्थितत्वादिः शेषोन रंदीर्घ
इति भावः। अत्र धिदीनिवर्तत्तेनेन नत्वपक्षतोरशाक्षनोश्च यङ्लुकि नार्थंदीर्घ इति केचित्। आदिग्रहणं नदंत्तविधिनिरासार्थं। धित्व। आदे ३५०
प्रत्ययइति। तेनपयोक्षवतिपयोक्षवनमित्यादौन लोपः। अतएव भाष्ये सडीसुक्तं। सनः सकारमारभ्य मङ्िङ्ङेङकारेण प्रत्याहारः। चक

धीत्सिवेष्यत इति भाष्योक्तेरपंसित्वोरपेलोप इति सङ। तस्यैकदेशयुक्तं प्रत्याख्यानं न युक्तं। तत्र सङ्ोन्यस्य पक्षादेः सांनादसंभवेन प्रसयपरस्येवाध्या
हृतं न मूलहानता। यत्तु परस्येत्यधिकारेण प्रत्यासत्त्याव्याख्यानेनचारवंडैस्यैकपदस्थपौनिमित्तनिनोग्रहणमिति कैयटेनोक्तः नतु अतिक्लिष्टं
तनो वचनमेवन्यायइतिपरे। दणेति। नासस्त्योर्लोपस्सनोनासस्त्योरितिसः सीत्यत्तः सएइतिचवर्तते। ओटइति। ओडादेशस्येत्यर्थः। स
लोपइति। निङ्सलोपइत्सनेन। स्योत। नकारोच्चारणमात्रफलकोन विभक्तिविसस्योच्चारणमात्रफलकेऽप्रहृतेरच्चघेरित्सत्रोपपादि
नत्वादिसंज्ञयानिर्वर्ततेने। पञ्चमिति। सन्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिरितिभावः युगपदेवचोनयोः षत्वं। ढधयोरिति। मतभेदेनेति शेषः। ढस्येत्येवयुक्तं। इति
मत्वेनित्यनेन नन्मतेभाष्यानिनुग्रहरूपस्यपुनर्भावरूपस्यचास्य रसस्यबोधनान्। पुरुदंसोरिति। दीर्घोकारान्तानामुदात्तत्वादेव बहूनानां नपेत्ति इभा
वाभिनिपातनमारब्धं। एकचइति। नेनजागृदीधीत्यादीनां व्यावृत्तिः। शासइति। भाष्येत्वनुबन्धरहितः पाठोदस्यते। पचिति। डुपचषेव। प्रसिद्धत्वातस्
निर्दिवादिक्त्वादिश्च। वृध्यतीति। यद्यपि भाष्ये स्यतानिर्देशोनास्ति तथापि माधवादिप्रामाण्यादुक्तं। तृष्यतिदृश्यतीति। नि। अतएव शेमुचादीनामिति
सूत्रे भाष्ये तृपिनोदपिनस्तुवाहनम्। तुपत्तुदादिरेवनदिवादिर्व्याख्यानान्। शपुक्षनोः चादिदिवादेश्च ग्रहणम्। क्षिप्यतीति। श्यनानिर्देशः क्षिप

१५ आदिंगन इति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात्। नत्रादि इति विभक्तिविहित्वेनैत्स्य पुष्पाघङ्बाधकत्वमुक्तं। अनिट इत्यनुवर्तनादादार्थस्य शेषो ग्रहणं
भाव इति कैयटः। मृषेर्भाष्येनार्षः पाठः। मृष इति तितिक्षायामिति सेऽनिष्टापाञ्ञ किंत्वविध्वंसनान्। अत एव मुखेनोक्तः। पुष्यति। स्यता निर्देशः माधवादि
प्रामाण्यात्। वत्ततिः। व्यादिर्वत्तिः प्रसारणीति भाष्यात्। शेषेंवं। शाक इति चंद्रप्रयोगोऽपि प्रत्तेनन। वल्कत्तो भाष्ये त्वदित्याठ भावेनदिवादेरपि निदृत्वमेव।
विमत्तो विनदिनि। विकरणनिर्देशस्यख्यावर्तख्यावर्तानरखंडनव्याज्जेन देशपूनि। विंदूतिरिनि। भाष्येपीनि। वदंतिविननि। विघ्नतीति पाठ इति भा २
वः। संप्रत्युपलभ्यमाने विदिविघ्नतीति पाठेऽपि विंद्ग्रहणेनतभयोग्रहणं विन्नैविंद। तीनि प्रयोगस्य विदेरनुकरणादिकस्य सत्वात्। अत एव यस्य विभा
षा अविदेरिति वक्तव्यं इहमाभूत् विदितः ननहि वक्तव्यं न वक्तव्यं यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध शप् विकरणस्य विभाषा लुग्विकरणस्याय
मिति यस्य विभाषेति सूत्रे भाष्य उक्तम्। नौदादिकस्यापि सङ्कल्पेऽविदेरिति वार्तिके न ग्रहणमेवस्यान् एवं च यदुशब्धेरित्याश्रयणेऽपि न दर्पं वार्तिक
कस्यावश्यकत्वेन न तत्प्रत्याख्यानासंगः। निर्मत्तुत्रयाणामप्यनुदात्तत्वेन वार्तिके लुविकरणस्यैव ग्रहणमिति न दोषः। अत एव न्येष्टुपरिसत्यदारा ना ३४१
मीश्वर स्वच्छवानित्य र्थेऽपरिवेनेति ज्ञनप्रयोगः संगच्छते। यत्तु कैयटेन नत्र संभाष्यमुपादायवेनि रत्न विवक्षितो विल्लृ लाभ इत्यस्यतु प्रतिषेधो भवत्येव।

विनदिनि। विघ्नतिविन्यत्योरप्यनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः सिद्ध इति नदेनेन पराश्तं। नौदादिकस्यापि सेट्त्वे आविदेरित्यनेन वेजेर वग्रहणे वीलाभानृ न
वेति। ननु उक्तं तदस्मिन्नर्थेप्राप्ते क्लोऽन्न पिनप्रतिपन्ना शुष्क धृष्टौ केन नञ्विशेष्टैनेपि निर्देशात्। ननु त्वोपनेः पुरुषो मंक्ता मंकर इत्यादि भाष्य व्यवहाराद्य॥
वसतिरुत्सुधेरिटनुदविंदोदनामसंज्ञित सोऽशक्लीत्याभादिगमकाद्यनन वहत्नुन्नवहेतिभाष्यप्रयोगाच्चेति भावः। अकर्मक इति। देवदत्तो यज्ञदत्तं स्पर्धत
इत्यत्र स्पर्धापूर्वकेशब्दे न नेति निर्बोध्या। शपूर्वा इत्यादि इत्यतः शेष इत्यनुवर्त्तते। अत्रादिरित्यनुवर्तनेन तत्रशर्व्यतिरिक्तवर्णेपरूपाधस्त्वादि श्रुतायित्यर्थः
। नेन वर्वं ध्वंसत्वचस्यनशेषः। खपः किं। शसंभ। शार्पूर्वाः किं। सपूर्वाइत्युक्तौ उरवादिष्वपि स्वयः शेषापत्तेः। आशिष्यार्षेति। आशीप्रतिपादकनायएवेति
वाच्योर्थः अर्थांतरे राधादिनिपरस्मैपदमेव। अत एक। एकशब्दो सहायवाची द्विवचनानेन समासः द्वयोरेव मध्यसंभवादित्याह। असंयुक्तेत्यादि। लिटी
त्यादेशविशेषणं एकादेशान्वयेपि सोत्वमाहुरित्याह। लिशिनमिति नि। न चिमितादेशादिभिन्न मित्यर्थः। निमित्तं च प्रत्यासत्त्योपस्थितो लिड् एवेत्याशये
नाह। किं निलियीति गमहने त्यादितोपधपि क्ङिति त्यनुवृत्तन यापि लिडोङित्वासंभवात् क्ङितीत्युक्तं। अभ्यासलोप इति विशिष्टविधिरत्र। प्राप्ता प्राप्त
विवेकेन च लोपविधेयतापर्यवस्यति। यद्वा समासे प्युद्देश्यविधेयतयान्वयोऽस्तिसतिनात्यर्थे किंचित्। लिटीति किं। पापच्यते। अभ्यासविकारे

१६ बाध्यबाधकभावाभावेनदीर्घोत्पूर्वंहलंवाभ्यासदीर्घेसत्वाभ्यासलोपौप्राप्नुतः।किंच।परत्वादेत्वाभ्यासलोपस्पदीर्घत्वेनबाधःसह्यन्न्यायपाच्च।
नपुनस्तौइतिभाष्येउक्तंशब्दांतरप्राप्त्याचलोपेननित्यः।अभ्यासविकारेषुनबाध्यबाधकभावइतिज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्त्रात्राश्रीपनइ
तिनदर्शितः।एतेनयत्रान्यतरस्मिन्कृतेसर्वेषांप्रवृत्तिस्तद्विषयःसन्यायइतिकैयटोक्तमपास्तं।दीर्घश्चेतेइत्वस्यप्राप्त्याचीकरदित्तिगुणेपङ्
क्तुकोरितिसूत्रोक्तनदुदाहरणभाष्यविरोधापत्तेः।थलिचसेतिसेटीत्येवसामर्थ्यादिवाकिंक्लिद्विषयत्वेलब्धेथल्ग्रहणंस्पष्टार्थंनचिति।दधइत्या
दिषुदकारादिषुसत्वपीत्यर्थः।एकेत्यादिकिमिति।अदनुरित्यादौहलमध्येइत्येतावतापिवारणसंभवादितिप्रश्नः।नचबभणतुरित्यत्राभ्यासेच न५
र्त्वेतस्यासिद्धत्वादेत्वादिस्यादितिवाच्यं।फणिभजिग्रहणेनेत्वाभ्यासलोपयोरभ्यासादेशस्यासिद्धत्वाभावज्ञापनात्।अनादेशादेरित्यादिग्रहणंतु
हलादिःशेषमादायप्रवृत्तस्यासंभववारणायस्पष्टार्थं।उत्सवनां।उत्सुनत्यगमनं।इदितो।इदितइतिकर्मधारयेणधातोर्विशेषणंनेनेदिदंनस्यधात्व
नुम्विधानाच्चकिंडादौनदोषः।धातोरिति।धातूपदेशावस्थायांनुमर्थनेनरुंडेत्यादौगुरोश्चहलइत्यप्रत्ययसिद्धिः।अनुवर्तमानमंगस्येतिअंगत्त ३४२
योग्यस्येत्यर्थकंबोध्यं।नास्तौतुनदोषः।नासएवघत्कुंशक्यत्वात्।तिचापिनदोषःसचएवघत्कुंशक्यत्वादितिस्पष्टंभाष्ये।श्विंदनेइति।श्विनोभव

तीत्यर्थः।अभिवादनंनतिस्तत्पूर्वकमाशिषांवाचनंचस्वप्नआलस्यंनिद्रागतावस्थाविशेषश्च।गुणशब्देनार्धेनादेडुम्मात्रपरःशासिददिग्रहणेवैय
र्थ्यापत्तेःव्यपदेशिवद्भावेनगुणावयवत्वसंभवात्।अतोव्याख्यानाच्चलक्षणयागुणशब्देनभाविनपरःसइतिबोध्यं।अपमित्यादि।आस्वादनमनु
भवोरुचिश्च।धातादेः।अत्रसुप्धातुव्याकृत्येउपदेशइत्यनुवृत्तेरावश्यकत्वयाषृडित्यादेर[illegible]नेनैवव्याकृतेधातुग्रहणंस्पष्टार्थं।आदेरिति।
लपनिव्याकृतेनषे।षोपदेशफलंत्वसिध्यदिति।वृधुर्धमाने।मानंसुखं।चादास्वादने।उपधक्षयाज्ञ।सिषिधातोरित्यतोधातोरितिर्वोरुपधायाइ
त्सनोर्वोरितिइत्सविचेत्यनोद्दुःखी।नित्यानुवर्तनं।धातोरित्यस्याभावेपदाधिकारस्यसत्वेनपदोपधाभूतयोरित्यर्थेउदन्वतीत्यसिद्धिःसत्वनुक्ति
वनेउर्दित्याद्येचरितार्थं।कुर्दखुर्द।गुदेतिष्टपत्तातुक्सेगिति।भाष्येक्वचिद्रूस्वानस्यककचित्त्वइतिदीर्घेणस्यपाठदर्शनादुभयोपादानं।प
यप्पकाचप्रसत्रत्सभाष्येनदृश्यतेतथापिपद्विधेःसोसूच्यतइतिभाष्योदाहरणात्पूरिनसेगादिषपुदासाधानक्षोभः।यद्यपिभाष्येद्वकोनिर्नहस्प
ते।तथापिसुपुधातुष्टिवुष्वष्कतोनांप्रतिषेधइतिवार्तिकवलात्सठिन्ःष्टिवस्तुनसत्वंपादित्वादितिबोध्यं।नरपरेतिसूत्रेसृपिसृजिस्पृशिस्पृ
हीनामधोपदेशत्वेपिपूर्वपदादितिसूत्रेणप्राप्तपत्वनिषेधमर्थग्रहणंतत्रहिआदेशप्रत्यययोरितिनिनसत्वंप्राप्तेअतएवद्विषासद्वस्त्रमित्वा।

१७ दैर्धंदसितेन षत्वसिद्धिरिति दृष्टोसत् पूर्वपदादिति सूत्रे च छंदसीति संबध्यते यद्यपि छंदसि दृष्टानुविधिस्तथापि छांदसान्यनिषेधवृद्धि
दमपीति बोध्यं। स्त्रिधि। कौटिल्यं शान्यं वक्रतावा। श्लाघायामिति। अविद्यमानगुणसंबंधज्ञापनं श्लाघा। अष्टात्रिंशदिति। अष्टत्रिंशदिति
पाठे भिन्नपदे। इटईटि। संयोगान्तस्येत्यतो लोप इति राजस्येत्यतः तः सस्येति चानुवर्तते। वदव्रज। हलंतस्यादेव सिद्धे तो हलादेरित्यस्य
बाधनार्थमनयोर्ग्रहणं। तदंतविधिनैव सिद्धे तु तद्ग्रहणं स्पष्टार्थं तन्वज्ञूग्रहणसामर्थ्यान्निटीति निषेधश्चानंतर्याश्रयणं। सिद्धे हलंतग्रहण
मर्थमिति चेन्न इतोऽजारभ्य वृद्धिभाज एव मित्स्वरत्वेन विशेष्यं तत्सर्थज्ञापनार्थं तत्त्वात्। एकधारा। ह्वीदित्यादि सिद्धपवर्गग्रहणं। नियम
एतदावश्यकं। अत एव स्त्रावस्थायामडागमे पान्त्यादिसादावटोन वृद्धिः। विलोऽडनं ज्ञोऽवनं। निषेधप्राप्ते इति। इदमुपलक्षणमवष्टभ्यानी
त्यादावप्राप्तस्य विधानात्। उपसर्गात्सु। अभिषावयतीति रापत्ते निषत्वं भवत्येव। शब्दशक्तिस्वभावेनोपसर्गाणां प्रकृत्यर्थविशेषणताया
एवस्वीकारात्। तदुक्तं। भाष्ये। सुनोत्यादीनां षत्वे रापत्तस्योपसंख्यानमधिकृत्य अभिषावयति निवात्तत्वात्। तन्न वचनात्सुनोतिप्र ३४३
ति क्रियायोगः किंतर्हि सावयतिं प्रतीति। सुनोतिं प्रत्येव क्रियायोगानात्। एवं प्रेष्यते सनुजाभीति किंतर्ह्युपसर्गविशिष्टमसौ प्रेष्यते

ऋभिषुणि वनीति। भ्रवचनप्रत्याख्यानयोः समफलत्वायनासावेवमित्यादिभाष्यग्रन्थमद्दुक्ते एवं तात्पर्यं लभ्यते। सदिरप्र। अप्रते किं। प्रति
सपादन्ननु सदेरावनाविदर्पयोर्ह्रस्वभावादेवासंबंधः। सिधेनात्आह। किंचेति। अवाच्च। आविदूर्यं सामीप्यं अवष्टब्धगोः निरुद्धासनीसमी
पे आस्ते इत्यर्थः। परिनिविभ्यः। सेवसचाकारस्योच्चारणार्थः। सितसयोः षिञ्प्रकृतिको व्याख्यानात्। स्यादिष्व। प्राक्सितादित्यस्य संबधार्थंप्रा
क्सितादिसुनरामिदं पठितं नचाभ्यासस्यानैरर्थक्यात्तस्य षत्वाप्राप्त्या कथमस्य निषेधार्थत्वमिति वाच्यं इण्प्रयोगत्वादभ्याससकारस्यापि अर्थ
वत्सुनोत्यादिसंबंधित्वात्तेनेः। अर्थवत्सुनोत्याद्यवयवत्वमिवतत्संबंध्यवयवत्वस्यापि ज्ञत्वषत्वस्यार्थत्वात्। यत्प्रकरणेनतन्त्रशातो। रिवनदानुपूर्वी
कस्य च ग्रहणं व्याख्यानादत एवानुषस्यंदे इत्यादावमुपर्यतिति म्य इति अभ्यासस्य षत्वं स्यादिष्विति नियमस्तु प्राक्सितात् चेदभ्यासस्य षत्वं
तदा स्यादिष्वेवेत्येव मितिमात्र तस्य प्राप्तिः। सुपिसुतिसमासाइति सूत्रे भाष्ये सर्वमिदं स्पष्टं न च हि भाष्ये विसुषायेति अभ्यासस्य षत्वं प्राप्ते
तिन च स्यादिष्विति नियमान्न भविष्यति। प्राक्सितेति संशब्दनान्नियमः उत्तरश्च सुपि एवं तर्ह्यनर्थकत्वात्। न चैवं विषुषुपुरिति नसिध्यती
ति वाच्यं सुपिभूतस्य द्विर्वचनादिसुक्तं सुपिभूतस्येति मनिकेयद्यपि केपटेन हिण्प्रयोगस एव सुपिद्विरुक्तः इति समुदायाश्रयमेव षत्व ॥

१९ निव्याख्यानंतथापिदर्पदिगीतिसूत्रस्यभाष्यविरोधात्समुदायस्यसुपित्वानुपपत्तेश्चमदुक्तव्याख्यानेएवभाष्यतात्पर्यंदिगीतिसूत्रस्यभाष्य
त्वयेत्तनादिगणेस्फुटीकरिष्यते।गंगांविसेधनी।ति।विप्रतिषेधेर्गनादिनिनिषेधेन।तस्यविरोधपत्तिनगत्यर्थत्वाभावात्।निषेधेस्या
दावादेशप्रत्यययोरितिषत्वंभवत्येवअनंतरस्येतिन्यायेनसेधतेर्गतावित्यनेनादेशप्रत्यययोरित्यस्यानिषेधइतिकेचित्।सिचोयङ।त्स्यो
दिसाहचर्यान्तसर्वषत्वनिषेधउपसर्गादित्यस्यतुनात्रसंबंधोविछिन्नत्वानेनगंगांसिसेधेत्येवमपद्यनिध्वनपत्तीत्यते।स्वरतिसूति।सूती
त्यत्रगुणाभावःसौत्रःधूयःसानुबंधकनिर्देशोधूविधूननइत्यनेनव्यावृत्त्यर्थः।इट्सनिवेत्यनुवर्त्तमानेवाग्रहणंलिङ्सिचोरात्मनेपदेष्वित्य
स्यानिवृत्त्यर्थंनचस्वरतिग्रहणसामर्थ्यादेवतन्निवृत्तिसिद्धा।त्रानश्वा।नीति।केस्यसिद्धत्वादितिवाच्यं।स्वरतिग्रहणंनित्यार्थंस्यादितितन्न
स्याज्ञापकत्वादितिकैयटः।अकारइति।तत्फलंतुनाग्लोपीतिह्रस्वनिषेधः।अनोहल्लादेः।अत्रांगांसेकारासंभवाव्यादेरितिसामर्थ्या
च्चांगस्याकारइतिवैयधिकरण्येनान्वयःहलःपरस्यांगावयवाकारस्येत्यर्थेनसिद्धेआदिग्रहणंस्पष्टार्थं।अचकासीदित्यादौनुवकाराका ३४४
रेनातिप्रसंगः।सिच्यरत्वेनाकारविशेषणात्।नन्वेवंलघेत्वोरितिव्यर्थंअलक्षीदित्यत्रापियेनवाव्यवधानन्यायेनैववारणासंभवादितिचेन्न

स्पष्टार्थत्वात्।अतइतितुअकुटीदित्यादौवृद्धिवारणाय।नेर्गद।अत्राव्यवायेपीतिवर्त्ततेनाकारादिव्यवधानेपिणत्वं।यद्यपितत्रसूत्रेरेफ
षयोर्निमित्तयोर्निमित्तिनश्चनस्याडादिव्यवायेऽपीतिनत्वंतथापितत्रपंचमीनंनिमित्तिनयोरप्यडादिव्यवायेणत्वंअस्तिचात्रगदादेर्वि सी२
पितत्वंनेर्निमित्तत्वमितिस्पष्टंभाष्यकैयटयोः।घुमास्थादेरित्यनुवर्त्तनादाह।धमत्वादेरिति।अत्रोपदेशइत्यनुवृत्त्यारगादिनामधनुव्यावृत्ति
र्बोध्या।नादीति।नदनवृत्तस्पंदतेचुरादिरितिव्याख्यानात्तुनेनम्बादिर्णोपदेशएव।आङ्इति।भाष्यविरोधेत्राक्विचिःउपसर्गादि।पूर्वप
दात्संज्ञायामित्यत।पूर्वपदादित्यनुवृत्तौनदादिप्रसमासएवस्यादतो।समासेपीति।ननुपूर्वपदाधिकारस्यात्रनिवृत्तेव्याख्यानतएवसि
द्धाविदंव्यर्थानचासंज्ञायांपूर्वपदादितिनियमव्यावृत्तिर्नणत्वप्रतिप्रसवापसमासासमासयोर्विशिष्यविधानार्थं।पूर्वपदादितिहस्ये
पसर्गादसमासइत्यस्यासिध्यानियमेनव्यावृत्तेःकर्त्तुमशक्यत्वात्।नचैवंतत्रकरणेप्रकारणमसिद्धंनतुसूत्रेसूत्रमित्यर्थंज्ञापकमि
तिवाच्यं।रसाभ्यामित्यत्रसमानपदइत्यस्याखंडपदइत्यर्थेनपूर्वपदादित्यस्यविध्यर्थत्वेनज्ञापकासंभवादितिचेन्न।स्पष्टार्थत्वात्।
तस्मात्।तथ्रष्ठेनात्वादेरितिदीर्घः।परामृष्यते।उपस्थितत्वानदाह।दीर्घीभूतादिति।अत्रापिलिपीनिकर्त्तनेःदंदशूकस्याकि

१९ यात्वादाह।इंदशक्कक्रियायामिति।इंदशक्को विश्लेशयः।वदनैकदेशइति·नक्रियायामित्यर्थः।आदिर्ञि·ञ्रीकारी पनीत्सादौनेदंनेषामननिश्च
नात् यत्तुपदेशोऽसनुवृत्तेस्तत्रनदोषइतितन्न।तस्यास्वरितत्वात्।किंच।तदनुवृत्तावादिग्रहणवैयर्थ्यापत्तिःपट्वादिशद्धउपदेशाभावा
देवदनप्रवृत्तेरित्याहुः।द्विचत्वारिंशादिति॥वविभाषाचत्वारिंशत्प्रभृतौ।विनविकल्पविधानादीत्वाभावः।अपोपदेशात्वादिति।सेकः
पुंदासादन्यपोदंत्वाजंनसादित्वाभावादित्यर्थः।क्दुपधेभ्यइति।यद्यपिविभिदनुरित्संज्ञाकत्वंनित्यंतथापिक्दुपधेनदनित्यंगुणसंयो
गासरत्वात्।नत्रपरत्वात्गुणेप्राप्तेइदं।कित्वावकाशईजनुरित्यादि।गुणावकाशश्चेतनीत्यादिः।परेतुक्दुपधविषयेनलक्षणोपप्लवस्तना
कित्वस्यानवकाशत्वमेव।तदुक्तंभाष्येउक्तंवाकसस्यानवकाशत्वादपवादोगुणस्येति।यथाकसस्यकित्सामर्थ्यादिविद्दित्यादौगुणे
बाध्यतेनथेहक्दुपधविषयेतल्लक्षणोपप्लवप्राप्तिना।तिदेशसामर्थ्यादित्यर्थइतिकेयटः।नचपरत्वाद्गुणस्यैतद्विषयलक्षणोपप्लवप्र
वनेनिवार्यंअसंयोगादिति।कित्वस्यैतद्विषयेनिषेधातिदेशकत्वेननिषेधाञ्चवर्ज्ञापांसइतिन्यायादत्रविषयेविप्रतिषेधप्रवृत्तेनर्नवसंप्रस ३४५
रणविधौकित्वस्यकृतार्थत्वात्दुर्वलेनानेनातिदेशेनप्राप्यमाणोगुणनिषेधोदुर्वलइतिविधिरनेनस्पर्धतइतिपरत्वप्रवृत्तिरस्त्येवनिवार्यं।

विधानिषृदत्वात्।त्यादावतिदेशोप्राप्तङित्वस्यसंप्रसारणेनत्वचुक्तरीत्या।तिदेशप्राप्तगुणानिषेधबाधनपरैरेवंचविषमदुपन्यासअनवकाशंक
स्यकित्वमिहपुनरुभयंसावकाशमित्यादिस्तदुनरभाष्यग्रंथएकदेशयुक्तिरित्याहुः।उवोरवेति।द्विर्वचनेचीतिनिषेधान्पूर्वंद्वित्वेउकारस्य
वाणार्दांगस्यवली यस्त्वात्सवर्णदीर्घंवाधित्वागुणेऊनेऊवद्।एतेनगुणांत्वेनांतरंगत्वात्सवर्णदीर्घःस्यादित्यपास्तं।पूर्वस्यैवविधेस्यानिवत्वा
त।उवङ्नुनस्या।निवृत्तमसवर्णग्रहणसामर्थ्यात्।संनिपातेति।आमित्सन्निधानतोर्णास्यरत्वव्याघातःस्यादितिभावः।वार्णादिति।अत्रस्व
न्यासस्येनिसूत्रंज्ञापकंनद्वियेषेत्यादाविषयाघर्षतत्रपूर्वप्राप्तगुणवृद्ध्योद्विर्वचनेचीतिनिषेधेद्वित्वोनरप्राप्तेगुणवृद्धीवाधित्वांतरंग
त्वात्सवर्णदीर्घंनहेयर्थ्यस्पष्टमेवेत्यन्यत्रविस्तरः।परत्वाच्चेति।अस्यपरकालप्राप्तिकत्वादित्यर्थःएवंचाभ्यासविकारेवाध्यवाधकभावाभा
वेनह्रस्वत्वादिःशेषयोयुगपत्प्रवृत्तौतनःपरकालोदीर्घत्वंस्यादितिनवाच्यमितिभावः।अनिदितामिति।इदंकुंचक्षत्तुविषयंकुंचोत्व
नितिनामितिनिप्रवर्ततेपरेश्चयेतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनास्यञ्चोपधत्वान्नकारजावनुस्वारपंचमावितिनुम्प्रापिकं।तदाहकुंच्वा
दिति।अकाररहितपाठस्त्वपपाठः।इतिमतेत्विति।इदमेवयुक्तंतत्परकरणफलस्यभाष्यानुक्तत्वात्।अजेर्व्यी।अत्रवासिरीसतोवेसनु

२२० वर्त्तितेनेनव्यवस्थितविभाषानेनघञ्प्रकृत्यसुन।स्तुदिवा।वर्जांशेबाधेअनुकेवा।अन्यत्रनित्यमेव।अथतत्त्पोरितिनत्तकव्यंस्पष्टंचेदं
भाष्ये।एवंचैनत्तविकल्पसामर्थ्याद्धी अतोऽस्त्यर्थेसर्वअनुकरणकंप्रयोगेनार्थानुकरइत्तिबोध्यं।स्वरदीर्घइति।पूर्वत्रासि।द्वीपइतिनिषेध
स्यापवादंनियमइतिभावः।चतुर्णामिति।हलादिनाचतुर्ष्वेविनिगमनाविहारेणतेषांसर्वेषांनियमार्थत्वमेव।नदुतरेषांतुविध्यर्थत्वसं
भवात्तनदर्थत्वं।प्रकृत्याश्रयः।एकाचउपदेशइतिकृदादिषुत्रिषुप्राप्तः।प्रत्ययाश्रयः।शुकः।किन्नीतिवृअतोप्राप्तः।प्रत्ययाश्रयस्यनियमेवृग्र
हणमेववमानं।यावानिति।नवाराद्धात्मनेरप्रापितइत्यर्थः।नतुपिधूइत्यस्यातिषेधिषेत्येकमेव।यदितुनेड्वशीतिप्रक्रमात्तज्ञप्रापितस्यैवनि
यमःस्यात्तनतदुपदेशेत्वतइतिसूत्रेनित्यानिटइत्यस्यात्रिब्याबत्यर्थपरेभाष्यासंगतिः।तत्रनित्यानिटइत्यस्याभावेऊनूनोभारद्वाजस्येतिविक
ल्पस्यानूनतसत्त्वेपुदित्वप्रयुक्तविकल्पस्यैवसत्त्वेननदसंगतिः।ममपदुतुक्त्वादिनयमेननित्यइड्डितिभावः।क्रादिभ्यश्चेदिरानदिलिघेवेति
विपरीतिरक्कैनियमेनरीतिनियमस्त्विन।तनेपरिहृतइत्यादिलक्ष्याविरोधमनुअत्रसूत्रेऽज्ञोऽत्वदइतिवैवकव्यंतेनसंचकारिवेत्यासि ३४६
सिद्धिमितिस्पष्टंभाष्ये।ततश्चचतुर्णामिति।नियमादिविर्वलवानितिभावः।उपदेशेऽत्वतइति।उपदेशइत्यतरसूत्रादिहापकृष्यत

तिकृतोभारद्वाजस्येतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं।एवंचधेडादेर्दधिथेत्यादिसिद्धयेऽनुग्रहणमावश्यकं।अन्यथोपदेशेऽत्वतइतानामात्वविधानेन
कृग्रहणमेवकुर्यात्।नासौनित्यानिटइति।नासौसततस्तत्रनित्यानिटइत्यर्थः।यस्तासावस्तिनित्यानिट्चेतिभाष्योक्तेरितिभावः।नास्त्व
दिति।समन्वयंनाहति।यथानासौनेटत्तथायस्यपातत्यर्थः।नित्यानिटः।किंतुथलिवेटः।अयंस्वरतीतिसूत्रेणनासौविकल्पितेट्।अनोस्यथ
लिनित्यमिट्।नित्यपराभावेभारद्वाजनियमेनविकल्पःस्यादितिवृत्तिः।नासाविति।किंघस्याद्यादेशेजघसिथेत्यादौनित्यएवेट्यथास्या
दिति।उपदेशेऽत्वतःउपदेशेकिं।कृष्टाचकर्षियात्वतः।किंविभेदिथ।नपरः।किंराध्वरराधिथनासौकिंजिघ्रहितिजग्रहिथनित्यानिटःकिं
मानंजिषेतिभाष्यंचकृपिपेत्यपिप्रत्युदाहरणं।स्तुक्रमोरितिनियमेनात्मनेपदपरतासाविद्भावेपिपरस्मैपदेनत्सत्वात्-ऽज्ञतोभा।
अचस्तास्वदित्येवसिद्धेनियमोयमित्याह।स्तदंताद्वेति।नचक्रदंतेविकल्पननिषेधार्थमिदमितिवाच्यं।अचस्तास्वदितिसामान्य
सूत्रप्रणयनेनभारद्वाजानितिक्रेरष्पंहृदंतेनिषेधस्यैवागीकारेणस्मृत्संनरानुसंधानद्वाराविकल्पस्यवक्तुमशक्यत्वात्।ऋआदिषु
परत्वाद्वृतस्तास्वगुणेरपरत्वेकृदंतत्वाभावेपुपदेशग्रहणापकर्षात्प्राप्तिःनियमफलितार्थमाह।नेनान्यस्येति।अत्रापिभारद्वाजस्येति

२१ संबध्यनेऽन्यस्येत्यन्तकारांतभिन्नस्यतासौ नित्यानित्यपदेशेऽजनस्यात्वनस्येश्चेत्यर्थः। एतेन पपिथेत्यादावकं नसंनिपातेन जातनट् सं
निपातपरिभाषयाऽनलोपनिमित्तं तस्मादित्यपास्तं। उपदेशइत्यक्तं तदाह। आजं तेइत्यादि। अस्योपदेशइत्यादिरुद्दकृतासौ नित्यानिट्तनु
स्तुदुस्नुश्रुवा। पाभिभारहाजनियमादिट् स्यान्तक्रादिसूत्रस्यत्वादिग्रहणेन तु येन नाप्राप्तिन्यायेन क्रादिनियमप्राप्तिनस्यैवबाधेचित्यादित्याशये
नाह। नन्वेति। समाधत्ते। योगद्वयेति। अयंभावः यस्य विरोनित्यमित्यस्यानुवृत्त्या तस्यदसंथवान्य इणि षेधः सभारद्वाजमतेत्नकारांतस्यैवनि
शि नियमेक्रौनियमस्यनायंनिषेधइति। एतेन भारद्वाजनियमो येन नाप्राप्तिन्यायेनाचस्तास्वदित्यस्यैवबाधक इति ऊघसिधस्यादाविटनस्यादित्यपा
स्तं। ध्वनितंचेदमत्रैवसूत्रेभाष्ये किंच। पुरस्तात्प्रतिषेधकांडारंभसामर्थ्यादपित्स्वदिनिषेधेनानंतरस्यापिभारद्वाजनियमस्यबाधः नेड्
वशीत्यत्रवस्वेकाजादित्यत्र भाष्ये स्पष्टं। तितिवृद्धिः दृढिश्रुत्योपस्थिकैतमिकइति अंगस्यं सोमानाधिकरण्यं विशेषणमित्याद इगंतांग
स्येति। तत्फलं तत्कोषीदित्यादौ व्यंजनस्य रध्यभावः। नचनेटीनिषेधः नत्रहलंतस्येत्यनुवृत्त्यानद्विषयेपरत्वाद्धलंतलक्षणयाऽस्याद्वृद्देर्वाधे ३४७
नानयायेननाप्राप्तिन्यायाभावेनास्यास्तेननिषेधेनावाध्यत्वश्च अष्टावसरन्यायस्तुनास्त्येवानोनःपादमितिपाठेपिरडोनीत्यनुवर्त्यएडोनियम

त्प्राप्तोनितत्यनिषेधस्त्वर्थस्यनातइतिसूत्रेभाष्येउक्तत्वेनफलाभावात्। कृञ्जिनेति। अर्थंक्यादिनिभावः। हल्यंतलक्षण। इडादौकिअधस्तीत्। इ
यतुरिति। इकारोत्रइत्वः। हलेच्चतेरारनेकाचइतियणसवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोर्वार्णादांगंपूर्वभाषयायणइतिवोध्यं। केचित्तियारभ्यौदाहरंति
तंनपरुचिग्रस्तमितिकेचित्। कुडिविकल्पमविवेकः। नुड नोडनंदारणं द्विसनंच। लत्वयोश्चेति। अत्रैकोड्स्पष्टं तच्चशिक्षादौप्रसिद्धः
लिङ्सिचा। इकोझलदत्वंनाच्चेति असंयोगदित्यतः किदितिचानुवर्तते। आत्मनेपदेष्विति किमशाहीत् अत्रहि कित्वेप्रस्यात्। अर्थ
भेदादिति। पूर्वादित्यार्थइतिभावः। तत्फलं। गुणशब्देनभाविनाकात्वत्वाद्विरूपादेशादित्वादेकहल्मध्यस्थत्वाभावाच्चयथायथमप्राप्तेविधिर
यं। तदीनंत्विति। एवंसवर्णग्रहणनिपत्वाप्रवृत्तोवाद्भलित्यर्थः अर्थविशेषानिर्देशादाह। स्वार्थइति। धनोरेकाचरत्ततोधनोरित्यधिकाराद
स्वार्थधातुकत्वं आयोःकारांततत्फलं तु गोपायस्यधातुत्वेरणतोदातत्वेशबकारणेदंतग्रहणनिषेधादंतग्रहणंयस्मात्सविहितस्तदादे
रित्वंशास्तुप्रवर्तनतएवतेनदेवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौदेवदत्तादेः समुदायस्यन। एतत्साध्यधातुसंज्ञकघटकानांसूत्रादीनांसमुदायानांचक्रिया
वाचकत्वंतुस्वभावाद्वोध्यंस्पष्टंचेदंसुपआत्मनइतिसूत्रेणनमीवत्यिइतिसूत्रेचभाष्ये। विवक्षायामिति। विषयसप्तमीतिभावः परस

२२ प्रमीत्वेहि आर्धधातुकोपदेशे यदकारांतमिति गोपायितेत्यत्र लोपो न स्यात् गोपायेति च न सिध्येत् पूर्वं क्तिन एवापत्तेः। कास्य। प्रत्ययान्ते प्रत्ये
ति। धातुभ्य इति शेषः। सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीयेति। एतच्च हरदत्तग्रंथस्पष्टं परे तु कासिरिति समभ्यंतेन न घटितं सूत्रे इत्यर्थः भाष्ये कास्प्रत्य
येत्यत्र कासादुपसंख्यानमिति सुपक्रमत्वात्स्यात्। अत एव भाष्येन चकर्तव्यमिति निनोक्तं। अत एवाचारे वगल्भेति वा निके धातुभिरेव सिद्धा
शकांबगल्भां चक्रे इत्यादौ कास्यत्ययादाममंत्रे इत्याम्पयास्यादित्युक्तं भाष्ये। तत्राकारस्यानुबंधत्वेनैकाचुत्वात्। तच्च भौन पूर्विकानेकाच्त्वं
गृहीतान च त्रामिति वाच्यं। आमर्थं वा निकमित्युत्तरम् पर आह सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वावक्तव्यः। एवं तत्र्यगेवल्भा घधनुक्रमणेन क्त
केयं कार्यं चानुबंधनासंख्यामिति स्वगल्भक्लीबहोडेति भास्मात्तदर्थं तस्य चारितार्थ्येन भौन पूर्विकानेकाचत्वामिसर्पमानाभावात् अत्र च
धात्व सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येतेन क्विपि अवगल्भतेत्यादि वारणाया वश्यकत्वात् इति स्पिष्ट तेभ्यः क्विपनन्नाभिन्याये नास्यान्तबाधकत्वाद्
र्वग्रहणं त्ववगल्भेति वार्तिकापेक्षया बहुविषयत्वबोधनापेक्षाद्युः अत्रेदं बोध्यं। प्रत्ययग्रहणापनयनवादिनोप्येकाचू भ्य आचारक्विपोन १४८
नियानमावश्यकं अन्यथारंभप्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्यात् इति हरदत्तोदाहृतानि समस्तौचकावित्यादीनि चित्साम्येवेति। अतो लोपः। आर्ध

धातुके किं वृत्तस्यवृत्त निवृत्ते समप्रत्यायत उपदेशे कारांतः। घुणघूर्णी। अस्य दीर्घपाठः प्रक्रियालाघवार्थः। अन्ये तु ह्रस्वमेव पठंति। स्तुनाविति वेति। यथा
पिपृथग्निर्देशो यथासंख्यानिवृत्त्यर्थ इत्यपि वक्तुं शक्यं तथापि संप्रदायानुरोधादेवमुक्तं। स्तुनावनुबंधस्येति। आर्धधातुकविषये आयादीनां वैकल्पिक
त्वेन तदभावे भावे चारितार्थ्यमिति भावः। चत्तंसे इति। अनुनासिकस्येति दीर्घस्तु न क्विप्यादृत्व येणति ह। भिन्नस्यैव झलादेर्ग्रहणात्। कामयति इ
ति। अनिग्लक्षणत्वाच्चोपधावृद्धिनिषेधः। आयाय। लोपापवाद इति। णिल्लोपापवाद इत्यर्थः। वस्तुतो यदनुवादो यं तदनुवादवलाच्च णिलोपबाधः
ध्वनितं चेदं भ्रस्जनसूत्रे भाष्ये इत्तिउणादय इति सूत्रे निरूपयिष्यामः। ननु परत्वादियङादिषु णिलोपो न स्यादत आह। एयङ्लोपादिति। किंकृतमिति
निकितुदुर्लभो ऽप्रत्ययादित्यनेन बाधनात्। एवं ङीष्नीसपत्नकाशङ्कभावे इकोऽसलिति कित्त्वात्। यत्तु यदि पुनः प्रसंगआश्रीयते स्थानिवद्भा
वेनचणित्वं तदा णिलोपाशंका निकमनावश्यकं अत एव समग्रशेषेऽयं ताणौ परत्वाद्वृद्धिं वृद्धौ कृतायां यस्त्व भावे लोपं गमिति भाष्ये उक्तमिति तन्
न। अगिति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्येनाकृतायां वृद्धौ लोप इत्यस्य णौ चङीति सूत्र भाष्ये ऽवीवदद्वीणां परिवादकेनेत्यस्यैव सिद्धान्तिततत्त्वेन एयल्लोपादिति पूर्व
विप्रतिषेधे परभाष्यविरोधेन च परत्वाद्वृद्धिरित्यत्रत्यभाष्यस्य एकदेशयुक्तित्वात्। किंच वृद्धौ णिलोपोपि दुर्लभः शोरभावात्। न च स्थानिवद्भा

२३ वःचङिस्थानीकाररूपाल्वृत्तिधर्मणित्वाश्रयेलोपस्याल्विधित्वेननत्रस्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेःस्पष्टाचेयंरीतिर्भोभगोऽइतिसूत्रेभाष्ये।एवंनानू
णाववीवददित्यादावित्वदीर्घत्वोपधह्रस्वत्वसिद्धयेणेर्णिच्युपसंख्यानमेवकार्यं।सन्वत्सूत्रेणेर्णिच्युपसंख्यानमितिवचनाभावेनसिध्य णि
निणचाव्यवहितत्वादग्लोपित्वान्वेत्येवसिद्धंतुकिरप्निमंभाष्यंत्वेकदेश्युक्तिः एवमनोल्लोपइतिसूत्रेण्यल्लोपावतिश्वर्वादिप्रतिषेधमुक्ता
नवक्तव्यः एषुविधिषुकृतेषुस्थानिवद्भावाभावात्णित्वेनलोपोभविष्यतिनैवंशक्यंइयङादेशेसत्यलोपापत्तेरित्युक्तंभाष्येतदप्येकदेश्युक्ति
रेवभोभगोइतिसूत्रस्थन्यायसिद्धभाष्यविरोधात्।किंचणेरनिटीत्यत्रनएवंनांगस्यनिर्दिश्यमानोयोत्यस्तस्यलोपइत्यर्थःइतिएकाचोद्वे।ति
सूत्रभाष्यात्लभ्यते।तत्रहिस्थानेद्विर्वचनेआटिटदित्यादौणिलोपोनस्यादित्यापादितं।एवंपक्षेतस्यनिर्दिश्यमानधर्मावच्छिन्नत्वाभावात्स
मुदायस्यचान्यान्यरूपत्वाभावाल्लोपाप्राप्त्यानस्यैकदेश्युक्तित्वावश्यकत्वात्।सामर्थ्यादिति।परत्वात्गुणादीनांणिलोपबाधकत्वेइडादावपि
गुणेनबाधास्सिद्धिरितिभावः तेनकारणादिसिद्धिः परत्वेवमनेकवचनकल्पनयानंतत्सामर्थ्येनतत्रबाधकल्पनापेक्षयापूर्वविप्रतिषेध ३४९
कल्पकत्वापाएवानिटीत्यस्यैवित्यमित्याहुः।णौचङिणिनांगस्याव्यवहितपरत्वंचङनुसामर्थ्याद्व्यवहितपरत्वेनतत्फलितमाह।च

ङ्परेणाविति।णाविति किंचङ्परोपधायाह्रस्वभाविन्याअसंभवेनसूत्रवैयर्थ्यापत्तेःनचलूऽजइतिऋकारस्यसंभवः तत्राप्यनरगत्वा
द्भ्याबादेशापोःलतयोस्तदसंभवात्।नचह्रस्वोदृढेरपवादःह्रस्वप्रवृत्तिकालेवृद्धेर्निष्पन्नत्वेनतस्यतद्बाधकत्वासंभवात्।पदसंस्कारप
क्षेपितिमितिनिमित्तभावापन्नशास्त्रकार्याणांक्रमेणैवज्ञानेनधनुसंज्ञा।तिङ्सतिचङ्स्तिसमयेएववृद्ध्याबोनिष्पन्नत्वज्ञानेनचङ्तरका
लिकह्रस्वेनतद्बाधयोगात्।नचसामर्थ्येनचङियःप्रत्ययस्तस्मिन्नुपधायाइतितिसर्थोभविष्यतीतिवाच्यं।तदपेक्षयासकल्लबोधेबोधस
मत्वेनणाविस्यस्यैवलघुत्वात्।चङिकिंकारयति।उपधायाइतिकिंअचकांक्षत्।प्रत्ययस्यांगांशेउत्थितकांक्षत्वात्णाविसंगस्यैवविशे
षणंनाचइतिबोध्यंतदुक्तंशाप्पूर्वाइतिसूत्रेकैयटेशाद्धतिसत्येपितपायानामवश्यापेक्षणीयोंतरंगबहिरंगभावइति।तिस्रराह्यैवाक्यप
दरूपस्तदन्वाख्यानेपीत्यर्थःअवश्येतिअन्यथान्वाख्यानविलयइतितदर्थःवहुव्रीहिरिति।परग्रहणसामर्थ्यादितिभावःतस्यचणिरे
वनलघुअंगस्येत्यावर्त्तांगसंज्ञानिमित्तमितिव्याख्यानादतएवश्रिप्रभृतीनांतस्यत्वंतदादंगसंगेत्यादि।तत्परंयद्वक्ष्यतीति।सनिधनाच
ङ्परेणाविनिलघोरेवविशेषणमितिभावः।अतएवेदकस्मात्रभवतिअजजागरल्लघुनिचङ्परइत्यसच्यतेव्यवहितंचात्रलघुचङ्

२४ परं इति भाष्यं संगच्छते। चङ्परे णौ यल्लघु तदभ्यासस्य अव्यवहितमित्यर्थः एवंचाचचकासदित्यादौ नैव सन्वत्त्वं। ऊर्ददित्यादौ च नैव दीर्घत्वं
औणनवदित्यत्र च भवत्येव सन्वत्त्वं अविकृतपदद्विर्वचने इत्यत्राप्सु हुत्वरेत्यनेनेत्वबाधनार्थेन संयोगाव्यवधानेऽप्रवृत्तिज्ञापनान्न दोषः
।अंगस्येति। अवयवइत्यर्थः अस्यप्रत्ययविसंनन्तरं लघुपराभ्यासस्येत्येवसिद्धेः माधवानुरोधेन नुमूलकृता नोक्तं नन्वमनेफलंत्वयस्फु
टं। णाविति। चङ्परे इत्यस्यावृत्तेरिति भावः। अपवेति। चङ्परे इत्यस्यांगविशेषणत्वे गत्वस्यनस्य निमित्तत्वेनैव णौ रूपविशेष्य
लाभ इति भावः। अयं पक्ष उक्तभाष्यविरुद्धः औदिदद् इत्यादौ दीर्घापत्तिश्चात्र पक्षे। चङ्परे णौ यदङ्गमौ दिदित्तिन तदीयाभ्यासस्य चङ्मा
दाय णिलोपस्यस्थानिवत्त्वेन णिमादाय वा लघुपर इति बोध्यं। ननु मीमादीनां नु अभ्यासस्यलोपः प्राप्नोति अमीमयदित्यसिद्धं नु शनि यादृ
शमभ्यासरूपं दृष्टं तादृशस्यैवात्रानिर्देशो न तु कार्यस्य न च मीमादीनां सन्यभ्यासरूपमस्ति लोपश्च न रूपमित्युक्तं गोन्यत्वासिद्धमिति
भाष्येऽनुक्तं। नत्र कैयटः मीमादीनां मंगानामभ्यासस्य लोपो विहितो यस्तेभ्यासोऽएपनतानां। अन्यैस्तु चङ्परे णौ यदङ्गं तदभ्यासस्य सन्वत्त्वं ३५०
लोमीमादीन्येवांगानि तस्मादङ्गान्यत्वादित्यस्यामर्थः येषामंगानामचा इत्यादिविधिर्विधीयते तेनैषामत्र ग्रहणाल्लोपो नास्ति मादिरहितानां

मर्मीमयदित्यादौ क्षतः सन्वत्त्वाभावादभ्यासस्यैव लघुनेनसत्त्वमिति। एवंच कैयटेनाप्ययं पक्ष उक्त इति चेन्न। अंगस्याभ्यास इत्यङ्गं किं निरूपितं ग्रास्यंच
ङ्रूपितं णिनिरूपितं वा तत्रोपस्थितत्वात्प्राधान्याच्च णिनिरूपितमेव ग्रहीतव्यं नस्वस्यैवं परतया पूर्वभाष्यविरोधेन न स्याज्जपिनु शक्यत्वात्। अन्यथा
एकस्यैव प्रयोगस्य सूत्रव्याख्यानभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोरापत्तौ न चेत्सूत्रस्य भाष्यविरोध इति दिक्। सन्यतः। अतः कञ्जुकुत्त इति। न परत्वं स्पष्टा
र्थः। अभ्यासंबध्यकारस्येत्यर्थ इति दीर्घो कित इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। न एव चिच्छ्रादयिषनीत्यादावेनरगत्वानुक्त्वापि इत्वसिद्धिः सन्यराभ्यासस्येत
र्थः। द्वि प्रयोगत्वाद्द्विवचनस्याधीषिषनीत्यादावसन्परत्वमभ्यासस्य। यङो लोपस्यस्थानिवत्त्वात् लापविषन इत्यादौ न दोषः ध्वनितं चेदं स्नो नित्रापोरि
ति सूत्रे भाष्येन तत्रस्य भ्यासादित्यस्य सन्नियोऽभ्यासस्य स्याघाप्राप्तिनस्यानियमो यथास्यात् यङ्पोभ्यासस्तस्याघाप्राप्तिस्तत्र नियमो माभूत् सोपुष्प
तेः सन्नुसोषुपिपनेधत्तोश्चवपाप्राप्तिस्तस्याश्च नियमो माभूत् अथीषिषनीप्रयोजनमुक्तं। संज्ञायाः कार्येति। नत्स्वत्रेहि प्रवोऽभ्यास इत्यस्य एकाच इत्य
नुवृत्तिसद्विनस्यकार्यदशोसन्निधानं अंगंचनत्रसंनिहितं नत्वांगस्येति कर्मणि षष्ठी कारकविभक्तेर्न्याय्यत्वात् एकाच इति च नेन समानाधिकरण
मेवं चांगसंज्ञकैककाजकर्मस्थितद्वारेण तयोः पूर्वाभ्याससंज्ञकस्तस्य च सन्वदित्यर्थ इत्येकाच्चेवप्रवृत्तिरेन तदर्थमेवांगस्येत्यस्यावृत्तिरिति भा

के

२५ कः इदं चाजन्तागदित्यादौ सन्वद्भावापादनपरभाष्यविरुद्धमित्यरुचेराह। वस्तुतस्त्वित्यादि। अत्र पदे गस्येत्युपरं कतयाकथं चित्त्रियं। ऊर्णोदी
र्घ इति। स्यादित्यपक्षे ष्यन्तेसन्वत्त्वं तत्रनोपते युज्यते। अथापयाना। इति। अर्थशब्दःतृणि विप्रत्नत्तेरा पुगिति भावः वस्तुत आपुगागम इति भाष्यो
क्तपक्षान्तरेण कृत्वाभेदाय चुङि अस्यान् निष्पन्नमेवोचितं मूलं तद्वत्वा चिनान्यायेन निदिक। तस्यादिति तस्यादेवेत्यर्थः व्यवयेस्यादि। अप
वेत्साघर्षीवर्चिनोक्तपक्षेणेत्यर्थः। कैयटेनैवेति। एतन्निषेधश्लोकः। अगितामिति। कमिप्रभृतीनामित्यर्थः। यदिभाषा। ऊनसनेनिस्त्रेऊनग्र
हणेनयथाजुहोत्यादिदिवाघोर्ग्रहणं तथा सन्ग्रहणेनापि सननेः सनोतेर्ग्रहणं। अत एव सनोतेरनुनासिकलोपादात्त्वं विप्रतिषेधेने निवानि
कव्याख्यावसरे आत्वे सनोतेर्ग्रहणस्य कोवकाशः सनिच येविभाषात्। आत्वस्यावकाशोऽन्येऽजनादपद्धत्कं भाष्य। अन्यथान्ययोर्जन्नुवनो
र्द्मोरेव सत्वेन ऊनादपद्मनिवद्भवचनासंगतिः स्यात्नुमभत्वेनं सन्नमादाय नद्रुपप नि:स्पष्टैव। एतेन भाष्ये सनोतेरित्युक्तपास्पननत्रग्रहण
मित्यपास्तं तन्वाङोपी निवन्निर्देशेकार्ये। कारोच्चारणेन यमादावेवास्यग्रहनिर्न... पासुडादाविति निवाच्यं। अजझिआतामजन्त्यारा। मित्य २५१
त्रयणियेविभाषेत्यात्वमापनोतीत्यचःपरस्मिन्निति सूत्रशेषस्य भाष्याविरोधापनेः नत्स्माद्दकारोद्दश र्थएव। कामन्त्विति। चक्रामस

चहेलुकिदीर्घोभवत्येवक्रमेश्नितिसूत्रेनुरनंतस्यपरस्मैपदेपरति। निरूपितस्यैवग्रहणेनदेलुक्यपन। चिन्निरूपितानागस्यकार्याभावेन
नलुपनेत्यस्याप्रवृत्तेः प्रत्यासत्तिन्यायेन न लुमनालुभे प्रत्ययेपदं गतस्यकार्येरावनिषेधप्रवृत्तेः। स्तुक्रमोर। स्तुक्रमोरिति प्रथमायेपष्ठी
अनात्मनेपदनिमित्त इति प्रसज्यप्रतिषेधः स्तुक्रमी यत्नात्मनेपदनिमित्ते भवतस्तत्र प्रत्यासत्यातान्यापरस्यार्धधातुकस्येटित्यर्थः उदा
नत्वादिति सिद्धे नियमोयंनदाह अत्रैवेति। वस्तुतस्त्वातौस्नुक्रमः किनीति निषेध एव पुरस्तात्प्रतिषेधकाङ्गारंभसामर्थ्यात्निमित्तत्वंचात्र
फलोपहितंनयोग्यतामात्रं। तेन प्रस्तविनेत्यादाविङ्भवत्येस्तुक्रमोरनात्मनेपदेइतिनस्तृत्रितं। नत्वाङ्गिपरस्मैपदेइडित्यर्थेचिक्रमिविष्य
तीत्यसिद्धिः स्पेनव्यवधानात्। आत्मनेपदेनेडित्यर्थेतुप्रचिक्रंशिष्यतइत्यसिद्धिरतोनिमित्तपदोपादानमितिदिक्। ततःपरेषामिति।
यदापीटः षीध्वमवपवत्वात्स्यततः परत्वंदुरुपपादंतथापिश्रुतिकृतानांतर्यमात्रेणोसामर्थ्याद्धात्वप्रवृत्तिर्बोध्या। अन्येतु इटः परस्येयां
धस्येत्यर्थः षीकारव्यवधानेतुसामर्थ्यात्प्रवृत्तिरित्याहुः। त्राणादिनिनिवृत्तं अत एवोपदिदीपिदुइत्यत्रविकल्पः अन्यथापुरः परादित्वा
त्रस्यान्श्यंचप्राप्तिरितिभाषालुड्यपिश्चेतिसत्वोपेश्वर्णान्तमंगंध्वमित्यातमितीणःषीध्वमित्येस्यप्राप्तेः। परस्योपसर्गस्येति। श्रुतत्वा

२६ स्यता।विस्तुपसर्ग।विशेषणं।अत एव नित्यपते ज्ञापनेपरत्ययने इत्यादौ सर्वत्र त्वत्वसिद्धिः।रेफविशेषणत्वे तु ज्ञापने नित्यपते इत्यत्र श्रुतिर्द्वतान्व व
धने एवत्स्यादिति भावः।ज्ञापनइत्ति।अचः परस्मिन्निति स्याति वत्वात् अपवर्ग इति स्यष्टं भाष्ये।इणोक्त्रूपमिति।प्रत्यय इति तु नान निधाना दि
निकैपरः।कथमुद्यतीति।शानस्यादिति प्रश्नः।अनित्यमिति।इदं भाष्येन दृश्यते।इदं किं तेसत्र प्रश्लेषाभावादिनां पन्नेत्वं प्रयोगः सा
धुरेवेति बोध्यं।उदः।छेदनं।पुन।प्रसंगेनि।द्विखेदने पिसावकाशइत्समिधानः।स्त्रिदी।निविषयसप्तमीति परे।दीपजने।वुधे तिवुध्यते रेवग्र
हणं तस्यैवात्मनेपदित्वात्।।चिणोलुक्।अकारितएमित्यादौ नरयोन लुक्।प्रतिनिर्द्दंत्वलक्षणभेदेन पूर्वचिणो लुक् उत्तरचिणो लुक् सिद्धता
त्।अनोत्वां।कचिद्भाष्ये तौ त्वं निरूपैतिपाठो दृश्यते।आंगं तु नाकारेण निर्देशः।संकोच इति।नेत्र संकोच इत्यर्थः तत्रैव प्रचुरप्रयोगात्।गतिचा
तुर्यमश्वीयं बोध्यं।अभ्यूगतिः।कपरतिः।दूर्धनंकौदिस्यं।सनुविचिनमिति।सन्नुविरो रिति सप्तमी।अभ्यास विशेषणं चेति भावः।सन्
विट् परो योभ्यासः इति वक्तुंचितं।उप्रत्ययष्ठेति।संनियोगशिष्टत्वे नो भयोपदेशकालस्यैकत्वादार्धधातुकोपदेशकाले दंतत्वादनो लोप इ ३५२
ति भावः।नसरुज्ञानिवत्भावादिति।एतेन बस्य लोप एव विधीयता मित्यपास्तं।धिन्वंतीत्यादौ वस्य स्यानिवत्तेनार्ध — तुकत्वादिएनउका
रवृत्त्वार्धधातुकत्वस्या व्यथर्मत्वेनानत्वविधानविनिनिषेधान्नुत्पराचेयंरी।निर्भीभगो इति सूत्रे भाष्ये।अचपरस्मिन्निति सूत्रभाष्ये त्वपकर्षेत्य ज्ञानि
वत्वे पंचमीसमासेन परिहृतमेकदेशिनेति बोध्यं।प्रत्ययोकार इति।असंयोगपूर्वादित्यनेनावध्यवधिमतोः साक्षात्वादुकार एव विशेष्य।इति भा
वः।असंयोगपूर्वोयउकारस्तदंतोयः प्रत्यय इति वक्तुमुचितं।अभवीदिति।यत्विकोगुणे इति सूत्रे भाष्ये नोद्धेति सूत्रेवकारोप्रश्लेषमुत्क्वा माभवानवी २
न्नवीदित्यत्र दोषपा शंक्य तत्यं नेत्युक्त्वा विभक्त्येति नित्रकेरत्र नित्यनिषेध एव लभ्यत इति।न न मध्ये पवादन्यायेनास्य निषेधः स्यात्।दोषेतेन न्या
त्रवाधकत्वात्।अगणीरनुत्स्यानुरोध बाध्यसामान्यचिंताया एवांगीकारात्।तुमयंताद्विषयेनु सामर्थ्याद्धिकस्यैव निषेधात्।अत एव सू
त्र भाष्य योर्निविरोधक इति सूत्रस्य भाष्यं पूर्वं पत्युक्तिरिति परे इत्यादिक।दीव्यमौख्यादयः पंचार्थाः इति।यानेच्छिति पाठांतरं।परिभाषसौत्र एम
तत्त्व नाषणं।आघइति अत एव वेदन्तगर्भोपधीतिनीत्यादि संगच्छते।गाहेति।लोपेषुत्वाभित्कत्वेन लोप विधानसामर्थ्यात्।शक्य इगु।अनिट
श्रेरिति।अनुविशेषणत्वेनु गुरुहस्तस्य सेट्त्वादघुत्तदित्यादौ केइन स्यात्।पाक्षिकेड भावे मा भू यानि ट्त्वेनु नित्यमेव स्यात्।चूरस्या भवादि
त्यत्र मनेरत्र मनिरद्ध इति विशेषणाच्च कस्यानो दित इति ईट्।नच गुहादेश्चवस्यागुणः स्यात् इगुपधत्वाभावे पिकत्त्वविधानं भूतपूर्वगत्याच

२७ रिनार्थमितिवाच्यं।क्सस्य।किंत्वसामर्थ्यान्नरप्रवृत्तेः।नचककाराभावेतृणादिभ्यश्वानुरर्थिकेसोनृणसादिस्यादौकसस्याचीति।लोपाप
तिः नत्रोनरत्तत्रस्थात्मनेपदग्रहणापकर्षणादोषानदादाळासौनङीति।अनएवककारेस्तनेपिदृशःकेतनादृशाविस्यादौनलोपःउत्तर
सूत्रेचल्यादेशकस्यैवग्रहणेनार्थाधिकारानुरोधाद्वनस्यैवग्रहणेनङीतिनिष्फलंनिर्मूलंचेत्यन्येआछुत्कानामिति।लोपाभावेज्ञानौडि·
नइतिस्यादितिभावः।प्रतिज्ञानमिति।नञ्सूत्रस्थेनस्वाभिप्रायप्रकाशनं अपपाठस्तेदेनुरवकेत्यादिसूत्रेणमादरस्तनोन्यदस्तत्रेणमितिन
दर्थः।नीपस।इषेल्लकारेरयन्म्रतस्यान्मनिषेधइतिवार्तिकादत्रेषुग्रहणेनेध्यनी।ध्मान्योरेवग्रहणंअत्रसूत्रेध्यनुपाठेचेषुइत्यादिस्याठोना
र्थः नादेरिति।तुनतादेरित्ययोर्द्वन्दः।बलादेरित्यादिग्रहणसामर्थ्येनविशेषणविशेष्यपोरुभयोरपिसमप्युच्चारणएवयस्मिन्विधिरित्
त३ स्यप्रवृत्तेः।अनएवङःसिधुडित्यादौसादेःपदस्येतिनार्थइतिचेन्नसूत्रत्वावलादेरित्यनुवृत्तविशेषणं।नूनवल्यदार्थस्यनकारेणविशेषणा
न्नूनकाररूपवलादेरितिवाच्योर्थः।एवंसेसिचीसादावपिबोध्यं।सप्तमीनुप्रथर्थएवेसल्लं।उपविद।इयमप्राप्तविभाषाप्रसपानाधत्वंनरात्ती ३५३
दप१ तिनवेतिसूत्रभाष्येस्पष्टं।केपदइति।श्लिषआलिंगनइतिसूत्रस्याइतिबोध्यं।अत्रैवपाठइति।नचध्यनुसंज्ञार्थःपाठःघुनान्यूर्वपाठेन

वसितैत्रपाठस्यज्ञापकत्वात्।एतेनापंघुतान्यूर्वपाध्यःपुषादिसूत्रेघसादीनिपाध्यंङ·दित्वंचनकार्यमित्यपास्तंपाठस्याङ्·संपादकतयाचारि
नार्थेनशापिपरस्मैपदेप्रयोगानापत्तेः।लृदित्करणमिति।यद्यपिघस्लादेशेनैवाद्यसदिति।सिद्धंतथाप्यघात्सीदितिप्रयोगवारणार्थमस्यलृदि
त्संबोध्यं।आशिषीति।इदमुपलक्षणंयक्किणोर्विषयेचप्रयोगाभावस्य।परेतुलिघन्यतरस्यामित्येनत्सामर्थ्याल्लिटिमास्तुप्रयोगोन्यत्रतुभव
त्येव।अघस्येतिरूपवारणेनत्सार्थक्यंङघस्येत्यस्येष्टत्वेहिअसार्वत्रिकत्वबोधनेपिनकथमपिसार्थक्यमतएवोपदेशत्वनइतिसूत्रेघसेःप्रतिषे
धेवक्तव्योतिवेतिवार्तिकंनासौनित्यानिट्त्वाभावात्प्रत्याख्यातंभाष्येअन्यथाऽस्यनिषेधार्थवार्तिकंस्यादिति।नत्प्रत्याख्यानासंगतिः अत्तुमत्यये
घसादेशविधानंत्वदइत्येनद्रूपवारणार्थमित्याहुः अशवीदशावीदिति।यद्यपिइकोगुणेतिसूत्रेनोश्वेत्यत्रवकारप्रश्लेषउक्तस्तथापिपूर्वपक्ष
त्वानस्यसिद्धान्तेप्रश्लेषमानाभावनात्रविभाषावृद्धिरितिभावः।मदृष्ठज्ञायां।अयंदानेइतिदाशवानितिसूत्रेभाष्ये।घुनिस्वाप्योः।प्रत्यासत्त्यागम्या
सयोरेकनिमित्तकत्वएवास्यप्रवृत्त्यादुघोनकौ।पिपनीत्यादौसंप्रसारणाभावः।व्यादिघुत्तदित्यत्रनुघुश्चद्ग्रेनिसमाहारद्वन्द्वगर्भदंद्वाश्रयणेनन
णे दोषः इकारोपस्यनघुनेरेवकारोनस्यग्रहणंइकारश्चाणिचराव स्वापिसादृचर्याद्वितिन्त्रसनुसाप्रे रेणः अत्रमानाभावाघुनेरोपनाच्चडि·संप्रसा

२८ रणंनभवत्येवेतिभाष्यानुसारिणः स्वापिर्नतामभ्यनुर्घुनित्साहचर्यात्।नैवाभ्यासस्यप्रसक्तनिभू -नघुनिस्वाप्योःप्रसारसत्वाभ्यासनिमित्तप्रस
यांनयोःसंप्रसारणमित्यर्थेनोक्तदोषाभावात्।स्पष्टाचेयंरीतिर्वृद्धःसंप्रसारणमितिसूत्रेभाष्येहस्तंगाधिकारपाठव्यर्थइतिवाच्यंअभ्यासस्यसंप्रसा
रणस्याभानापत्तेःअभ्यासस्येत्यनुवृत्त्यर्थंतत्रपाठाद्धारोकवनिकान्यायाच्चएतेनाभ्यासात्किंप्रत्ययस्यप्रदंकस्याकांक्षयापुपात्तधातोरेवग्र
रोनाभ्यासनिमित्तप्रत्ययप्रसक्तिनिवृत्तवृत्तेःसंप्रसारणमित्यर्थेनतांगाधिकारेएतत्सूत्रपाठफलमितिनिपरास्तं।।किंचाभ्यासस्योत्पन्नोप्रत्ययापेक्ष
शाद्वे त्वेपिक्षानेनतदपेक्षत्वाभावेनतदाक्षेपमानाभावोनएवाभिषिषेचनीयिषनीत्यत्रस्यादिविनिषत्वंभवत्येवेतिदिक्।घुघोघुडिःवहुवचनादा
घर्याविगतिःषष्ठ्यर्थेघुडीतिसप्तमीतदाह।घुदादिभ्यइति।वृद्ध्यःस्य।प्रतिप्रसवविधिरयं।अंतरंगव्यपीति।सकारादिविशेषापे।त्वत्वादात्म
नेपदनिमित्तत्वान्निषेधस्यवहिरंगत्वमितिअनिमानःसनुर्ग्रहणसामर्थ्यादितितेनदिसर्वेषुप्रत्ययकंनिषेधव्यापारोक्तस्यतेःस्यभान्त
प्रइसेतावतैवत्तिद्धोनतेपर्थ्यस्पष्टमेवतु।पिब्याहनित्सुनफलंनास्तिवेतिचकारेणसाधार्धधातुकेनस्यापिनिषेधसत्वात्।वृत्करणेन ३५४
घुतादेरितवहनादेरपिसमाप्तिबोधयितुंशक्या।अनएवव्रहःस्यसनोरितिसूत्रंगथने।नद्रहइतिवचनंतुपेननाप्राप्तिन्यायेनार्धधातुक

त्वग्रहणेद्वाधेनचरितार्थक्षपेत्तुनास्तिवेतिसूत्रारंभसामर्थ्यादिवविकल्पोनेतिभावः।वस्कनश्चतुर्भइतिव्यर्थनिषेधस्त्वेववलीयांसइतिन्यायेनांत
रंगाणामपिबाधसिद्धेःघ्वनादिभ्योपघत्वाभंतत्वेतिवचनव्यत्यासवैरिग्नषेधश्च।अतएवचतुर्भइत्यस्यप्रसारव्यानंभाष्योक्तंसंगच्छते।किंचवहि
र्भूतनादनिमित्तकस्यैववहिरंगत्वमितिपरत्वेनापितद्वाधेनेनेतिदिक्।उइतिघेदइति।स्पष्टंचेदंप्रसादाद्विकेभाष्ये।नथेति।रूपेति
पदमित्यर्थः।सूत्रमित्यन्ये।आदतिफलंवाक्यभेदःहृदेति।वृत्तेःकर्तरिक्विप्।पितश्चेति।अतिदेशोयं।फलंतुपिट्टिदादिभ्यइत्यङ्।नत्रयेप्य
विकरणअनुद्वधेनेपांतत्त्वपुक्काएवविकरणाःयेतुम्वादिस्थारावानुवंतेस्वतंत्रोवापदयतेतेषांपशवेव।नचतस्यैवेति।एवंचविघरयती
त्यादौमित्वंनस्यादितिभावः।नान्येमितइति।अनुवादनसामर्थ्येनतद्वाधकल्पनापेक्षयास्यानत्र्यकल्पनस्यै।वौचित्यादितिभावः।नचषित्वा
र्थमपचुरादेरनुवादः।तत्रैवघटिपितिपदितुयुक्तत्वात्एपासश्रंथेतिपुचएवप्राप्त्यापित्वेफलाभावाच्च।ह्रस्वादिःशेषापवादइति।यस्यानि
कहस्वादिःशेषापवादइत्यर्थः।नचाभ्यासविकारेवाध्यवाधकभावाभावेनदम्भसंगतमज्झीगणदित्यादोहस्वादिःशेषेईत्वस्यज्ञाप्यार्थप्रयोजन
भाष्येउपन्यासाल्लोपस्यापितत्रविकारग्रहणेनग्रहणादेवंचवस्यैवसंप्रसारणापत्तिरितिवाच्यं।।लिघभ्यासस्येत्यत्रोभयेषांग्रहणेनसा

२९ मान्यत एवाभ्यासलोपाभ्यासंसंप्रसारणविषयेन त्वापासवृत्तेर्ज्ञापनेनादोषात्। संप्रसारणं तदाश्रयं च बलवदिति भूयःयेषांग्रहणवैयर्थ्या
पत्तालिघभ्यासस्येति सूत्रे भाष्ये एव प्रत्याख्यानामिति तदुपन्यासः। केषांचिदयुक्त एवेति दिक्। मित्वसामर्थ्यादिति। अयं ज्ञातविरोधन्याये
नेतिभावः। अलंडीति। एयंतां घ्विलितशब्दस्य ग्रुक्। ज्ञाञ्जं ज्ञाञमिति। रापंतादिति स्पेदाभीत्यपेणमुच्च। क्रियासमभिहारे द्वित्वं। एतत्स
र्वंदरुादिष्वपिबोध्यं। मित्वार्थ इति। मित्वस्याप्युपलक्षणं। गुरोश्च हल इत्यप्रसक्तापि तिद्देः पित्वफलाभाव इति कश्चित्। मित्वार्थमात्म
नेपदार्थश्चेति। चिनषित्वमपित्वपक्षस्य मतिदित्साठे इदित्साठे नुदं जिवत्। उत्कृष्टानुबंध इति। त्यक्तानुबंध इत्यर्थः। उकारेकारमुदान
उच्चारणार्थः। अनुदात्तत्वे लाघवेनान्य एवेति नोक्तमिति भावः। अत्रगणेऽन्यत्र पठितानां सति संभवेऽनुवादएवेति। श्रृतं पाक इति सूत्रे
भाष्ये कैयटे च ध्वनितं। तत्र हि श्राश्रपोः शृभावो निपात्यत इति भाष्यमुपादाय श्राक इत्यादादौ श्रै पाक इति भ्वादौ घटादिषु मत्वार्थं श्रा
पाक इति पाध्यत इति कैयटः अत एव (भाष्ये श्राश्रपि श्रापिनामिति नोक्तं। प्रागेवेत्ति। त्वरतेरग्रे इत्यर्थः। मित्वं त्रयोदशानामेवानुदात्तत्वं ३५५
त्वन्येषामप्यस्त्विति भावः। परस्मैपदमिति। न चैनदर्थं पाठस्य चारितार्थ्यं कथमर्थविशेषनियमलाभ इति वाच्यं। घटादिषु पाठेन तत्स

युक्तकार्यस्याप्यावश्यकत्वेन विजातीयार्थपाठेन च तस्यापि लाभात्। एवं च मित्वं परस्मैपदेन वेष्टन एवेति वाच्यं। अहिंडि अहीं डीति। च
स्ममुल्लोरिति दीर्घः एतदर्थं। तत्र ह्रस्व एव न विकल्पितः परंतु ह्रस्वविकल्पेनैव सिद्धेश्चिस्ममुल्लोरित्यत्र दीर्घग्रहणं व्यर्थमित्याशंक्य शमे
र्ण्यंता स्मि चिण्यशमीत्यादौ णिलोपस्य स्थानिवत्वाद्ध्रस्वोनस्यादीर्घग्रहणेन तु दीर्घस्यानिवत्वान्निषेधात्त्र दोष इति कमेणिङ् सूत्रे भाष्ये उ
क्तं तदनुपपन्नं प्रकृतोदाहरणार्थं दीर्घविधानस्यावश्यकत्वेन शंकोत्तरयोरुभयोरपि निर्दलत्वापत्तेर्नैस्मादस्याश्रासांप्रदायिकः पाठः स्न४
कैयटादयस्तु चिंत्याएवकृकात्व इति सूत्रे भाष्येपि ध्वनितमिति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं द्विर्वचनादीनि न वृक्षव्यानिवरेपलोपस्वरव
र्जमिति न पदांत सूत्रभाष्ये वर्ज्यकौरौदीर्घोप्युपलक्षणीयः। किंच यदापि पाठस्तदापि ऋत्कृष्टानुबंधे लाघसंगतं अपूर्वत्वे बाधकाभावात्
अथ विशेष इत्यत्रापि न मानं किंच सर्वेषामनेकार्थत्वे न मानमेवं चोपात्तार्थ एव मित्वमितितत्र फलाभाव एव मन्यत्राप्यनेकार्थत्वनिर्णाय
पकाभावे किंतु चेधस्यर्थे त्विक्षतु पाठस्य भूवादि सूत्रभाष्योक्तेरर्थस्य हृदपि आचायश्चित्रय ति कचिदर्थानादिशति कचित्त्रेति तिमोव रिव इति
सूत्रभाष्योक्तेश्चांत्यार्थनिर्देशस्य पाणिनीयत्वमेवेत्यत्र नदृढ न रंमानं। एवं च नियमकथापि निर्मूलाअनिप्रसंग परिहारस्तु न मिधनात्प्रयुक्ता

दीर्घो भावेऽपि

३० नामेवाव्याख्यानाद्वा। किंच ज्वरादिभ्यः प्रागेवापाठेन किंचिन्नौरवं लाघवं वा एवं च तत्रानुवादमात्रेण परस्मैपदकल्पनापि निर्मूलैवेत्या
हुः। ननु विशेषानाश्लिंगं तत्सामान्यस्याभावेन क्रियासामान्यार्थत्वमयुक्तमत आह अनेकार्थत्वादिति। निपातस्येति तत्राणिप्रत्ययनिष्पन्नत्वेन
ग्रहणे न घञन्तस्य व्याख्यानात्पूर्वोत्तरसाहचर्याच्चेति भावः। अनुपाठ इति स्तोच्चारणं तु दीर्घणिचोरभावे चरितार्थं। नन्वत्र पाठवैयर्थ्यमत आ
ह। मित्त्वं त्विति। निपातनं च णिलुग्गमपूर्वार्थं इति क्विषये चरितार्थं तदभावेऽपि नदीर्घः। फलविशेषाभावेन दीर्घेण बाधस्यैव पर्यायापत्तेन
त्वं शास्त्रस्य तदभावेऽपि तात्पर्यादिति भावः। उदित्करणसामर्थ्यादिति। तदनुवादेन तादृरूदित्वेन पुनरत्र तत्करणं व्यर्थमित्यर्थः। विशि
ष्टार्थेनोच्चनरस्तुत्या नियमस्य वक्तुमशक्यत्वेन तद्वैयर्थ्यमिति भावः। अत एव पूर्वपठितवनो ऽपि नानुवादः उक्तरीत्यार्थनियमासंभवे
पूर्वत्र तत्र वनपाठस्यैव पर्यायापत्ता तदनुवादासंभवात्। उदित्वफलं तु णिजभावे। परं तु पूर्वपाठः संभक्तौ शब्दे च वनोतीति रूपनिवृत्त्यर्थः अन्यथा
ऽनेनैव वनतीत्यादि सिध्यात्तत्रापि तद्वैयर्थ्यं तदवस्थमेव। तनादौ वनु याचने इति पाठः अत्र तु वनशब्देन षण संभक्ताविति। उदित्वमस्य तु ता ३५६
नानादिकस्यैवात्रानुवाद इत्यर्थबोधनाय तेन पूर्वपठितस्य प्रवानयतिरित्येव तानादिकस्योदित्वेन पूर्वपठितस्यानुदित्वेन निष्ठायां रूपद्व

यं तत्वापीष्टमेवेत्याहुः। विकल्पोऽवस्यत इति। ध्रास्तावद्गुवमांचेत्यनेनेति भावः। आदेरिति। दिवादेरित्यपि बोध्यं तापीलिक प्रकरणं। नेत्य
दिवादिना पाअपि भाष्यसंमतत्वात्। अप्यंतत्वेद्दणनिदीर्घनिवा। इतिमनेइति। इदमेवयुक्तमिति तत्सन्येकादन्यत्रेत्याद्यपि चिंत्यर्थान्तरेवृत्तौमा
नाभावात्। परिभाषा भ्यामिति। विरोधे इ नित्यत्वादुभयोरप्यप्रवृत्तिरिति भावः। मारणेत्यादि। मारणे संपूर्वकस्यैव प्रयोग इति पुरुषकारेणोक्तं। कथमि
ति। माधवान्यमतेऽनाक्षेपस्तद्धनयत्नाह। माधवेति। अत्र माधवमतं न्यायः। कंपने चलिरिति। कंपने र्थे चलधातुरित्यर्थः एवमत्रान्यपि। स्वार्थे णिज
भाव इति। स्नाध्रपाठेनैव कल्पिकत्वादित्यर्थः। स्वार्थे णिचित्विति। ज्ञान्येमित इत्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः। जिह्मामिति। तां ज्ञापयतीत्यर्थः। जिह्मपे
ति। तया ज्ञापयतीत्यर्थः। लडयति शत्रुमिति। गालयतीत्यर्थः। दधातीति। उन्मथ्नातिविलोडयतीत्यर्थः। दैवादिकस्येति। अस्यैवानुवाद इत्यर्थबोध
नार्थमीदित्वमिति भावः। घञंतादिति। णौ टिलोपे सतितस्य स्थानिवत्वान्नमिनां ह्रस्व इति भावः। वृत्तिरिहेति। भाष्ये त्वन्तरस्य नेइति भावः। प्राप्ते
इति। वनः पूर्वपाठ्यत्वेनोपमतत्वादिति भावः। अत्र वनोऽस्तानादिकस्यापि ग्रहणमित्यन्ये। यमोप। परिवेषणं भोजनानुकूलः पात्रेऽन्नस्थापनादिरूपो व्या
पार इति बोध्यं। नियमवधस्य धादिति। न च मनुपूर्वलोपेटेरित्यस्य प्राप्तौ दृढत्रयुगापत्तिः। नियमवदित्यर्थकार्श आघजं तनियमशब्दात् इत्यर्थेनादोषात्।

३१ उपेक्ष्यमिति। नियमयन्नित्यादेः सामंजस्येनात्र मनेऊपपनेस्तावेवोपेक्ष्य विनिकश्चित्। असंभवादिति। प्राप्तिं विना निषेधासंभवादित्यर्थः। फणि
प्रागेवेति। योब्यतीति रफाणयन्तुपुक्ता मुपदाश्रुषेरत्यादि। श्रौतप्रयोगेत्रानुकूलइति इति। बोध्यं। नत्रदीति। षत्वविधावित्यर्थः नलण्ढलवेक्कव्य
भयादिऊनितोऽङ्गः। नव्यापारइति। वंधुस्तानुकूलोव्यापार इत्यर्थः। अकोषीदिति। रादित्वान्नवृद्धिः। सुधकरइति। अस्यैवमर्थसहितस्यपा
णिनिनापाठेप्रमाणाभावइति अत्रारुचिः। नञाप्प्यादावीति। वेमुरित्यादयस्त्वसाधवएवेतिभावः। मर्षणंक्षमा। साचापराधेनस्यपिकोपानावि
ष्करणं। ठलोपइत्ति। बहुव्रीहिपक्षेति मित्वेनाअयणादेवष्टुत्वादीनामसिद्धत्वं न। यद्वा शब्दाधिकारान्यष्टीनमुरूपत्वेन ठलोपइति। विषयसप्त
मी। ननक्तमत्स यं विनानऽपि यज्ञानाभावाद्दूट इत्यादौ तत्र ऊठ्नेसंप्रसारणौत्वयोः प्राप्तौ परत्वादौत्वे संप्रसारणपूर्वत्वे ऊठने उत्त्वे लक्षणस्येति
रा न्यायेन पुनर्नैस्त्वा प्रवृत्त्या अवर्णस्येति भाष्ये प्रत्याख्यातं। टलोपस्य त्वसंभवान्निवृत्तिः। सोठः। नरपरेत्यनोनेतिवक्तनि। सोढः। किं। परिषदले। नि
वादीनां। सिवुसहसुट्स्तुस्वंजः सिवादयः। विशिर्णतायामिति। विशरणे इत्यर्थः। ननु शंतनं तदनुकूलोव्यापार एवं चनेनार्थकथनमसंगतं ३५१
सकर्मकत्वापत्तेरतआह। शांतनं तिति। विषयत्वयेत्ति। विषयत्वात्रजनकता रूपा एवं च तज्जन्यविषरणमर्थइतिभावः। शदेः शितः। सदेस्तिडु

सनेः पूर्वशितोऽसंभवाधितइत्यस्य शिद्विषयेलक्षणनिर्देशात्। इञ्जावितइति। शिद्विशिष्टलक्षणायांतु शितः शबादेः सार्वधातुकाश्रयत्वेन पर
स्मैपदेज्ञानेभुक्तवत्तमितिन्यायेनास्यसूत्रस्यवैयर्थ्यापत्तिरितिभावः। बोधितेति। बुध्यरेतेवानिरूत्वमितिभावः। वृदिति। परेतुज्वलिति
कसंतेभ्यइति सूत्रात्तत्रदुत्करणमनार्थमन्यथाज्वलादिभ्योणइत्येवसूत्रयेरित्याहुः। अबुददिति। इरइत्त्वेपिइदित्वाभावान्ननुमरुधेइत्यादौ
स्वरितत्वप्रयुक्तमात्मनेपदंतु भवत्येव स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यात्तु। प्रत्येकमिरोरित्त्वमितिपक्षेपिनतु। कर्मधारयेणांसेदित्तएवनऽिधे
तान्। अनिदितामित्यस्यापात्संज्ञेकारांतभिन्नांगानामित्यर्थइत्तिनलोपोभवत्येवेत्तिबोध्यं। ऊदुपधायाः। उपधायाइत्युत्तरार्थंप्रच्छनेत्वसुपीत्यत
ओरित्यनुवृत्त्यापिसिद्धं। गोऽइति विषयार्थत्वदात्। गुणद्दनाविति। तेनजुगुहतुरित्यादिसिद्धं। दंत्येनडीनि। वर्णग्रहणनूयस्मिन्विधिरिति
न्यायाच्चदंत्यादौन। डीनत्यर्थः। अंतलोपइति। अतएवाघुद्गतामित्यादावानोडितइतिपादेशोन। ऋदृनोः। एकाचइतिनिषेधेप्राप्तेइदं। रिऽ
शाकपऊपीत्यस्यनोपी। निष्ठास्त्वार्वेतिचानुवृत्तंलिङ एव विशेषणंशेऽसंभवात्पकिवैयर्थ्यानदात्। यादाविति। इगागमेनसिद्धेरेफोच्चारणं
निर्दिश्यमानपरिभाषया सिद्धेऊकारोच्चारणंचस्पष्टार्थं। उच्छ्रौव्रा इकोझलि स्तनो झल्ग्रहणंलिङ्ग्चाविति सूत्रेचानुवर्ततेतदात्। इटव

३२ र्णादित्यादि।ह्रस्वादं।अंगग्रहणमंगसंज्ञानिमित्तस्यलोपार्थंनच्चपूर्वापरसाहचर्यात्सिजेवनदाह।सिचइति।नेनास्तं।दिष्टेमामित्यादौन।
यद्यपिह्रस्वात्सिचस्सेवसिद्धंक्त्वाविष्टामित्यादौतुनदोषः अंगमेवकृतेनतस्तदिनस्यैवप्रत्ययत्ववत्सिद्धमितिस्वावयवेनपौर्वापर्याभावाड्
थापिपदलाघवाभावादेवमेवोक्तं।आदेचउपदे।उपदेशइतिषष्ठ्यर्थेसप्तमीतेनैजंतस्योपदिश्यमानस्येत्यर्थः कर्मव्युत्पन्नोपदेशपदेना
द्योच्चारणविषयउच्यते।नेनधेकिंनेत्यादौनदोषःसमुदायस्योपदिश्यमानत्वंनतुनदवयवस्यनतूपदेशतात्पर्याभावात्उपदेशेकिं।गो
भ्यांउद्दशब्दप्रातिपदिकानांनोपदेशःक्वां।उणादीनामव्युत्पन्नत्वाच्चडोइत्यादीनामुपदिश्यमानेजंतत्वमितिनवाच्यं।नाहृशब्दप्रायेणधा
तुरेवेत्यन्तोधातोरित्युक्तं।मेङादौङकारसत्वेननस्यैजंतत्वाभावेनोदीचांमाङइतिनिर्देशस्यनानुबंधकृतमनेजंतत्वमित्यर्थज्ञापकतामु
क्त्वा।मेङ्नादौङकारलोपेत्वेजंतसत्वेनधातुसंज्ञादिकार्यार्थिनावनोप्युपदेशेतात्पर्याच्चोपदिश्यमानकेजंततत्वसत्वेनभवत्येवात्वं।धातो
रित्यनुवृत्तौत्वनुबंधलोपेनरंतद्धिनिर्मुक्तस्यैवधातुतायानधातुलोपस्सूत्रेभाष्येउक्तत्वेनोदीच्चांमाङइत्यादावात्वानापत्तिः धातोरि ३५८
शेषे।पि२ त्येतत्संबंधंविनापितदंतविधिरत्रेतिज्ञाणिजोरितिसूत्रेभाष्येध्वनितंनचदिक्ववश्यमात्वार्थंधातुग्रहणंकर्त्तव्यमिदमाभूत्तगोभ्यामिति।

उपदेशेपदेनंतस्यचेनात्वमिष्यतेनउद्देशोगृहीतशाखानांतथागोर्नभविष्यतीत्युक्तं।नचइरेप्रभृतीनामुपदेशेराजंतत्वादात्वव्यावृत्तयेधातो
रित्यावश्यकं।शितिनेत्युक्तत्वा।शित्प्रत्ययपरत्वयोग्यस्यैवेजंतस्यग्रहणेनादोषात्।एवंचोपदेशइत्यस्यवर्णग्रहणेतद्गुणप्रतिपदोक्तपरि
भाषाःप्रवृत्तिज्ञापकतापिचिंत्यतेदिक्।ननुशितीनीति।शितीतिकर्मधारयात्सप्तमीपूर्वोत्तरसूत्राणांप्रत्ययेष्वेवप्रवृत्तेस्तत्साहचर्या
दत्र।शितिप्रत्ययेइत्येतलव्धौक्यैकदेशः एवंचनदादिविधिविस्तंसकशकारादौनेत्यर्थः नेनजग्लेइत्यस्यासिद्धिःविषयसप्तमीचेयंतेनग्लाय
तीत्यादौशवाद्युत्पत्तेःप्रागपिनात्वमित्यर्थं।आतोलोप।दीडोयुडितसत्तोचिक्किंतिनिवर्तनेनदाह।अजोघोरिति।इडागमएवान्यासंभवात्
जगेरत्यादौत्वञादिकित्वादेवसिद्धं।इटआर्धधातुकत्वंनदवयवत्वाद्बोध्यं।क्किंतीनिचेदोनविशेषणमेङ्ग्रहणसामर्थ्यात्।दारुपाइति
प्रयोगइतिशेषःप्रयोगस्थादाधातुरूपाणामेवसूत्रेऽनुकरणंनप्रयोगस्थानामेवसूत्रेऽनुकरणमित्यर्थस्यनङादेशानांदेरैत्वनेत्यर्थेआ
नपीतिवक्तव्येअनेमुणितिसूत्रनिर्देशस्यज्ञापकदत्ताभाष्यकृतानास्मृतनाच्च।यद्यपिदाह्णेकत्वादादेद्धेदांकनात्वानांनप्राप्तोतितथापिगा
मादाग्रहणेष्वविशेषइतिपरिभाषयानदोषःअस्यांचदैपःपित्त्वंज्ञापकंनच्छादा।विनिनिषेधस्यापिग्रहणाय।धारूपाइति।प्रयोगवाहुल्येन

३२ बहुवचनं। प्रनिष्ठापयतीत्यादावनर्थकत्वात् तत्वेनैव धुनिरूपितोपसर्गत्वाभावाच्च नणत्वं प्रणिदापयतीत्यादौ यदागमा इति न्यायेन न दोषः
रेफत्वाकारागमो न दाइत्यस्या दाहृताहृचर्यात् धाग्रहणेन धेटोपि ग्रहणं अन एव दोदद्घोरित्यत्र दधाते र्हि विधानसत्वात् धेटो न हृतस्यार्थं
दाग्रहणं चरितार्थं। एर्लिङि। घुमास्थेत्यादिवर्तते किति नित्य च। विभाषा धेट्। णिश्रीत्यनतः कर्त्तरी नित्य वर्त्तते। विभाषाघ्रा। गा नित्य्येत नः। सि
चः परस्मैपदे ष्वि नित्य लुगि निवर्त्तते। यमरम। अनयोः सगिड्विधानमयंसी दित्यादौ हृठेर भावायायंसिष्टामित्याद्यर्थं च। आ नोप्यक्षसि ता मि
त्यादौ फलं। वान्यस्य। अन्यस्येति स्याधनोपरत्वादेत द्विकल्पवारणाय। किति लिङि। यद्यपि क्ङि नीत्यानुवर्त्तनेन तथापि ज्ञार्थं धनुके इस
नुवृत्ते र्विधिर्लिङि इतीत्यनुवृत्तौ फलाभाव इति भावः एवमेर्लिङीत्यत्रापि बोध्यं। पिबादेश इति। सत्वाधिं न आघुदात्तश्चेति स्पष्टं भाष्ये। ने ८
न पिबतीत्यादौ गुणाभावः आघुदात्तत्वं च सिद्धमेवं च हलन्त एव आङ् इतन परिभाषया गुणाभाव इति भाष्योक्तपक्षान्तरं परिभाषा रंभेण गुरु
फत्वात् रं चनास्या इति निरूपितं युष्मत्प्रकरणे। ष्टा गतिः। अत्र सपदस्य नाध्यापीस्य कार्यप्रवृत्तियोग्यतायां ष्टत्वा प्रवृत्या सत्वस्य स्य
वश्रवणं बोध्यं प्रतीष्ठतीत्यादौ निष्टते रेव गतिरर्थः प्रशाधृत्वादिकर्मणि इति भवादिसूत्रे भाष्ये। निष्टम्भूवयन्ने इत्यादावृध्वदेशसंयोगा ३५९

पिनिष्ठ नेरर्थ इति समर्थसूत्रे भाष्ये ध्वनितं। ज्ञा नश्व। न परत्वं स्पष्टार्थं जरैव सिद्धे गुणग्रहणं जृ धनूना मित्यस्य एवरूणत्वेन कितिचेति नि
षेधापकर्षो: कित्वसामर्थ्यान्निषेधविषयस्यापि तस्या गुणस्य निषेधांगीकारात्। उपधाह्रस्वादिरिति। जाग्रोवी नि गुणविधानं तु जाग्र धना
वेव गुणो न रं स्थ भाव बोधकमत एव ल्धात्वादौ भावकर्मणो परत्वाद् गुणेन पदेशग्रहणा च्चि एव त्वेकारिष्यत इत्यादावुपधाहृद्धिरिति भा
वः। श्रुकः। एकाचः। एकाचः किं। जागरितः। गिदिति। चर्त्तेनापंप्रश्लिष्यतेनेन भूरमुः सिद्धस्यान्तु सिद्धये हिस्तु गिदिति दिक्। परत्वा
दिति। विकल्पस्तु मध्येपवादन्यायात्त्रास्य बाधक इति भावः। क्तधत्र। रूधमनोरिति। बहुवचननिर्देशाद् कारोपि प्रश्लिष्यत्तवर्णान्नधनुमा
३ त्रस्य तु नग्रहणं ज्ञनश्व संयोगारित्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः अन्यथाऽनुस्विनि स्थिते हित्वे उरदत्वेऽभ्यासलोपे अन आदेरिति दीर्घे ऋरस्वंडेमामे
पणं वाधित्वा परत्वाद् गुणे रंतु रिति स्यादिति भावः। इडत्यति। इड् ग्रहणं स्पष्टार्थं अनीतुमयोर्ग्रहणं व्याख्यानात्। ग्रह। घृत धर्म ग्रहणाभ्यो घभानो ३
न्यत्र न प्रयोग इति तृम्वत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। श्रुवः श्रव। श्रुवः स्यादिपाठः कुलानच्छन इति चिन्त्यं। यत्तु पङ् लुकि श्रणोनी। निरूपार्थमिति तन्नश
बादेशाः स्यत्रादय इति भाष्योक्तपक्षान्तरे श्रोः स्यान्निवृत्तेन स्यपूर्वत्वा तस्य लुकि स नियोगशिष्टन्यायेनादेशनिवृत्तावुक्तरूपस्य दुर्लभत्वात्।

३४ नस्मात्पक्षांनेपस्पसास्दवर्पान्नयङ्लुक्पप्रवृत्तिश्वकरीतंचेत्पदादोपाठचेत्पाहुः।द्रुभ्रुवोः।रारनेकाचइत्पनोसंयोगपूर्वस्पेत्पनुवृत्तमो
सुपीत्पत्तोनुवृत्तस्पोरित्पस्पविशेषणंनतुमत्वपस्पनेनाप्नुवंनीत्पत्रयरान।अचिश्नुइत्पनोचिइत्पनुवर्तनेद्रुभ्रुवोरितिकिमयुवत्तनचानेका
चइत्पनुवृत्ताःदआभीयासिद्धत्वेननदोषइतिवाच्यंनत्प्रत्याख्यानेदोषवारणायसत्वात् स्पष्टाचेयंरिति।धिविद्धत्व्योरेवेतिसूत्रेभाष्ये।नत्र
हिवलोपेनसिद्धेःकारविधानंनद्धोपेस्पानिवद्भावान्गुणाभावायनचवल्लोपेपिनश्नुलोपइतिनिषेधात्सिद्धिःप्रत्याख्यायनेसयोगस्
स्मिन्प्रत्याख्यानेगुणःस्यादेवेत्युक्तं।श्रसोरदितिनपरत्वंवनदनित्पत्वंवाधनेनचारितार्थ्याद्धभाष्येयङ्लुकोभाषायामपिप्रयोगइत्पर्थ
ज्ञापकत्वोक्तिस्त्वेकदेशिनएवअतएवकिमेतस्पज्ञापनेप्रयोजनंवेभिदीतिचेधिदीतेत्येनत्तिद्धंभवतिभाषायामपीत्तिअग्रेभाष्येउक्तं।
अन्यथाज्ञापितेप्यस्यसामर्थ्यक्यापत्त्वप्यांतेभ्यो।यिपङ्लुकआवस्यकत्वेनेत्येनदिनिभाष्यासंगतिःइत्यासिद्धंभवतिएवंसिद्धंभवतीति
वावक्तव्यंस्यात्।किमेतस्येत्यादिप्रश्नस्याप्यनुपपत्तेश्चलोकेत्ववर्णितप्रकृतिकप्रयोगादर्शनमेवास्यप्रश्नस्यवीजंतत्रतत्प्रयोगाप्रदर्शने ३९
नोत्तरंमेकस्युक्तिरित्यपिवोध्यं।यङाचिचेतिसूत्रेवहुलग्रहणानुवृत्तावाक्यभेदेनचलभ्यस्यानेमित्तिकयङ्लुकोवाहुलकेनैववपापस्पे

गंलोकेपिलाभेनज्ञापकानुपयोगाच्चेतिसुधियोविभावयंतु।इङ्गशस्येवेतिव्याख्यानादितिभावःस्पष्टंचेदंगाङ्कुटादीत्पत्रभाष्ये।फलेतुनभेदइति।
गाअज्ञानेइत्पत्रवर्णपरिभाषयासवर्णदीर्घंवाधित्वानोङितइतीयादेशःस्यादितिभेदस्फुट।नस्याःस्यान्येकत्वेएवप्रवृत्तेः।वनिरितीरिति।इद्मु
पलक्षणंभाष्यस्यापि।मान्वध।अभ्यासविकारेआभ्यासःसवेत्वमेवव्याख्यानानस्पष्टाचेदंगुणोयङ्लुकोरित्यत्रभाष्ये।गुपेर्निंदायामिति।गोप
नाद्यर्थकानांनिमित्तादौवृत्तिरनेकार्थत्वाद्बोध्या।जिज्ञासामिति।तत्प्रयोज्येविचारेइत्पर्थः।अतएवमानेर्विचारेइतिवृत्तिग्रंथेन।विरोधः।सनंतस्येति।
अतएवसन्यङ्छ्विनिनद्विनं।अतएवयङ्लुकिप्रत्ययलक्षणेनयङंतत्वाद्वित्वंसिध्यतिपरस्मैप्यांतुनलुमतेतिनिषेधान्नस्यात्।गुपिप्रभृत
येति।गुप्तिज्मानूवधइत्पर्थःकितन्निचाइति।एवंविहान्विचिकित्सतिइत्यादिप्रयोगात्परस्मैपदीतिभावःपघापिभाष्येगुप्तिज्किद्भ्यानाअनु
दात्तेनइत्युक्तंनथापिइत्पनुसारादेवमुक्तं।गुपादिष्वनुवंधकरणमिनिभाष्येणध्वनितोप्ययमर्थः।अन्यथागुपादिष्वनुदात्तेत्वमित्येववदेत्।परेतुप
याक्तनभाष्यस्वरसात्किनिरनुदात्तेहिधिःपरस्मैपदीविचिकित्सितीतितुधांदसमित्याहुःअर्थांतरेत्वननुवंधकाइति।अतएवगुपादिष्वनुवंध
करणसामर्थ्यात्सनंतादात्मनेपदमितिभाष्योक्तंसंगच्छते।अन्यथासनोभिन्नस्वभावादर्थविशेषएवसाधुत्वेनार्थांतरेसनभावेआत्मनेपदार्थत

३५ स्यचारितार्थेनसामर्थ्योक्तिरसंगतास्यादितिभावः।चुरादय इति।एतच्चद्दत्सनुरोधेन।परेनुदात्तधर्तितिसूत्रेनेतिकेइतिकिंनिपात्यतेतिञय
ङ्लुतादात्मनेपदमितिभाष्यात्रुदौशप्विकरणंअप्येतेअनपाणिजंताघङ्णिलोपयोरपिनिपातनास्यादेनेन।भ्वादौगोपनाघर्थेघुगु
पादेरनुदात्तपाठेव्यर्थइत्यपास्तं।गुपादिष्वनुबंधकरणसामर्थ्यादित्यस्यसन्प्रत्ययनिभूतेघ्वर्थेविशेषविशिष्टेष्वित्यर्थःभाष्यहृदयप्राम एयात्त
दिशिष्टेष्वपिञनुदात्तपाठःपाणिनेरितिज्ञायतइत्याहुः।भाष्योदाहरणादिति आधमनतएकेतिसूत्रेइत्संसदेःपरस्पलिरी।तिसूत्रेइतिवोध्यं।
ञसेवेदमिति।परत्वत्रनभाष्यानुग्रहःअतएवानुविपरिभ्यइतिसूत्रेइवात्रभगवतापर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोःफलभेदविचारोनकृतः
तस्मात्पूर्वस्यास्मतिङ्प्रयोगोनासेषत्वोवाप्रयोगइत्याहुः।भाष्यमिति।संप्रसारणाच्चेत्यादिसूत्रेष्विति शेषः।पतंतानरत्विति।इदमेवसार
मितिवक्ष्यतेअत्रात्तविर्बीजंतुत्रैपादिकेंतरंगेपरिभाष्यपायाभाष्यनयेःप्रवृत्तिरितितस्मादत्रापिपदेणत्वंभवत्येवानएवाभिषिषेणयि
षतिअभिषुणुइतिभाष्यप्रयोगःसंगच्छते।इषगतिति।अत्रमंडूकाप्लुत्याचीतिवर्ततितस्यचशिनीतिविशेषणंतेनाजूपेशितीत्यर्थादिष्यती ३६१
ष्यतोनोतिप्रसंगःएवंचात्रसूत्रेनुदात्तोचोदित्वाभेनार्थइतिवोध्यं।इकानिर्देशेपिसौत्रत्वान्नोपधालोपः।गमेरिट्।अत्रपरस्मैपदपदमात्मने

पदाभावेसत्त्वाणिकंतदृग्रइतिवत्।अतएवतत्वचिसंज्ञिगमिषतेत्यत्रेट्सिद्धिः।अनुदात्तस्यच।आदेचइत्सतउपदेशइतिसूत्रिदशोरित्यतोञस्यम
किञीतिचवर्तते।धातोकार्यमुच्यमितिपरभाषयासंनिध्यापितस्यप्रत्ययस्यञकितीत्यस्यवाञवीतिविशेषणं।अनुनासिकलोपइति।सच
दंष्ट्राव्यापारार्थकिण्वनतुन्नवर्मदंशयनमित्यमरस्वरसात्।आधुनिकत्वादिति।सर्वधातुष्वर्थनिर्देशस्यपाणिनीयत्वाभावादित्यर्थः।यज।
देवपूजेत्यदेवताभिर्देवानहव्यत्यागः।लिघ्याप्याण्।वचिस्वपियजादिभ्येतिसूत्रोपात्तयोरुभयेषांग्रहणेनग्रहणमित्याह।वच्यादीनामिति
।वचिस्वपि।इकानिर्देशसौत्रपसंप्रसारणं।आदिशब्दोवचिस्वपिभ्यांनसंवध्यतेस्वपिग्रहणानुचुरादौसंप्रसारणंवच्यादेरभावाच्च।यजा
दिःश्वपतंतःपरत्वात्संप्रसारणेकृतेसत्यनित्यायेनद्वित्वाप्राप्तेराह।पुनरिति।विकिरणमिति।कुप्रत्ययःअतएववपिःप्रकिरणार्थइ
त्वा ति।सन्यडोरित्यत्रभाष्यं।शासिवसि।आदेशप्रत्यययोभावादप्राप्तिविधिरयं।शासिरुपमपत्रसत्यतेआशिषिलिङ्सादिनिर्देशात्।अवा
नामि।सिज्लोपस्याःसिद्धत्वात्सःसीतिसत्वेसिज्लोपः।इकारइति।इत्संज्ञकत्वेनुमस्यादित्यभिमानः।परेतुवयिरित्यादौस्यानिवद्भावे
नताव्यानिर्देशेकधातुत्वंगृहीत्वाधातुधातुशिनिर्देशेइकःसत्वेननुमित्याहुः।उवायेति।लिटिवयोपइतियस्यनिषेधात्सत्संप्रसारणं।

३६ अत्रग्रह्यादिसाहचर्यात्तरस्यैवपदिनोबयेग्रहणंनत्तयवयेनिदंडकपठितस्यात्मनेपदिनः।उभयत्रेति।वकारेच्छेनेतस्यसंप्रसारणंतुन।
उभ्यासस्यैवतिद्वेवादेशाविधानसामर्थ्यात्तु परदेशेजंनत्वादत्तत्वाच्चलयस्तिनिषेधमाशंक्याह।वयस्तासाविति।यत्तासावस्तिनित्यानिट्त्वे
तिभाष्योक्तेः।नहितासोत्तत्तस्यानिवङ्गावसद्रस्वेणाप्यनिदेष्टुंशक्येतिभावः।वेञः।अत्रकिंनीतिनानुवर्त्तनंतदाह।ववाविति।सामर्थ्या
दिति।तत्सामर्थ्यात्पुनर्विधानतेनविध्यंतराणांबाधइतिभावः।इदमेववचसाप्यन्तोज्ञापयतिअभ्यासलोपाभ्याससंप्रसारणविषयेऽभ्या
सविकारेबाध्यबाधकभावोनेतिनप्रवर्त्ततइतिबोध्यं।तेनोव्ययोलिरीत्स्यापियलोपंबाधित्वाप्रवृत्तिः।संप्रसारणंतदाश्रयंचकार्यंबल
वदिति।उभयेषांग्रहणंवैयर्थ्यापत्ताभाष्येप्रत्याख्यातमितिदिक्।ह्वः।इडसनीति।अन्यथाकृतोभारद्वाजस्येतिविकल्पस्स्यादितिभावः।वीपा
दिति।संप्रसारणेकृतेसार्वेतिदीर्घः।अभ्यस्तस्यच।ननुद्वित्वेभ्यस्तसंज्ञायांपुनरत्रखंडस्यसंप्रसारणेऽभ्यासस्यनसंप्रसारणइतिनिषेधस्या
त्तनआह।अभ्यासत्वीभविष्यतइति।नचजिज्ञापयकीयिषतीत्यादावपिसंप्रसारणेऽभ्यासस्यनसंप्रसारणइतिनिषेधःस्यादनापत्तिः।अ ३६२
भ्यस्तीभवि॰ष्यतोकेऽत्रइत्तस्याभ्यस्तस्यांगंतिभूतस्यंकेऽत्रइत्तसंर्थेनादोषात्।अत्रहिलपजंतःसनंतोवाभ्यस्तत्तिःयऊत्तयंत्तनुत्वंनिमित्तं।

रितु ञत्सावयवस्यैकाचोद्वित्वंसाहितत्सत्त्वनिर्दिश्यतेअतएवह्वःसंप्रसारणमितिसनुबद्धपरेणैसंप्रसारणविषयकंचरितार्थं।नत्रज्ञापयतेर।
भ्यस्तप्रवृत्तिनित्वात्तस्यदृष्टंचेदंभाष्येपतुकैयटेनाभ्यस्ताद्धिमप्रत्ययेनंतरस्यक्रियतेग्रहणेननात्रदोषइत्युक्तंनत्रधुतिस्त्वाप्योरितिसूत्रोक्त
रीत्याःसंगतमितिस्पष्टमेव।शुद्ध्वत्रेति।ज्ञाअनुसइसत्वाल्लोपापेक्षयानैमित्तिकत्वेनांतरंगत्वात्संप्रसारणंबाधतेपरिभाषाअनित्य
त्वाश्रयणेनांतरंगत्वात्पूर्वरूपेततोद्वित्वेउवडुःउवड्पूर्वरूपस्यनस्यानित्वंउवर्णांतधातोरूवड्धानेनाकारांतपूर्वत्वनिधर्माविद्धि
त्तोद्देश्यकत्ताभावान्।आकारैकादेशस्याकारांतरभूतनिमित्तकत्ताभावाच्च।प्रत्यासत्त्याचःपरस्मिन्नित्यत्राकादेशस्यानापेक्षपरत्वावच्छि
त्रनिमित्तकस्यैवग्रहणात्।अधूवदनीति।अध्यगसर्थवदेघितिगनित्यं।विभाषाश्वेः।उभयत्रविभाषेयं।शुशावेति।अत्रनित्यत्वात्संप्र
सारणेनांतरंगत्वात्पूर्वरूपेद्वित्वेद्व्यमवावितिभावः।नचेनदभावेलिघ्यासस्ये।निर्दुर्वारंतयाचशिश्वाय्येत्सिद्धिरतआह।श्वयतेर्लिटीति।
वाचनिकमेवेदंगतत्सामर्थ्याद्धुयत्सभ्यासविषयलक्षणानुपप्लवएवेतिभावः।यत्त्वनेनपरत्वात्तस्यबाधइतितन्नअस्यपरत्वेनद्विर्वचनात्
र्वंप्राप्त्याल्लिघ्याससेत्स्यचद्वित्वोतरंप्राप्त्यायुगपत्प्राप्त्यभावेनप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तःतदभावपक्षेनेनबाधस्यमशक्यत्वाच्च।पररूपमिति।

३२ आर्धधातुकोपदेशेदंत्वाभावान्नानोलोपः।अस्थपीदिति।नत्वंनरंगत्वात्गुणेइकतत्वाभावात्।घ्यग्राभ्या।यादेशेपंनत्वादेवदत्वंनलक्षणाप्र
निषेधे।सिद्धेकिंहृम्यंनेसत्र।णिश्विग्रहणेनेनिवेत्र।नेतिचेत्रसिचिवृद्धैयेननाप्राप्तिन्यायेनांतरंगत्वापवादत्वादिति।दिक्।इतिभावयः।सौत्रइ
ति।कर्मणिङि।तिसादृचयानिनइका।निर्दिष्टोनत्विकारांतः।ङ्यप्रत्ययेष्टत्वावेतिदीर्घेणसिद्धेपङ्करणात्।एकेइति।नतियनेस्यान्नघु
णयोरितिकोशादर्थद्वयमपि।नत्रघुणयोरितित्वसत्रगुणकरुणयोरित्यर्थः॥ऽनित्यमिङिति।अन्यथाभारवाऊनियमाद्विकल्पःस्यादिति
भावः।ङ्मतनभ्यो।रुदिद्दीतादौतुनर्दिश्यमानस्यव्यवहितत्वादिनिदृसहितस्यचानिर्दिश्यमानत्वात्।आनादित्यत्रधित्वात्परत्वानान्।ङि
स्यानिवर्त्तेनपुनर्धित्वंतुनसकृद्गतावितिन्यायात्।युगपत्प्रवृत्तौस्वस्वनिमित्तानंतर्याभावरूपासंभवस्यसत्वेनपरत्वप्रवृत्तेः।नाहृशासंभव
एवचविप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तुपयोगीस्थात्।निवन्नवस्तुकार्यप्रवृत्तकत्वंनप्रवृत्तिकालेइति।युगपदसंभवःस्पष्टएवेतिदिक्।अदःसर्वेषां।
आङ्ङाग्योस्तनोङिनिवर्तते।प्रगितिहंती।ति।नेगदिति।णत्वं।तुमप्रत्ययाद्दिकमिति।असमस्तंसौत्रत्वात्तुमप्रविभक्तिकमित्यर्थः।तेनपुचादौनदो ३६२
षः।अनुदात्तोपदेशोइति।अनुनासिकांताइतिशेषः।उपदेशेतिकिंयनिः।क्तिनिनित्वेनाघुदात्तत्वेपिनदोषः।जघनिधेत्यादौ।ज्ञो।तिपरत्वा

भावादाद।अभ्यासात्वेति।इदंचाभ्यासांगनिमित्तप्रत्ययैकवएवत्वेनऊदितंनी।विपत्तीत्यादौन।अदंतइति।तेनावधीदित्यादौनत्वृङः।अनितउतति।
रात्वइतिक्तःलुग्वेतिवालुक।अभितानामिति।क्तस्याचिडुइत्संनलोपः।युजर्षइति।अनुदात्तेनध्वंद्वत्वादेरितियुचूविचद्दणोनोदनः।ज्ञाप
नार्थइति।अंतेदित्वाव्यघातकत्वेनचचारितार्थ्यात्कथंज्ञापकत्वं।भाष्यानुक्तंचज्ञापकत्वमतइदंमाधवानुरोधेन।स्फायनित्सघसाधवेति
वोध्यं।अनिषुकोडेइति।तेनसुप्रत्ययेननिष्टत्वंसोप्रत्ययंतत्रभावःसौप्रत्ययीयइत्यत्रधत्वयोपधत्वदितिवुक्त्वाकिंतुधएव।तत्त्ववचनेणत्वप्र
करणानंतरंबोध्यं।तेनपर्यारव्यानमित्यत्रपरत्वनच।इतिणत्वंन।अस्यानिवृत्तिः।अस्यत्वेपुषादित्वात्सिद्धेनङ्ग्रहणंवक्त्री।तिवच्यादेशास्वतंत्रयो
रूपेभयोरपिग्रहणस्यारव्यातीतिप्रयोगस्थस्यानापनुकरणंदाधेतिवत्।वैचित्र्यार्थइति।ध्वेइसस्यपूर्वत्रापकर्षःसेरत्सस्योनस्त्रानुवृत्तिरिति
वैचित्र्यं।इरोर्ध्वेइद्भावार्थयोगविभागइतिनयुक्तंभाष्यविरोधात्।ईडजनोस्ध्वेचेतिभाष्यंसंमतःपाठः।आङ्गासु।अपंधातुर्वेदाङ्नंतरंमि
तिऊतित्यादिसूत्रस्यभाष्यस्वरसतः।नमोवाकमिति।वचेर्घञिवाकःनमइतिवचनमित्यर्थः।नमस्कारमितियावत्।प्रणामदेङुमदेइत्यर्थः
क्षनूनामनेकार्थत्वात्।शिक्षि।अयंदसादिरपि।णडोरु।ज्ञोनइत्सनोप्रदइतिअदभ्यत्तादितिचवर्ततेतत्त्वषस्याविपरिणम्यतेतेदाद।अ

३९ नइति।एतस्यैव रुदित्वरादेशो दुर्लभः।उतोवृ।अचिसेन शद्दितं नाभ्यस्तस्येति सूत्रमनुवर्तते न रदात्।पित्तीति।भाष्ये पित्त्वेति।इदंत्वह
लः।अरतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं सार्वधातुकमपिदित्यस्यावृत्तेर्लभ्यते न तु पूर्ववाक्येन।ङित्त्वमपि दुर्लभमत आह।विशेषेति।पूयादिति।आर्ध
धातुकत्वान्नवृद्धिः।स्मरंतीति।अव्यवहितत्तिङ्शिड्डुधानमन्त्रबीजराम्यमोबहुलंधंदसी।त्रिश्तुकिरणवंदे विकरणश्लुकिवेदेउदाहरणं।
उणीति।उतोवृद्धिरित्यतोवृद्धिरित्यनुवर्तते।आम्रेतीति।उणीति तिर्तुवज्ञावेनेङादिरित्यनेकाचइतिचामोऽभावस्यातिदेशादितिभावः।न
न्द्राः।अजादेरितिकर्मधारयास्स्वमीतदाह।अचःपराइति।आदिभूतादचःपराइत्यर्थः।ननून रखंडेपिणश्रवणं स्यादत आह।नुराइस्येति।
णत्वस्यासिद्धत्वपानुबुध्यैव द्वित्वकरणात् प्रभृत्याशास्त्रप्रवृत्तिस्तदीयद्वितीयप्रयोगस्यैव साधुत्वान्वाख्यानान्नोन रखंडेण श्रवणं पूर्वो
च्चारणेनव्यवधानाच्चनशास्त्रेणनत्वसंगइति भावः।पूर्वत्रासिद्धीयमिति।पूर्वत्रासिद्धिमित्यधिकारेभावइत्यर्थः।गह्यादित्वाच्छः।पत्सूत्रत्रा
सिद्धेपनया द्वित्वेरूपतिष्टते इत्यर्थस्तत्र पूर्वत्रेसनेनान्वेति।एवंच द्वित्वमित्तेपूर्वत्रेदमसिद्धमित्यर्थः।द्वित्वस्यत्वन्यत्रासिद्धत्वं भवत्येव। ३६४
अत्र द्वित्वशब्देनषाष्ठमाष्टमिकंचाविशेषात्।लिंगादिति।अन्यथाऽऽनितेरित्यनेनहन्तणत्वस्य द्वित्वेप्राणिणदित्यादेःसिद्धत्वभावितिस

त्रंव्यर्थंस्यादेवंचणत्वविधावस्यानुपस्थानमितिभावः।विभाषोर्णोः।गाङ्कुटादिभ्य इत्यतोङिदितिवऊइडित्यत इडितिचानुवर्तते नतत्रेडागमराव विऊइ
डित्यत्र नस्यैवसंभवेनाधोधिकारात् अतःऔणवीत्यत्र नायं विकल्पः अन्यथापरमपि सार्वधातुकमपिदिति बाधित्वा निषेधश्वववीयां स इति दिदमेवस्या
दितिदिक्।गुणोपृक्ते।नाभ्यस्यैस्तस्येत्यतःपतीत्याद्यनुवर्तते उतोवृद्धिरित्यतो हलीति चऊर्णोतिविभाषातिचेद्वृद्धिरितिसूत्रंनेदीतिचवर्तते नि
षेधविकल्पेविधिविकल्पस्य फलितत्वात्तेतिनिवृत्तेनेवाह।वृद्धिर्वेति।ब्रुवःपंचानां।आयंब्रुवइतिपंचम्यंतं द्वितीयंषष्ठ्यंतं।विरोदेसतोऽस्यरोवेति
वर्तते।चवर्लमिति।महाप्राणादेशप्रकरणादाह स्तइतिनोक्तं।दत्यादेःपितइति।नाभ्यस्तस्यसतःपितीत्याद्यनुवर्तते सार्वधातुकस्येत्यपि बोध्यं।तेन
उववषेत्यत्र नअष्टकृइतितुनानुवर्तते ब्रवीतीत्यसिध्यापत्तेः।वक्तीत्यङिति।प्रयोगस्यानुकरणेःस्यस्वतंत्रस्यचविनिगमना विरहादनुकरणइतिभा
वः।दीर्घइणः।अत्रलोपइत्यतोऽभ्यासस्येत्यपो।लिटीत्यतोलिटीतिचानुवर्तते।किंतीतिकिंस्यात्।नचपरत्वाद्दीर्घेऽभ्यासविकारेष्वबाध्यबाधकभा
वाभावेनपुनःप्रसंगविज्ञानेनचेयङ्रूपसिद्धिरितिवाच्यं।अभ्यासविकारेष्वबाध्यबाधकभावाभावेन परत्वात्प्रवृत्तेनापियङ्ततरंदीर्घेनिष्टस्याप
त्तेः।इयतुरिति।ननुइऊअत्नुसितिस्थितेऽभ्यासदीर्घयणपिस्यात्।नित्यत्वेनसवर्णदीर्घेऽभ्यासदीर्घविधानसामर्थ्यात्तुनर्यणभीवैरंअनु।रितिप्राप्नोति

३९ अनंतरस्येतिन्यायेनतत्सामर्थ्येनयणएवबाधेनतुदीर्घस्येतिस्पष्टम्।पूर्वस्यैवविधेयस्यानिवृत्त्वेनयणोदीर्घोपवादत्वेः।आपनिति।यणआभीयात्वा
दित्यादाद्नतरसिद्धत्वप्रसाख्यानेनुत्तावस्थायामडेवकर्त्तव्यःआडजादीनामितिचनकार्यमारभ्वेतिसूत्रमरभ्वेतिकार्यएतेनअनेनेत्यादौनदोषः
वृद्धिविधौभनाविलम्बकर्षेणास्वयोरुत्तत्तीत्यादौन।वृद्धिःअनोगुणेइत्युत्तरंनाटइतिकर्त्तव्यंनेनादीदित्यादौनपररूपंआधुनगित्यादौवेदेनुधांदसो
दीर्घःआपनित्तत्रचांतरंगत्वादृत्वावायादेश।वृद्धैरुत्तायामिप्योपणिनितुनत्रपरित्यपकर्षणेनेकार्यररूपस्येणोपणित्वर्यान्तःइदंचासिद्धवत्सू
त्रनमाद्धोगइतित्रयोर्भाष्यस्पष्टं।इगोरणइति।सतिद्धत्वादस्यैवात्रयहणमितिभावः।छन्नपत्तइति।पूर्वपरशाब्दान्यामंतादिशाब्दाभ्यांचविरोधस्यपु
रस्कृतिकत्वाद्विरुद्धानिदेशद्वयस्ययुगपदसंभवःयथाद्वयोरेकःप्रेष्यस्ताभ्यांयुगपद्भिन्नदेशकार्यप्रेरितोऽविरोधार्थीकस्यापिकार्यंनकरोतीतद्व
दितिभावः।एतद्विषयेस्यानिवत्वंतुन।आनुमानिकेस्थान्यादेशभावेविशिष्टस्यस्यानित्वेपिप्रत्येकंतयोःस्यानित्वेमानाभावात्प्रौनस्तुवर्णयोरे
वेतिबोध्यंस्पष्टाचेयंरीतिरुपसर्गादृत्यूत्योरितिस्यप्रोत्यनतरसादौगुणेक्हनेप्रवृत्तनिवारणपरभाष्येनचभांतस्यैकदेशविकृतन्यायेनोपसर्गत्वा ३६५
दीकारस्यपरादिवद्भावाभावेनैरत्वाभ्रूत्वोदुर्वारःस्पष्टाचेयंरीतिरुदकेकेवलेइतिपूर्वपदांतोदात्तत्वंप्रयोजनंगुडोदकमितिभाष्यमुपादायांता

दिवद्भावेतिसूत्रकेपदइतिवाच्यं।येनविधिरितिसूत्रेभाष्येसर्वकेइत्यत्रजसःशीकथं।नचयथागंगाप्रविष्टनघागंगाग्रहणेनग्रहणंतथानदनःप्रविष्ट
कस्यापिनदग्रहणेनग्रहणमितिवाच्यं।यथापरिछिन्नपरिमाणार्थवाचकानांव्यादिप्रोक्तोदिशब्दानांव्यादिशब्दनान्यूनाधिकयोर्नप्रवृत्तिस्तथासर्वाधु
पादानेनक्रियामाणसंज्ञायाविनाशास्त्रव्यापारंनन्यूनेधिकेवाप्रवृत्तिरित्यारांवयनेदमदसोरितिज्ञापकान्तमादितेःजुस्मत्रापारत्नापिदीर्घविशिष्टे
भांतेनचलौकिकन्यायेनोपसर्गत्वाभावान्उपसर्गसंज्ञायाःपरिछिन्नपरिमाणप्रादिगतत्वादितिबोध्यं।लक्ष्यानुसारात्क्वचिन्न्यायानाश्रयणमिति
नदोषइत्यन्येपरेतुवनिषिद्धेनशास्त्रस्यायोगबोधकत्वेननस्यचविरुद्धविषयस्यापियुगपत्संभवेनलौकिकन्यायेनोक्तेनर्नस्यासिद्धिः।किंतत्रांता
गी दिवत्वेपिव्यपवर्गाभावेनोपसर्गात्परत्वस्यएयभावेनायादित्वादिसिद्धिःनचोपसर्गस्येतिसूत्रेयतिपरस्योपसर्गस्येत्यर्थज्ञापनेइत्यादावेकादे
शेकृतेव्यपवर्गाभावादयतावितिसत्वंनस्यादित्याशंक्यांतादिवद्भावेनव्यपवर्गइतिभाष्यासंगतिस्तस्मात्पूर्वपरांतादिवद्भावेआर्षसमाजप्रत्नःस
इतिवाच्यं।नवद्भावेपिवास्तवभेदाभावेनायतिपरत्वस्यानुपपादनतस्यैकदेशयुक्तित्वात्नद्विनेनानिदेशेनवाच्यवृत्तांतदारोपबोधनंशक्यंकर्त्तुं।न
स्मादेकदेशिनोक्तेतस्मिन्नर्थपरेणैकदेशिनोभयनआश्रयणेनांतादिवदित्युक्तेचःपरास्मिन्निनिस्यानिवद्भावाद्व्यपवर्गइति।सिद्धांतिनोक्तं।अतएवोभे

४० ऊम्यस्तमिति सूत्रे ईत्त्वं नित्यादौ नुम्प्रतिषेध एकादेशे कृते व्यवर्गाभावात्तु वारितः॥ किंच भीया दित्यादौ वार्णादांगमिति न्यायेन ह्रस्वे कृते नेत्वस्येत्वस्य
णस्ये निन्यायेन पुनर्ह्रस्वाप्राप्तेर्नास्ति निषेधस्योपयोगः इदमुपसर्गादस्यती॥ निसूत्रकैयटे स्पष्टं। यत्तु वाश्रयत्वादत्र तन्न्याय्या प्रवृत्तिरिति केनोक्तं तन्नुइयायेत्या
यसिध्यः संगतमिति स्पष्टमेव। यदपि प्रोत्स्यते इत्यत्रैकादेशे कृते व्यवर्गाभावान्न ह्रस्व इति तत्सूत्रे भाष्ये उक्तं तस्य अंतादिवद्भावे पि उपसर्गात्परत्वा
भावादित्यर्थः सापेक्षदेशयुक्तिरेव। वर्णपरिभाषया सिद्धेः आक्षस्यते समोह्यते इत्येन ह्रारण्ययत्तत्र समेयादित्येतद्धारणापात्रवाण इत्यनुवर्तनेनेति
भाष्यमप्येकदेशयुक्तिरेव। आङ्गोपुपसर्गत्वे न तेन न्यायेन पूर्वं ह्रस्वस्यैवमरुतेः। अत एवांतादिवत्सूत्रे भ्यासादयः अभ्यासोह्यं वार्थनदीनपुंसकोपकृसं
नह्रस्वत्वानित्येपाजप्रोत्स्यते अंबात्रे ताधुसात्त्सनवा बहिरंगलक्षणत्वान्नं अंतर – ह्रस्वत्वं बहिरंग एते विधय इत्युक्तं। न च क्रहेत्ह्रस्वत्वं नांतरंगमुपसर्गसं
बंधे नरमेव प्रवृत्तेर्वर्णाश्रयत्वादेकादेश एवांतरंग इति वाच्यं तदपवाद वर्णपरिभाषया अप्यनेनोपलक्षणत्वात्। एवं चाभ्यपत इत्यादेरण्यग्रहणानुवृत्तेनैव
कदेशयुक्तित्वं स्पष्टमेवोक्तं॥ किंचोहेरिवेणमभ्यासादिष्वगणयत्ताभीयादित्यादेरन भिक्षनं सूचितं। पदस्यंतादिवच्चेति सूत्रे प्राटितेत्यादावेकादेशादुत्तरप ३४०
रमधिकृतिस्वरोविप्रतिषेधेन सत्वावरयविप्रतिषेधआश्रयितव्यः नत्वेकादेशे उत्तरपदं परं भवती॥ तिव्यपवर्गाभिप्रायेण सिद्धांतिनोक्तेन नुचा। तादिवन्नः ३६६

दिवद्भावेन परामिति पूर्ववदन्येकादेशिनाशंकितेत्रभयत आश्रयेरंतादिवदित्युक्तं साप्येकदेशयुक्तिरेव एवं नपदांत सूत्रस्थेगो॥ छियो रिति सूत्रस्थेन्यत्रचभा
ष्ये स्यो क्षेरवएकदेशयुक्तिरेव निरूपितं च तत्र भाष्यप्रदीपोद्योतेन तस्यतत्वं। अत एवांतादिवच्चेति सूत्रे उभयत आश्रये इत्यर्थन्यायासिद्धमुक्तानस्यादार्ह
त्र राणां नदतं। वृतन्नता च सोर्थो नोक्तः इत्साद्धुः। समेयादिति। आङःप्रश्लेषे बाध्यः। भौवादिकस्येति। इटकिटेत्यत्र प्रश्लिष्टस्या शीर्षिर्डिरिति भावः इत्यार्थक्ष
ञ्चक इति स्वरूपकथनं किंतिच्चिडीत्येतावतैव सिद्धेः। नित्यसमपिपूर्व इति। धातुसंज्ञानुपाठापक्षणादवधिरहितस्यैव॥ क्रियावाचकत्वं तु कार्यमिति
कं तु स्यात्त्वेषा वाधिरूपरिभावेत्परिभावश्रयपठने नियमपूर्वकत्वमिति भूवादि सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। ननु द्विर्वचनेचीति निषेधादिना एवद्वित्वेत्
नरवदुस्सगादेशः धीगे इति स्यादनआदृ। सावस्थापामित्यादि। एवं च द्वित्वनिमित्ताज्निमित्तत्वाभावेन द्विवचनेचीत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः गुणा
पादेशयोरिति। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति सुकात्सर्वं इति सूत्रे भाष्ये सिद्धांतादिति भावः साधनेनेत्यस्य कारकेणेत्यर्थः उप
सर्गेण नत्वं तत्कनेनयोद्ने। इत्यादिर्शनइति। अनेनारुचिबोधिता न द्वेजनुतत्रैव भाष्ये एवमुपक्रम्य तैनतत्सारमित्युक्तं। निर्देशान्नेति। अनेन द्वि
निर्देशन हृवंधातुः साधनेनेत्युक्तन्यायो ज्ञापते। उपसर्गार्थेन तु पूर्वं योगः तेन पूर्वं योगादेवानुभूयते निवेशेत इत्यादौ कर्मलकारात्मने पदयोः

४१ सिद्धिः नेर्विशद्यादेर्नेः परत्वायोग्यादित्यादिक्रमेणार्थात्पूर्वमेव निङ्। संघ्टचानुरुधेसादेरपि संपूर्वत्वयोग्यात्पूचेरित्यादिक्रमेणार्थः अत एव न
नत्र भात्पूपसर्गयोः समासः निङ्अनि निङि निषेधात्त्। ध्वनिनंचेमुपपदमनि ङिनिस्सूत्रे भाष्ये। गोसंदापरस्यादावपिसंघोसार्थविशिष्टादानोः
कर्मण्युपपदे णिननः संशब्दयोगनिसमासेउपपदसमासो बोध्यः। साध्यत्वेन प्रतीतये च पूर्वसाधनसंबंधस्तस्मिंश्च नत्रपूर्वकंकार्यमपिपूर्वं
नरंगत्वात्। एवं च निङः स्तस्यनंतरमधिसंबंधे वार्णादागं मितिन्यायेन गुणादेश्च नेषणे। घञ्ल्युडादयोप्युपसर्गार्थविशिष्टे सिद्धत्वप्रतिपादना
यपूर्वं पूर्वं नदर्थसंबंधे नरंगत्वासदरूप निमित्तसमासात्पूर्वमेव। एवं भावार्थतिङो पि ध्वनिनं चेदंसुकात्पूर्वो गतिगनो उपपदमिति ङिसा
दिनाप्येषु। भिन्नपदवाच्यकारकबोधकपदसंबंधस्तुउपसर्गसंज्ञकशब्दयोगोत्तरमेव। अत एवाघञाऊठाञघोठस्तत्रपूर्वमंतरंगत्वादाद्गुणे
पररूपमिति संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये। परत्वादियङिति। आङ्पेत्कयेसादि। अत्र वदंति लावस्थायामङिति पक्षे नरंगत्वाद्धुत्वेन रूपासि
द्धिः कथं चिद्धारणादांगमित्साश्रयणोपि अनेकाच्त्वाद्यणापत्तिः। न चादो सिद्धत्वान्नयण अत्र पक्षे सिद्धवत्सूत्रस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात्। न च णेर ३६३
नेकाच्त्वमिति योगं विभज्य इणोयणिसनुवृत्त्या आदिसहितानेकाच्त्वेधणनदोवर्णतेनाएवेतिनियमान्नदोषइति वाच्यं। शब्दमर्यादया

मात्रं। उक्तरीत्याऽडादिसहितानेकाच्त्वेणो यण एवाभावात्। भाष्ये त्वसिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्याने ऽस्य योगविभागस्य विध्यर्थतामाश्रित्यैतत्सामर्थ्यादाय
मित्यत्र पूर्वमाडित्युक्तं। तस्मादीदृशे विषये पक्षयोः फलाभेदायेडभावनोर्लोके न भिधानमेव। संप्रसारणाच्चेति सूत्रोदाहृतमध्येयानामित्यादि तु धांदसं न
च हि वद्धुलं छंदस्यमाङ्योगेपि। अकवर्णांतरेण निमित्तविघातेनेतिसत्वागीकारादिति। केचित्तु। लावस्थायामङितिपक्षे वर्णादांगमितिन्यायेनांगस्य नत्वि पि३
निवद्धुलग्रहणासादेशोनरंपरत्वादियङिनत्राडिवृद्धिः। न चाशिनसः इयङोपि तत्वात् अंतरंगैरध्याबाधेपि सत्त्वमिति भूतादेशानां च पूर्वं प्रवृत्याव यार
रोधः। यथांतरंगानपीतिन्यायेऽलुक्तत्प्रयोजकसमासादीनां च प्रबल्यबोधकः। अतिप्रसंगस्त्वनित्यत्वाश्रणीयत्वात्। गांगादेशादिति। व्याख्या
नमत्र शरणं। घुमास्था। ऊदात्तनीतिदकोग्रहणं नहाऽडोव्याख्यानान्नदीङयुङित्सनः। किती। निवर्तते। अर्थश्च अनुकर्षितावाधिकृतं। श्यनीत्यनरदितिच
वर्तते। इकस्मरणे। यरावविकरइत्यादौ विशेषणार्थः ककारः। किंचित्विति। अत एव भाष्ये इणो गालुङि इसेतत्प्रकरणे इदं पठितं। अधीयतिति। इयङि
सवर्णदीर्घः। राधनयो। रित्सधीगर्थे निषद्धे। केचिदिति। अत्रारुचिर्बीजं प्रदञाभीयत्वा। सिद्धत्वेनानेकाच्त्वाभावः लावस्थायामङितिपक्षेपि वङादि
निमित्ताददः समानाश्रयत्वेनस्यानिनमादाय वा समानाश्रयत्वेना। सिद्धत्वं स्पष्टमपादं ईदृशार्थमसिद्धवत्सूत्रमावश्यकमेवातएव तत्सूत्रे भाष्ये

४२ वार्त्तिकोक्तफलानामन्यथासिद्धिः कृत्वापि आरभ्यमाणेस्मिन्सूत्रे इत्साधुक्तं।सवथाप्रत्याख्यानेतु अस्य लङः प्रथमपुरुषबहुवचनेनाभिधानंस्वीका
र्यम्।अस्यार्धधातुकेनप्रयोगस्तत्रत्यानावक्तुं।जुसेति।एवकारस्तुनतत्रपठ्यमानेलिटःचलिङः।शिषीत्यादावपार्थवादतथानित्संडिन्तइत्संडिनरस्तनु
हसासिद्धेलङ्ग्रहणंलङः आथवेनैनदप्रहसर्षविष्या।शिषोःस्कोरितिसलोपेयायादिस्वरूपमितिविशेषणेननापदिवचनमुदाहरति।यापान्
मिति।लिङःसलोपइतिसलोपः।पारतणे।गातिस्थाघुमास्येत्रसापिबतेरेवग्रहणाच्चेत्त्वसिद्धखुकौ।प्राणिदानमिति।घुत्वाभावाच्चेषोविभाषितिवैवास्थिकं
णत्वं।सार्वधातुकमात्रेति।मात्रशब्दोऽवधारणे।सस्थानत्वमिति।रव्याजादेशस्यरवृशादित्वप्रयोजनकथनावसरेवार्त्तिकमिदंसस्थानत्वंसस्थानशब्दस्तेनेत्व
वाच्योजिह्वामूलीयोवाध्वनेः।यद्यसस्थानशब्दःशब्दपरस्तत्रावश्यनदर्थएवमतदाह।सस्थानोजिह्वामूलीयइति।अन्यथास्मात्सूत्रेचितस्यदुर्वारत्वेनभाष्यासंगतिः
प्रमाणेनासामान्येपक्षपातात्स्वार्थधातुकमात्रेप्रयोगाभावइतिभावः।नटःरव्यानीत्यादौतुजिह्वामूलीयोभवत्येवेतिदिक्।संस्कर्त्स्येति।सार्वधातुकेपीति
भावःसंरव्येतिप्रयोगस्तुचक्षिङःएव।नास्येति।घुप्रकृतिमाङितिभाष्येपाठादितिभावः।अपमंनीति।शिष्टेरितिशेषः।अन्नार्थेनभाष्यानुग्रहः।विदइति।पंच ३६८
मोविकरणाभावपक्षेनेलटस्तमःपरत्वासंभवादाह।विन्तेरिति।अकारांतनिपातनादिति।आभूतनियोगेतिनेतिशेषः।तदुक्तंभाष्येनिपातनाद्गुणत्वमिति।वि

संकुर्वंतीति।इतिशब्दःप्रकारे।एवंज्ञानीयकमित्यर्थस्तदाह।पुरुषवचनेइति।नयोर्नांतरीयकमुच्चारणमितिभावः।कर्त्तृत्वपरस्मैपदेतुविवक्षितेएव
लोकविवक्षानुसारके।निराशास्त्रप्रत्ययेके।नत्वपविवक्षितेनांतरीयकत्वादेवेत्यन्ये।सोदृनृच्चारणसामर्थ्याद्विवक्षितएवानएवोवाविदेत्साविधानंनत्रापि
व्यारव्यानान्तुःउपज्ञाप्रसादवर्याच्चास्येवपरस्मैपदिनोग्रहणं।गणकार्यस्येति।ननादित्वात्चर्येणनकुणस्थस्यैवइजोत्रग्रहणं।क्रियासामान्यवाचित्वेन
अन्वयपर्योग्यनपानस्यैवात्रानुप्रयोगइतिभावः।भाष्येडुग्रहणस्यात्रप्रत्याख्यानादत्रार्थेतस्यतात्पर्यमयुक्तंनविश्वसेदित्याधार्षमिवज्ञापितेपितत्वारि
नाथ्याभावाद्वेत्यन्ये।अनडुत्।गमद्रेनेस्तनःकिन्नीतिनिसंकरोतेरिसन्तःकरोतेरितिउत्तरश्चप्रसयादित्सन्तउत्तरइतिचानुवर्ततेति।नपरत्वसामर्थ्यादिति।
परंस्थानिवत्सूत्रेभाष्येभाष्यस्पष्टं।उदवोढामित्यत्रडृढिवधस्तेदेवदृत्वएणस्येतिन्यायेनाप्येनदुदृरपितुंशक्यं।विकारभेदस्तुतत्ववस्तुभेदानाश्रयणादितिकेचि
त्।नस्थानिकइवतत्स्थानिकेपिलोकन्यायेनतत्त्वबुद्धेःस्वस्थानिकादेशस्याकादेशत्वतत्त्ववस्तुभेदानाश्रयणेपिस्वस्थानिकादेशवयवस्थानिकादेश
त्वतत्त्वभेदानाश्रयणेपानाभावइतिस्थानिवत्सूत्रस्यभाष्याशयः।परेकुर्वन्तीत्यत्रहृस्वचेतिदीर्घस्तकननक्तुरुर्छुराभितिनिषेधात्।खुकोसिद्धत्वा
दिति।सार्वधातुकइत्यस्याभावेपिउकारांतांगावयवकरोतेरनउदित्यर्थान्तुअंगसंज्ञापाश्चल्लुकःपिप्रसक्त्यवृत्त्यणेनपुवोरताकावित्सादिसूत्रभाष्येस्थी

४३ कारेणसार्वधातुकग्रहणंस्पष्टार्थंएनत्सूत्रशेषस्यमिदन्तद्दिप्रयोजनंसार्वधातुकेनूनपूर्वसूत्रेपिपथास्यानुकुर्वन्नी।निभाष्यंत्वेकदेशुक्तिरितिबोध्यं।र
श्च।सिपिधातोरिल्सूत्रंपदस्येतित्रानुवर्तनेपदांतस्येतिकिंवेत्सिचर्त्वस्यासिद्धत्वादेत्त्वन्।श्चसोरिति।शकंध्वादित्वात्पररूपं।अत्रसार्वधातुकेइतिनिष्फलं
आर्धधातुकेनस्यसभावाभावात्स्हामासेत्यादौजनआदेरितिदीर्घेपरस्यलोपेपिल्सभावान्।श्नस्यसार्वधातुकेएवसत्वाच्च।आसनिसापनितिवत्।
उपसर्ग।परस्येतिसस्यविशेषणंतेनमादुरासीदित्यत्रनषत्वं।अस्तेकिं।अनुसूते।सुस्तस्यापत्यंमानुसेयइत्यत्रसुन्नादित्वात्किंदेलोपेसकारनि
ते रूपिणोपसर्गत्वसद्भेणषत्वापत्तेः।मूर्जेर्हे।अत्रस्याद्युपायस्यचभाषालब्धमर्थमाह।धातुभस्यपेइति।नेनपरिमृड्भ्यामित्यादौन।अजादाविति।आधं
शोपत्तिमिन्निघिरितिपरिभाषायाभाष्यानुवादः।मूडुठौनि।दीर्घःपत्वष्टुत्वजस्त्वानि।परत्वादिति।युगपत्प्रवृत्तौद्वयोःस्वस्वनिमित्तानंतर्पासंभवरू
पोविरोधेसत्तीतिभावः।रूढस्वपं।इत्यादेःकिं।व्यत्तकदि।पंचाभ्यःकिंमुजागःपिनइतिस्वरूपकथनंस्पष्टका।पिनोसंभवान्नुरूपकमसत्त्वैवनन्निवृत्ते
श्चसार्वधातुकसेसप्येवं।जक्षदिताभिति।नामादिविधौधानोरित्यस्यविहितविशेषणत्वेननिर्दिष्टपरिभाषानपेक्षणादंतरंगत्वान्नाभादपत्वनइ ३६९
ट्टइदंपादःपदितिसूत्रेभाष्येस्पष्टं।प्रत्ननीति।प्रत्ययविशेषपेक्षपालुडपेक्षयांनरंगत्वादिनश्चेनिलोपेपामुड्डिदोःभाष्यपोरंतरंगत्वाभावामुडिसर्वः

सामान्यधर्मापेक्षापाकश्चिद्विशेषधर्माधिकोनिमित्तकोदोयत्रविशेषापेक्षणाश्वत्रेति।निन्नतोबहिरंगमितिनदर्थः।पयालुडादित्वंसार्वधातुकत्वं
सार्वधातुकत्वंचनयासार्वधातुकत्वज्ञानायप्रत्ययेनेर्धातुत्वज्ञानंप्रत्ययस्यप्रत्ययत्वज्ञानंचावश्यकमितिसामान्यधर्मनिमित्तकत्वमपनारत्नीति
बोध्यं।वस्तुतइतिबहिरंगत्वंभाष्येक्वापिनाश्रितमितिपरिभाषायत्नोनिरूपितस्मान्निसत्वादत्रयामुड्डित्वनेष्टकत्वाभावेनाडीटोःभाष्यभा
वेनानयोरनित्यत्वात्इत्यन्ये।सुविनिदुर्भ्यः।सुपीत्यागतुनेकारेणत्वनसंप्रसारणस्यग्रहणं।सूती।निकिंनंनसमेनिपत्वाघटनसादृश्येण
नस्यापिद्दनस्यैवग्रहणात्।पूर्वधातुरूपेति।ठित्वात्पूर्वंषत्वादयं।षत्वेकृतेनेइति।सुपिभूतोद्विरुच्यतइतिभाष्यादितिभावः।यदितुसुपिसंबंधिस
त्वन्नार्थोभ्यासस्येपिसुपिसंबंधीभवसेवनदीपठितीयठत्नीयप्रयोगसंबंधीत्यादिसुच्यते।तदापत्वात्पूर्वंठित्वेपिनदोषः।इदमेवयुक्तं।पूर्वधा
तुःसाधनेनसिद्धांतेनो।अनएवभाष्येसुपिभूतोद्विरुच्यतेप्रचुरःपाठःअन्यथाभ्यासस्यानर्थकात्वसंबंधिनःषत्वमेवनस्यादितिनिरूपितं
स्यादिष्विनिसूत्रे।नित्यत्वाच्चेति।अभ्युच्चयोगं।सुपिरूपाभावादिति।अर्थवत्सुपिरूपाभावादित्यर्थः।अन्यथैकदेशविकृतन्यायेनतत्त्वंदुर्वार
मेवअभ्यासस्यनार्थवत्वंना।पितसमुदायस्यसत्त्वैवतद्द्रेदयनेर्दिगीसत्रसुट्कादित्यत्रचभाष्येस्पष्टं।अनिनेः।उपसर्गादसमासइत्यनउपस

४४ गादिरितिवर्तनिनोणाइत्तिचञ्चत्रसमीपार्थकमंनपदमपञ्चम्यसप्तम्याविपरिणम्यानिनेःसमीपेरेफस्तस्मात्तस्यणत्वमित्यर्थः समीपंचाव्यव
हितमेवव्याख्यानाद्भ्राणिनीत्यत्रैकादेशस्यपरादिवत्त्वेनानिसव्यादिनत्वंरेफस्यास्ति।स्यानिवत्त्वंतुनपंचमीसमासस्यानित्सत्वान्नप्रर्यनि
नीत्यादौपकारेणव्यवधानान्नणत्वमन्यथाऽऽदिव्यवायेपिस्यादितिभाष्येस्पष्टं।अंतरइतिसूत्रेंदृप्राणित्यत्रपदान्तस्येतिप्रतिषेधबाध
नार्थं।अंतापवादइति।यद्यप्यंतरंगोऽदृस्वत्वंतथाप्यपवादविषयंप्रकल्प्योत्सर्गाणांप्रवृत्तेर्नग्रामण्योकुलायेत्यादौप्रवृत्तिर्नेतिनवृत्तीया
दिष्विवित्यत्रकैयटोक्तरीत्याप्रकल्प्यचापवादविषयमुत्सर्गोभिनिविशतइतिभाष्योक्त्यायमूलकेनोपदंनिष्पन्नमाणत्वमपवादइतिन्या
येदर्शितास्तावन्तरंगोप्यंतादेशेन।ईत्संनीत्यादौनायं।अननरस्सपकर्षात्।अतएवप्रनी।पिपंतीत्यादौन।नायं।चिणस्यप्युदासेनवृद्धिविषयस्याउःसुपुर्द
सेनप्रतिषेधविषयत्वग्रहणं।विरोधेनध्यास्तृकल्प्योविशुरथविःरविविरित्यायद्युत्सनंगानिप्रदिकं।उणादिषुपाणिनेरव्युत्पत्तिपक्षस्यैवसत्वादत्रओणा
दिकोविनिविंसं।एतच्चोणादयइतिसूत्रेनिरूपयिष्यते।विग्रहणसामर्थ्यात्रिगृहीत्वोत्तरणेनतरेणापिपुलेन।किंपुनरत्वनेशुद्धेकारपरस्मात्रगृह ३७०
णात्रविपरीतमानुनासिकइतिभाष्येस्पष्टं।निविधानइति।जागरकस्यसत्रगुणोऽनेनेउपधाह्रस्वस्त्वनचिणस्मानिषेधवैयर्थ्यापत्त्याजागर्तेर्गुणोउपधा

वृद्ध्यभावकस्यनात्।यत्तुगुणेनान्तरंवृद्धिमात्राभावएतज्ज्ञापकभाष्यमाश्रित्सहमंनेतिसूत्रेजाग्रहणंसार्थ्यमितिनत्त्वंत्रसजातीयापेक्षत्वेनज्ञापकस्या
चिनेसर्वस्यजाग्रहणेनज्ञापनादित्याहुःजाग्रइति।सूत्रस्यभाष्यस्यतुसामान्यापेक्षज्ञापकत्वमेवस्वरसोद्दृश्यते।इदारेरस्य।सौत्रोद्भृत्वःईटस्यघोरि
त्स्यापवादः।आर्धधातुकेलोपविधानात्सार्वधातुकएवेदं।अनन्तरस्यनुदृत्सालोपान्तरंनास्यप्रवृत्तिः।अनयोरणइति।रनासाहचर्येणाभ्यस्तेपरस्यैवग्रह
णाअभ्यनीत्सनदोषः।नत्साहचर्येणाभ्यस्तस्यापिसार्वधातुकएवलोपइत्साहसार्वधातुकेइनेऽनामिति।कास्यत्यापोदिरितिसूत्रेभाष्येस्पष्टमिदं।ओर
इत्सेवेति।ओकारस्यविधानतरत्वेनपञ्चायवादितिभावः।आलोपइति।आर्धधातुकेविवक्षितेलोपेपिओविधानसामर्थ्यादिवभूतपूर्वगत्याकारांतत्वम्
श्रित्यणवुआदेशइतिभावः।आप्येति।पदेइतिभावःइदंमनंबस्वेकाम्यादिरितिसूत्रेभाष्येध्वनितंकैयटेनस्पष्टमेवोक्तं।सनिएवुलीति।अनंतरस्येतिन्यायेन
वार्तिकप्राप्तस्यैवनिषेधःतेनदिदरिद्रिषतीत्यादौत्रान्तोलोपोभवत्येवदिदरिद्रिषतीसकेदिदरिद्रासतीतिवेतिभाष्यात्।अदरिद्रासीदिति।अ
यंप्रयोगइदरिद्रस्येतिसूत्रेभाष्ये।इसकेइति।धिचेत्यत्रसिचोग्रहणंकर्तव्यमिति।निवार्त्तिकादितिभावः भाष्यमिति।इष्टमेवैतन्नत्वकाधीतिभाष्योक्तेः
सिचोनुवृत्तेरभावेपूर्वकरणंचानिष्टावद्धमितिनत्रावः।निष्पन्नस्तेः।अनस्तेःकिंसविलंसर्वभाइदंआइतिवडितिप्रत्तेरूपंवहुलंछंदसीतिइरानः

४५ सिपिभ।।सिपिवेसेवदत्तविकल्पेसामान्यसूत्रेणैवरूत्वेसिद्धेभनोरु।रिनिदृश्चेत्तुनरार्थं।शासइ।आङोऽग्यस्यैशासेर्यदृणदाशासेइत्यादौनेतिभाष्ये
स्पष्टं।शाहौ।इत्यपवादःयद्यपिपूर्वसूत्रेशासइत्सवयवषष्ठीनथापिवीदोपधपदनिर्दृसास्यानपक्षेव।पचेति।अनएवदीर्धविवीतिसूत्रेदीर्धवि
धायोस्थादसत्त्वादितिभाष्यंऊत्तित्यादयइतिसूत्रेपसिवशीध्रादसाविनिभाष्यंच।योवर्णयोर्दी।नासत्यौ।रित्सनोलोपइत्यनुवर्तनेपिश्रुस्वर
श्रवेतिद्वंद्वःपीत्सत्रेकारउच्चारणार्थस्त्वदाद।यकारोइति।निसत्वादिसरंगतत्स्यापुपलक्षणं।दे।रेत्वमिति।अचःपस्मिंनितिसूत्रेआदीध्येइतिभाष्य
प्रयोगादिति।भावः।आदीधयतेएर्दुविअंतरंगत्वेनणिलोपात्पूर्वमिवर्णयोरितिलोपेआदीधकइतिसिद्धं।यनुनार्लोपीतिसूत्रेभाष्येवर्णग्रहण
सामर्थ्याल्लुप्तेपीत्वमित्युक्तंननुअंतरंगत्वमनालोच्य।एवंचांतरंगपरिभाषायाअनित्यत्वेएतज्ज्ञापकमितिविबोध्यं।एतेनवर्णग्रहणसामर्थ्याद्धि
यमाणेइवर्णएवलोपइतिदर्शतायुक्तमपास्तं।विवीङोनंतरमाङःशास्त्विति।पठ्यनइतिऊत्तित्यादयइतिसूत्रस्थभाष्यस्वरसात्पसससित्विऊदि
चइतिसूत्रस्थभाष्यस्वरसानुसारेलक्षणुरत्नानात्तीनिप्रतीयते।तत्रैवकैयटेपससशास्त्विच्छेइत्येकेपठंतिनत्वात्तिपानिर्देशानएत्सएवार्थंने ३२१
दाएत्तुनःपाठइत्सनेरत्युक्तं।माधवानुरोधीतुमूलपाठःतदनुसारेणैवपंचानांध्रादसत्वोक्तिः।असःभसदिति।सिपिभनोरितिवाढुःसंनीति।

इदित्वान्नुमित्यो।रिनिसलोपेफरोफरीति।पद्धेनलोपः।इत्सेकेइति।अत्राहुःचिर्बीजंतुदुहलोनंतराइतिसूत्रस्थभाष्यविरोधःनत्रसभाष्यादपपमप्रामा
णिकःअन्यथावद्रूनांसंनिक्षनेवद्रूनामेवेतिपद्धेमंसुजभनाविवाचापिदोषानदुक्तौबीजानापत्तिःवशकांतो।अस्यभाषायांप्रयोगोःसाधुरेवाउ
इयीति।संप्रसारणधित्वपत्वजत्वघुत्वानि।अवदिति।लडीदृत्सख्याद्विलोपेपत्वजश्त्वचत्वानि।औप्राम्।संप्रसारणेजादित्वाद्दाश्त्वघपित्वावस्थाव
यामदितिपक्षेआट्नप्राप्नोतिनपापिभाष्यआदेरपिनेनाद्विधनानदोषःनत्पक्षेऽप्यनेसारिसिद्धेयेऽरमेवाश्रितारःमसारव्यानानूचकारीनंचेति।चर्क
रीतमितिपङ्लुकःसंज्ञानेननदंतग्रहणसामर्थ्यान्नुकिरतिचर्करीतानमितिसप्तमेभाष्योक्तेः।अरारादितिनेनयङ्लुगंनाध्वेवनवुननफुणप्रयु
क्तःश्पनादिःशपोलुकूचा।परस्मैपदिनउपक्रम्यास्यपायदस्यपरस्मैपदित्वमेवेतिवोध्यं।इत्यरादयः।भाष्यमिति।तृतीयाच्छेरित्यत्रादानस्सिद्धं
द्विप्रापनुदोनीत्सपिस्यादनआह।पद्धेपइति।वेधेआह्वनीयाग्न्यादिरूपे।तत्रप्रज्वालनायप्रक्षिप्यमाणकाष्ठादावग्निसंगतिदृनपेआह।विपयश्चे
ति।तुहुनइति।श्वोःपरनिमित्तत्वाभावेनशपुत्वेनस्यानिवद्भावेनशवमाश्रित्यनगुणः।परत्वादिति।दुश्रुवोरित्सेनदपेतयेनिभावः।निपान्य।गिमद
नेसनःकुत।निवर्तन्ति।अभ्यस्तस्येसनवत्सासार्वधातुकइत्यनुवृत्सावाभीनइत्यादोनदोषः।पूर्दीर्घोच्चारणमुत्ताय।उरोध्या।अंगावयवौद्धेति।क

४६ गताविति त्वादेः क्तेसमीर्णइति यथास्यादिति तन्न। शूद। ह्रस्वविधानस्य किलेव फलमिति सूचयितुं। किती ति। गुणभावे वार्णादांगमिति यणं बाधि
त्वोत्वापत्तौ गुण एव न विकल्पि कैःनः। भृञामित्। बहुवचनाद्यर्थाविगतिनिर्जामितस्त्रयाणामित्यनुवर्तते। स्तम्। श्वासाद्बहवर्पादिभ्यस्तारोपिसार्व
स्त ३ धातुक एवेदं। उदात्तेत्व। अभ्यस्तेतनुदुहसाउस्य लोपोपीतस्य च सार्वधातुके गवस्थितिः। स्नइति अर्थारिति प्रतिपेक्षदीत्वा भावे श्वान्यस्तेस्याल्लोपः।
असात्। गानिस्थेनिमित्तिचोलुक। वथस्त। क्षयंतस्य वशाइत्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्धि रुक्तग्रहणेन धरत्सेव सिद्धेदथइतिस्य प्रष्टार्थं। क्षयंतस्ये। किंद्धातनि। न
त्वाल्लोपस्यास्या निवृत्त्वाध्वन्दसादावपिनस्यादत आर्ह वचनेति। सर्वत्र। सिद्धइति एवं च वामनादीनां वचन सामर्थ्यात्प्रियणं दृष्टेतिभावः। निज्ञात्रश्चावि
ति किं निजे। कपिञ्जलाधिकरणन्यायस्यात्र शास्त्रेनाश्रयणवाधनाय त्रयाणामिति भृञामिदित्युत्तरार्थं अत्रतुनोपयोगः गणान्ते पाठेन त्रयाणामेव।
निजादित्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्। नाभ्यस्तस्य। अभ्यस्तस्य किं। हेपाणि अपि विकिंनेनेक्ति पिनीत्युत्तरार्थं। अत्र। पनीदुनि। ओविजीसस्येवेति। नोदादिक
त्यैस्यसरोधादिकस्यैव वचनत्रग्रहणां व्याख्यानादितिभावः। अभिजिद्दनीति। अत्रापि छांदसत्वादित्वं। इमनीति। यणोचःपरस्मिंनितिस्यानिवत्ता ३७२
द्दोपाव्योरितियलोपोनः यल्लोपस्यानिवत्तनिषेधस्तु लोपरूपाजादेशस्येतिविनिदिक्। रोपइति। द्वित्वेभ्यासस्येत्वेइयङिउतररवंडेगुणेरपरत्वे

ह्रस्वङ्ग्रादिलोपेविसर्गेआद्वृद्धिःस्याबस्यापामडिति पक्षेपि बहुलंछंदस्यमाङि निबहुलग्रहणात्तदुत्तरमत्रात्। बहुलंछंदसीति सिद्धे निर्पिपत्सोभ्रेत्व
त्रानिर्ग्रहणान्नृज्ञापकाल्लोके प्रयोगे पिछांदसप्रकरणे पाठात्क्वचिदेव लोके साधुनसर्वत्रेति बोध्यं। अत एवेत्यकसूत्रे भाष्येउक्तं ज्ञानिर्भ्रद्दतिश्चैव
लोके स्वरुपनइति। प्रकारांतर मपाङ्धातावक्तुं के चित्विसादिना। दधनइति। चत्संसेरइति वक्तदीर्घः। ऊर्जायादिति विभाषेत्सात्वं जिगीतइति। बहुलंछं
दसीत्यभ्यासस्येत्वं। इहस्यवोरिति त्वं। गतिधुरेलादयः द्विवृद्धित्वमुदितोवेति क्वायामि ठिकस्मार्थं। से सिचि। सरत्सकारोऽविवह्निनःअसि
ची निपर्युदासान्नुसादेरिस्यर्थस्लाभोपयान्यातीषस्तत्र निरुपितं। तृप्तिरिति। यद्यपि प्रतीघातोपिच व्यर्थस्तथापि भक्तेनेन्द्र मे रेवग्रहणं ग्रहणगुणेति
सूत्रेसहितार्थराष्ट्रेन तृम्फेरेवग्रहणस्याकरेवक्तत्वादितिभावः। ऊरतुरिति। सञ्चसूत्रमितिगणेवाजृम्भिसेवविकल्पः। दीङोउपमनिर्देशपंचमी
निर्देशोवलोपनिस्त्वानिपघार्थे सप्तमीनदादिविध्यर्थेत्याशयेनाहजादेरिति। उत्तरार्थं च सप्तमीत्यपि बोध्यं। युट्उन्नेपितस्यासिद्धत्वेनयण्
प्राणिमासंक्तद्बुभुदाविति। मीनाति। अत्रैव। इतिउपदेशइतिचवर्तते। उपदेशत्वंदंचतुत्तरकालपरं एवञ्चसस्यविषये सतीति शेषः एवंवैचेति
षयेसतितुपदेशानरकालेएवआत्वमित्यर्थःस्पष्टं चेदंभाष्ये। एवं चाशिनीत्यनुवृत्तेः फलं चिंत्य विषये मिति परे। ची लीङोरिति। ल्यादिराधृषी

४३ यश्च निरनुबंधः परस्मैपदी। स्वादयइति गणसूत्रमेतत् षूङित्यारभ्य व्रीङंतास्त्वर्थः। ओदित इत्त्निर्देशः सर्व्वैकैकइति। अत्र मानं तु चिंत्यं। योन
अंनकर्मनाशानं। यनेति। अत्र पाठे प्रमाणं प्रयोगमाह। धुनयामेति। पक्षांतरे इति। परेतु निसेषु। शाप्नुयुस्यान्यादेशत्वानुपपत्तिमाशंक्य बुद्धिपरिण
मेन परिहृतस एवं तर्हि अपवादेऽत्सर्गंतत्वं प्राप्नोतीत्याशंक्य नापवादे उत्सर्गंतत्वं भवतीत्यदयंश्यनादान्कां श्विश्चिलः करोती। निश्यनः शित्वस्य
ज्ञापकत्वोक्तस्यानिवत्सूत्रे भाष्येन च पित्वनिवृत्तये नियमार्थं शित्वे नित्वसामर्थ्यादेव तत्सिद्धेः तत्त्यलघुदात्तार्थं श्यनः पित्वे तु पित्वादेवानुदात्तत्वे
त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वेन च धातुस्वरेणैव सिद्धेः किंत्तेनेतिनदाशयः न च ताधिंरित्यादि विषये चानशि प्रवृत्तेः लघुदात्तार्थं नित्वमिति वाच्यं। अत्र
त्रविकरणे मस्तुकत्वात्तत्र श्यनुस्वराप्राप्तेः न च तस्यापि तत्सामर्थ्याद्बाधः तद्बाधकल्पनापेक्षया निर्देशप्राप्तपित्ववाधस्यैवोचितत्वात् वावश
तस्यानेकाचः सत्वेन तत्र धातुस्वरेण सिद्धेर्नित्वस्यावश्यकतया न तत्सामर्थ्याभावेन पित्वनिवृत्तये शित्वस्यावश्यकत्वात् भाष्यासंगतिः [illegible]ट
वन दिप्रयोगेतु वा शब्दस्यैवार्थतया कामयमानेवतत्तु तथा किंतु ध्वसनार्थमागतेत्सर्थान्न दोषः वृत्तेव वृत्तवावृत्ता वितिकोशोक्तवाद्यमर ३०३
शब्दस्य पृषोदरादित्वात्। पित्वनित्वयोरविशेषमुक्त्वा चानशि विशेषं प्रदर्शयन्तः कैयटस्यापि अनेकाचो धातोरत्र गणे ऽनावेव स्वर स न

त्वपकत्वान्नियमार्थत्वेन लाघवं। सर्वथानुपपन्नस्यैव ज्ञापकतया नियमार्थत्वे ज्ञापकत्वेस्यैवासंभवात्। किंच नियमार्थत्वे एकस्यैवानिर्देशवाधे ज्ञापकत्वे
नु अनेकत्वेत्तिनियम एव युक्त इत्याहुः। हेदइति। अत एव ह्लिक्नेशुल्कमिति प्रयोगः। नशाद्देइति। स चात्मनेपदप्रथमैकवचनं पदेन स्यैवसंभवात्। अ
वोधीति। दीपजनेति। चिणः। पुष्यमिध्यतीति। व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रभाष्ये तु प्रतीयमन्यकर्मिर्युध्यतीत्यत्र व्यत्ययेन परस्मैपदमिति उक्तं एतत् ज्ञाप्यं विरोधस्
नुदात्तप्रयुक्तात्मनेपदानित्यत्वमपि चिंत्यमेव। अकर्मक इति। अकर्मकोपीत्यर्थः अतः सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्मवद्भावइति कर्मवत्सूत्रस्यवानिकि
नन विरोधः। स्त्यष्टेति। सृजिदृशोरित्यम् एवकारादर्थान्तरे अधःस्पन्दनस्रदत्ताद्। मित्वेति। अत एवाकर्मकादिति सार्थकं। उदाहरणमिति। नयाचवद्द्रा
वित्यपपदकाणां। अत एव राध्यसोदनः स्वयमेवेति कर्मवत्सूत्रस्य भाष्यप्रयोगोपपत्तिरिति भावः। हिंसार्थस्येति। शत्रुमपराध्नोतीत्यादौ हिनस्तीत्यर्थदर्शना
त् चुरादिश्चेति। क्षियइति। शेषः तथाप्रयोगदर्शनादिति भावः। ष्लिपइति। प्रतिप्रसवविधित्वादाह। अडोपवादइति। पुषायइत्यत्वन्ये पुषादयो वकारः
यद्भावत्प्रमाणं नियमपर्यालोचनया। लिंगमेचरितार्थस्याङोपमपवादइति भावः। सिच्युत्वं दर्शयत्स्विद्यतेति स्विद्यइति अवादादेशाफल्वो ज्ञस्तीति
लोपयोः सिद्धिरिति भावः। ररंधनुरिति। परत्वात् नुमिसन्नकित्वान्न नलोपः। नशेऽपि। नभाभूह इत्स तोनेति वनन्ति। भूत पूर्वेति। स्पष्टं चेदं भाष्ये तत्राप्यपि न

४८ निषेधस्यैवक्ता दिसूत्रेण। नियमइतिमननाद्। दुग्रोडं सुनो द्वि थे नि। वक्तनौ द्वि थे से कमेवरूपं न्याय्यं। आगणांता दिनि। यत्वस्यनेस्थुणि नि सूत्रमत्र।
लिंग मिति नन्वत्रस्य नि वक्ती स्नेनेत्येनेपदिडिन्तस्य चारितार्थ्यन्ति। दादे। पठित इत्ति। दिवादावेवेत्स र्पः पुपरूपलुपेत्ति पाठः उदित्वा योऽरेव कप्रमा
दान्नधनुवृत्यादि विरोधान्द्रस्रूपाठ इति। दिवाधंतर्गणपुषादाविस्सर्थः। श्यनर्थ इति। पुषादेः प्रागेव पठितुं यक्त इति भावः। अत्रगणेचुरध्येरेने इति पठंति एवंच ३
चुरादौ च चुरादेणित्वण्यंनतान्नो दनीत्यस्य सिद्धेवाश्राशेत्यत्र चुटिग्रहणं। हृदिति। हृणानेदी र्घनिर्देशेति भाष्यात्। हृधात्तुरप्यत्र वोध्यः नदाद्। च्चादिव
दाहृनिगणइति। इतिदिवादयः। सुरासंधनं सुरोत्सादन प्रकारः। सुन्वइति। लोपश्चास्येति वानुलोपः। सुनुइति। उतश्चेति निर्देशात् लुक्। सुनवानित्तचहु
श्रुवो इति निपणं अन्यत्र स्तौ ति णयोरेवेति स्यादि षिद्धि नियमादेवनद् भावसिद्धेः। विभाषेः पाचेः च जो इति सूत्रात् कुरित्यभ्यासाच्चेति तन्। चिरो जे रिति
नःसन्। चिरोरिति चानुवर्तते। इत्यत्तमत्र्वस्तं। इड्त निवत्सनइ्ह इति लिङ सिचो इति सूत्रं वानुवर्तते। नचलावस्यायामदि संयोगादित्वाभावाद्लारिष्टं
सति द्विःसंयोगादेरिकर्मक्षरयोगस्येति नहि शेषणमिति संयोगसंज्ञासूत्रभाष्योक्तपक्षेप्यगाधवयवसंयोगात्स्यस्मक्काकारस्येत्तर्यादसिद्धरेवेति ३७२
वाच्यं। अत्रसे स्नुवृत्तिसामर्थ्येन अयम्प्रभृतपूर्वसंयोगादित्त्वमादाय गास्त्र प्रवृत्तेर्झापनेनारोषात्। अत एव स्तर्पनित्सादौ गुणोनी निगुणा सि द्धि ३७४
ग

निदिक। क्ङादि निषेधस्य देव सिद्धेवद्वर्थग्रहणं नियम एवेति नियमार्थनदाद्। तेनेति। लिंगसिचो। हलइति इट् सनिवेसत्तइहेति चवर्तते। नलिङि। वृतइति
दीर्घ इति च वर्तते। अवरिष्टेति। वृतोवेति दीर्घः प्रदित्तोतिनी। गुणस्यस्या निवत्ताहनुशखेत्त्र पूर्वत्रा। सिद्धेनस्यानि व दित्सासन नत्स दोषः संयोगादित्वोपत्त्वादि
ना। निषेधान्नसष्टंचेदं भाष्येवाद्धिंगणपरिभाषानुन्नेपादिकें नरंगेनेत्सस्त्वराखेदिनं। इरा। अचडीति पर्युदासोन्याय्यः। आपुवंनीति। संयोगपूर्वकत्वात्तु श्रुवो
रित्तियणउत्तश्चेति निर्देशात् लुकन। राधो। अनइत्सनुवर्तमाने पि सामर्थ्यात्त्र परत्वलभ्यार्थबाधः इनाप्यत्वपोक्षराज इत्सनो मुडुकप्तुसान इत्सनुवृत्तिर्वा। अशर।
अयंपरस्मैपदपी। निडुपदेशोत्वनइति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः। अश्नोतेश्च। तस्मात्तु। द्विनिवर्तते। अशोरितिवक्तव्येऽश्नातिव्याहृतस्य र्थस्तु निर्देशः। इत्ल
ग्र४ प्याश्रीपतइति। सदेपरस्यछिरीति सूत्रस्थः परिघस्त्वेशत्तिभाष्यप्रयोगादेभनुरिति अत एकेति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगश्चेदमानं। दंभेश्चेतत एकेति सूत्रे भा
भाष्यवार्तिकं। सुधाकरादय इति। अत्राहचित्तु श्रंथं ग्रंथीत्यत्र श्लिद्परस्यति किंसद्स्य चकर्तव्यातापत्यागोरवमिति मनुव्याकरणांतरेप्यसंयो
गादिति कित्यकरणएवैतदिति तत्पोरकर्तव्यतास्पष्टैव। अत एव भाष्ये प्रथमोपस्थितिन एत्वं विहाय दंभनुरित्युपादानं दंभेश्चेत्सेवाविधायके। तप।
अत्रस्तोपं सेकधंदसी। निगणसूत्रं। इतिस्वादयः। अर्ध अनुकेइति। वरी भृज्यनइत्स्यत्रकरीकोरेफस्यनतिदृत्तिरभ्यासस्यनेरर्थक्यात्। समुदायस्य

४९ तुन॥ित्वं॥इष्युपोगपक्षेदूरूपपादत्वादनोननन्मध्यपनितन्मायेननत्रप्राप्तिशंकाउपदेशइत्यनुवृत्त्यारीकारेफस्यवरीभूज्यनेइत्यादौरमागमव्याद्
ति॥रितेनतत्रभाष्योक्तित्वएकदेशिनःदपनेदिंग॥निरूत्रसमनयान्यायासिद्धयोक्तरीत्याप्राप्तेरेवाभावात्॥रम्यकारउकारणार्थःरोपधेत्यत्रचरोप
धयोःस्थानेप्रसंगेरम्प्रयुज्यतेरस्यर्थः॥बभ्रज्जानुरिति॥संयोगात्परत्वात्किंत्वाभावःनन्वाशीर्लिङि॥संप्रसारणंबाधित्वापरत्वान्नमिमज्ज्ञनित्या
येनसंप्रसारणाभावेपुनःप्रसंगेगेनसंप्रसारणेप्राप्तेभृज्यादितिस्यादतआह॥पूर्वविप्रतिषेधेनेति॥संप्रसारणंरमोभृज्ज्ञतिभ्रष्टेस्यचकारौ
ज्ञानाद्धनप्रसंगित्वमात्रेणसंप्रसारणंनित्यपिसुवचं॥नचन्नकारांतरेफमादायरमपिनित्यतेःसिद्धांनेवर्णग्रहणेवर्णैकादेशाग्रहणादितिस्पष्ट
भाष्ये॥अव्रश्चनेति॥वसादेशोनङेकवचनेसिच्यन्तेवहुवचनेचानन्तयदादेशेणतहेपरूपं॥अव्रश्चनेति॥वसादेशेननत्रसुक्तेरदादेशोन॥तन्मा
त्रेति॥अवधारणेमात्रशब्दः॥न्यधस्तता॥मिति॥न्यपथ्येतिशाब्देनधातुपाठसाहाय्यात्पादस्यैवग्रहणंनन्यधाप्रक्षेपेनैवणेवनस्यासिद्धत्वाच्च॥अत
एवसूत्रेवहुवहुवचनंन॥षस्यतुकितस्यत्वेनचकारोलिटिद्वित्वेप्याकार्यैकधत्ती॥तिगुणेन्निहत्सात्वानुवृत्तस्यादतआह॥अनेकहलिति॥ ३३५
तृपत्फ॥शसुचादीना॥मितिसूत्रभाष्येशेतृपादीनांनन्वाच्यःतृपतितृंफ॥ती॥तिपाठदर्शनाद्दाघोपिसनकारइतिप्रतीतेपमूलंतुधातुवृत्त्य

तुसारीतिनिवोध्यं॥अंगपवादत्वादिति॥उत्समानदेशाअपवादाइतिन्यायादितिभावः॥किंचनत्रानयोर्ग्रहणेपदे॥सिजभावेथौवश्रवणापत्तौ॥ज्ञेःक्वापि
नश्रूयनइतिभाष्यविरोधः॥हणुच॥यत्तुरुधादिभ्यइतिसूत्रेभाष्येप्रणनीत्यादौघादिना॥मितिहृस्वायश्नमःशित्वंन्यवाधत्वनत्त्वात्इलिपृणीनोदादिकौधा
त्वंनरमित्युक्तायनरह्निनधात्वंनरंत्वणासेइति॥नत्तुनघोग्यंधात्वंनरंनेत्यभिप्रायकमस्यपरस्मैपदित्वात्॥परेत्तुव्यत्ययेनश्नत्वंतत्तेनैवात्मनेपदसं
नवान्नग्राह्यप्रामाण्येनास्याप्रामाणिकत्वमेवाहुः॥करोतेरेवादेत्ति॥व्याख्यानादितिभावः॥खिद॥तिविनुमित्यादिप्रामादिकमेवाकडमदोअस्यकुया॥दि
त्वसामर्थ्यान्निग्वरूणत्वदेरपिनिषेधइतिकश्चित्॥अशोकविनिकान्यायेनात्रपाठइतिपरेनङिःस्थानस्यापुपलक्षणं॥अंतरंगत्वादिति॥नाज्ञानंनर्य
इतितुन॥समकालप्रवृत्तिकत्वान्नतस्याङ्गत्वाच्च॥अंङभ्यासेत्यादि॥अत्रपदकृत्यंतत्ननादौवक्ष्यते॥गिरतेरिति॥व्याख्यानान्यथापडीत्यत्रास्यैवग्र
हणंपितिभावः॥अजादाविति॥धातोःकार्यमुच्यमानमितिपरिभाषायासंनिधापितस्यप्रत्ययस्यान्नीतिविशेषणमितिभावःअतएवगिरावित्यादौभाष्ये
स्पष्टमेवतत्॥आद्रियतइति॥रिङःस्यङःप्रष्टेति॥व्रश्चेतिपःनचषत्वस्यासिद्धत्वान्पूर्वतुकिधस्यषत्वप्रस्तेनिस्यादितिवाच्यं॥अत्रापितत्तुक्कनिर्देशा
त्॥पक्षनीति॥तस्यश्चुत्वजस्त्वे॥अंत्यासूर्वइति॥एतत्फलंतुमप्रइत्यादौनलोपस्त्वनःसंयोगादिलोपः॥ममङक्ष्वेति॥उस्यकुत्वेनस्यानुस्वारेपर

५० सवर्णेगिस्यचर्त्वंविधेयं।मंत्स्यतीति।सः स्यस्य षत्वं विशेषः।नडःर्थ इति।पूर्वंपाठस्त्वकर्त्रभिप्रायेपिपरस्मैपदार्थः।विदुरत्।विन्नो भागे इति सूत्रस्यस्यकैयटे
विदिताभेरतिपद्यते।इतितुदारयः।जशत्वं छुत्वमित्यादि।अत्रप्रक्रियाप्रदर्शनमात्रेनास्पर्धेनानुक्रमे।शिंढी इति।सानुस्वारएवपाठः।अनुस्वारस्यादिष्ट
दर्वः पूर्वत्वेनस्यासिद्धत्वात्प्रवृत्तावपिदीर्घास्यचाप्राप्त्यामित्युतरमनुस्वारस्यपपिःवापदांतस्य।नोर्लि।त्र्यदस्य।कुयोर्हो।शारथोटी।निपट्सूत्रीपाठेन
रंफलांजशब्दरीअभ्यासेचर्चरवर्गीं चवावसाने।णोप्रत्यस्येति पंचसूत्रीपाठ इतिभाष्यसंमता।नाष्टाध्यायीपद्वेपरसवर्णदृष्याफलांजशितस्यफ
रोजरीत्यस्यचासिद्धत्वेनयपपरत्वाभावात्परसवर्णप्राप्तेरित्यन्यत्रविस्तरः।न्द्रणदृ।शनमिद्वतेरम्यथास्यादितिश्नमोनिर्देशो।न्यथायेननाप्राप्तिन्या
येनेमृश्नमोबाधकः स्यान्तदाद्।शनमिद्वते इति अंजेः।स्तिवु।उदिह्नक्षणविकल्पापवादः।इतितुभारयः।तत्वइति।लोपश्चास्यामितिवालोपः।आत्रे
यादयइति।अत्रारुचिरुक्तमदनित्यत्वेभाष्यानुक्तत्वं।सिप्तुरस्यादिप्रयोगास्तुबहुलमेतन्निदर्शनमितिरीत्याछिक्षत्वं स्यादावप्यंगी।हसनिर्वास्या
दत्यन्येनत्रपठितएवभाषायामपीत्येके।समवायः संबंधः समूहश्च।उपात्ता।पद्यपन्नस्य सूत्रेचोत्तुतेनोनपत्वनेन तथापितं पर्युपेन्यइतिरूक्तुक्तपाठफ ३७६
लस्यभाष्यमतेसाधनार्थनतदावश्यकत्तेत्याहुः।केचित्तुभूषणसंघयोरुपासरस्यस्तुटंनेध्वंतित्तिवचनंपठंति।स्तुटकात्पूर्वः।अत्रापसूत्रमस्यवार्त्तिके

अभ्यासस्यानर्थकत्वेनोत्तरखंडस्यैवार्थवत्वात्पाकरोतीत्वेनक्वचन्नस्यचसमोभ्यासेनव्यवधानादद्वविषयेविकरणांतभक्तत्वायाः।इत्तेनव्यवधानात्सुटो
प्राप्तौ अंतस्मारब्धं।अडभ्यासव्यवायेपिसुड्भवतीत्यस्यचकासुर्वद्र्त्यर्थः।भाष्याद्युक्तानुअन्तकोन्मूर्वंग्रहणंकालावधारणार्थं।नदासुट्भवतीत्यवदात्त
नः कात्पूर्वोभवतीतितीनांतरंगमपिगेणि।तस्यनदर्थनेत्यर्थः।अतएवानुभूयतइतिकर्मणिलकारः।सर्वचांतरंगार्थक्रियसानीतिमिन्नकत्वादित्या
घयेत्तत्रसुडंतरंगइत्याशयः।त्वावस्थायामडितिपद्धेनुसपरिभ्यांपरत्वयोग्यस्यकरोतेः।सुडित्यर्थात्सर्वतः पूर्वस्त्वडिति नदोषः।सुडित्यशत्तसप
रिभ्यामित्यस्यैवयाइतिनदाशयः।कृतश्चनतुच्छित्वेसमुदायस्यैवांगत्वेनसंयोगादित्वंदुरुपपादं।नित्यत्वेनगुणात्पूर्वंशर्पूर्वंशप्त्वीः।स्वयस्सस्यप्र
वृत्तेर्नैवाभ्यासस्यानर्थत्वेनोत्तरखंडस्यैवार्थवत्वेनांगत्वमितिनदोषः।अभ्यासस्यानर्थक्यंचलोकेकेवलाभ्यासतोर्थाबोधात्।उत्तरखंडस्यतु
प्रत्ययाव्यवहितप्राग्वर्तिनः केवलस्याप्यन्यत्रार्थबोधकताया[illegible]त्वेनार्थवत्वमेव।पिपचनुरित्यादौतदभावेप्यर्थबोधेनतस्यार्थवत्वाच्चाभ्यासप्रयो
गस्तत्रैयोपंपुध्यतीतिवत्तात्साधुत्वार्थएवयातिरित्यादौ।शिष्यमाणलुप्यमानार्थाभिधायीतिन्यायेनशिष्यमाणाभ्यासस्यैवोत्तरखंडाभावादर्थबो
धजनकत्वमिदंकेवलस्यानर्थकत्वंसमुदायस्यार्थवत्वमितिवदतोप्यावश्यकं।अतएवदयतेर्दिगि।तिस्त्रे।स्तेर्दित्येतत्तेपरस्य भूभावेपूर्वश्र

५१ वर्णग्रामोनीत्याशंक्यार्थधनुकइत्यत्रविषयसप्तमीत्वेनपरिहृतंसमुदाये॰स्तित्वंतुद्विप्रयोगपक्षेद्रूपपादंभिन्नानुपूर्वीकत्वादेवंचधनुत्वमपु
नरखंडएवेतिबाच्यंद्विप्रयोगोद्विर्वचनमितिसिद्धांतेनाथप्रत्ययविधानाविधित्वप्रसभिव्यानदादिग्रहणसत्वेनसमुदायएवांगत्वस्यैकाचोद्विइति
सूत्रेभाष्येउक्तत्वात्।अंगसंज्ञायांविकरणविशिष्टसमुदायेनिरर्थकेप्यंगाकारेणासमर्थसमासेनिरर्थकस्याप्यंगत्वादर्शनेनांगसंज्ञायामर्थवत्परि
भाषायाअप्रवृत्तेः।यस्मादित्यनेनोद्देश्यतावच्छेदकशब्दानुपूर्वीमात्रावच्छिन्नस्यैवग्रहणात्तत्धनुत्वादिकंतुनरखंडएवेतिबोध्यं॥नचास्तुकरीत्या
समुदायस्यांगत्वमुत्तरखंडमात्रस्यापितुतदुत्तरिईदेशेविषयेयेभुस्त्यन्तदादित्वाभेनव्यपदेशिवद्भावलब्धतदादेरग्रहणेनेतिचेन्न।प्रत्ययोत्पत्तिंव
त्वायांसंयोगादित्वस्यविवक्षणेनादोषात्।अतएवसत्वरत्नूरित्यादौसिद्धिःसूत्रेचसार्थकंसुद्रतुसंपरिभ्यांपरत्वयोग्यस्यसुद्विधानात्प्रत्ययोत्पत्तेः
पूर्वमेवेतिदिक्॥नित्यमित्यनुवर्ततइति।इदंसुक्षादित्यत्रकेपठेस्पष्टं।परांत्विदंचिंत्यं।तस्यानिदूर।त्वोधिन्नत्वाच्च।तस्यतन्त्रत्वेनविधेयविशेष हि २
णत्वाच्च।किंचक्तिनितिसंयोगादित्वंनप्रयोगमात्रावच्छेदेनतत्कार्यंभावात्।सत्वरतुःसत्वरित्यादौतदभावात्।यगादिघटितप्रयोगमात्रा ३११
वच्छेदेनतत्त्वमित्यपिनसत्यर्थननरात्त्वर्यादित्याद्यभावात्।अतएवप्रत्येकंसंयोगसंज्ञापक्षेसत्वष्ठीष्टसंझिपत्वइत्यादाविद्गुणापादनपरंद

द्योनंतराद्वनिसूत्रस्थंभाष्यंसंगच्छते।एतेनेदविधानव्यपदेशग्रहणानुवृत्तिरपिपरास्ता।तस्माद्विगुणयोःप्रतिषेधवचनारंभएवज्ञापयानुइतिपरे।
इतितनादयःहस्व।अंगस्येत्यावर्तते।तत्रैकेदेशोविशेषणमवयवसंबंधेषष्ठी।द्विर्नायंचसंप्रसारणस्यविशेष्यंतदंतविधिस्तदाह।व्यंगावयवादि
ति।तेननिरूपणमित्यादौनदीर्घः।निर्देशेति।अंगवृत्तपरिभाषानिष्फलेत्यनेनसूचयति।सिद्धोपस्येति।प्रत्ययलक्षणसूत्रंविध्यर्थमेवाचइति
सूत्रेध्वसाद्वचयात्त्यादिप्रत्ययएवगृह्यतइतिमतेनेदंयदात्विदंनियमार्थंस्यानिवत्सूत्रंद्दष्याचत्रिपादीनासिद्धानदालविधित्वाचस्यानिवत्त
मितिबोध्यं।तत्रमूलमिति।एतान्यात्स्वोपावत्त्वेत्यारभ्ययदुक्तंतत्रमूलंमृग्यमित्यर्थःसंयुक्तद्वन्द्वमध्यस्थत्वात्ग्रंथेरादेशादित्वाच्चसूत्रेणप्राप्ते
वार्तिकादर्शनाच्चेतिभावः।रयन्प्रत्ययादितिवहुव्रीहिदाग्रहो।इडित्यनुवृत्तस्यग्रहइतिपंचम्याषष्टीकल्प्यतइत्याह।इडइति।एकाचइत्या
दिहरदत्तानुरोधेनेदमुक्तं।अग्रहीषामित्यादौत्वावश्यामडिति [illegible] एकाचोविहितत्वाभावादीर्घप्राप्त्याव्यसंगतमिदंहरदत्तोक्तं।
इतिन्नादयः।प्रपंचार्थमिति।नचस्वार्थविधानार्थमस्तु।सत्सस्यक[illegible]प्रभृतिनाप्यविरोधात्।नचापुनिपातनार्थंसत्याप्रग्रहणमावश्यकं।
अर्थविदार्थमावश्यके।वार्तिकएवसत्यपाठेनसिद्धिरितिभावः।स्योऽप्रवृत्ति।करणइत्यस्यतुनानुवृत्तिर्विछिन्नत्वादितिभावः।[illegible]

५२ ज्ञापनेः स्वरितेत्त्वमनार्षएतेनेनज्ञापकस्वरितेत्त्वादिदंचरादौनप्रवर्तनेश्नि निपरास्तं।शङ्कितकरणमिति।णिचोनित्यत्वेहिननच्चवधनात्रखोप
प्रशक्त्या।किंतेनेनितिभावः।नचणिजन्तात्क्विपिनलोपाभावापत्तस्वरितार्थस्यानिवृत्तत्वंनुक्तौविधौनिषिधमितिवाच्यं।असिद्धवदत्रेत्यनेनणिलो
पस्यासिद्धत्वान्नुक्तौविधिमित्यस्याक्विशद्दमुद्वार्यविहितविधिविषयत्वाच्च।क्वौलुप्तमित्याश्रयेणज्ञापकतोचित्येनचवितेनिपाठेर्थमात्रनि
रवेणचणिन्नुशास्त्रबाधेनमानंभाष्यानुक्तत्वाच्चवक्ष्यमाणरीत्याविनिसूत्रस्थकैयटसंमतश्चेत्याहुः।सामान्यापेक्षमिति।चुरादित्वापेक्षमि
त्यर्थः।ऋगणानुरीति।मंत्रत्वादाम्नेतितदाशयः।नित्यएवंनत्वेपिणिलोपेनेष्टसिध्येयंव्याख्यानिर्नसाधिका।गणेरनित्यत्वंनत्वेणिरणाविनिसूत्र
स्थभाष्यासंगतिश्च।नत्रहिगणयतिगणःस्वयमेवेत्यादौणौकर्मणौकर्तृत्वेआत्मनेपदाभावायणेरणाविनिसूत्रमित्याशंक्येष्यतएवा
त्रात्मनेपदंचुरादिण्यंतानांनित्यएवंततनपाकेवलायांनांचुरादीनांप्रयोगाभावात्अणौकर्मणोसंभवात्अत्रसूत्रेहेतुमन्नूणेरवग्रहण
मित्यहेतुमन्नूणौगणस्यकर्मत्वंहेतुमत्णौकर्तृत्वमितिसूत्रविषयएवायमितिभाष्यकैयटयोरुक्तं।किंचज्ञापकस्यसामान्यापेक्षत्वे ३१८
धुपिरविशष्टेनेत्यनिसूत्रस्यभाष्यविरोधः।नत्रहिविशष्टेनार्थस्यचुरादित्वेननित्यणिजंतत्वात्पाच्चादेश्चाविशष्टनएवचूतेःसूत्रेविशष्टन

इतिव्यर्थमित्याशंक्यैतदेवज्ञापयतिघुषेविशनेइदविभाषाणिचूतेनघुषुरितिसिद्धमित्युक्तमत एवचुरादावितित्वमपित्यार्थकमितिबोध्यं।
विशेषेतिअसंयोगोपधेकारांतरूपविशेसर्थः।नच्छिसमिति।तस्योपधत्वाभावेनतलोपाप्रसक्त्याज्ञापितेपिचारितार्थ्याभावादिति
भावः।परितेत्यादीति।आदिनाकृकारांतत्वप्रयुक्तकार्यविशिष्टरूपग्रहणं।फलमिति।एवंचपत्तेनिरूपवारणायदीर्घोच्चारणमिति
भावः।वस्तुतस्तूदमपिज्ञापकंचिंत्यमेवदीर्घपाठस्तुस्पसंदिग्धत्वादित्याहुः।षांतुसाम।केचित्त्वत्रघामसांत्वप्रयोगाइतिपठंति।ए
जंतान्तडिति।चित्रउअवुक्तन्यायस्यकूटत्वाधात्वत्रनाधस्यान्यायत्वाच्चणिचौवैकल्पिकत्वेनोक्तं।ज्ञापनेचेति।चान्मारणदाव
पीत्यन्ये।वेष्टनमिति।अएवंतपरिविषेर्लडिति भावः।नत्वेवंननत्रछ्रतिकल्पुडतेनादनीयवस्तुनोभोजनार्थभोजनपात्रे
निक्षेपोप्युच्यतेतत्राह।ननुभोजनेति।उक्तरूपेस्यर्थःभुञ्जर्थयमधातोर्हेतुमत्णावमंतत्वेनमित्वसिद्धेःनतुएवंतात्त्सुटिवेष्टनापिपरि
वेषणशब्देनोच्यतेनेनत्रापिमित्वंस्यादतआह।नापिवेष्टनेति।अमंतत्वेवसिद्धेःनकमितिनिषेधप्रकरणस्यैयमोपरिवेषणइतिनित्रेर्थमित
निषेधकैयटाधंतर्गणसूत्रेभोजनावेष्टना।पिग्रहणेविनिगमनाविरहात्इतिभावः।घटादिपठितवचनेवेष्टनंतुनपरिवेषणशब्देनगृह्यते।

५३ नस्यहेतुमण्णवेवप्रहते:फलाभावादितिभावः केचित्तुत्रस्तुत्रे:र्थत्रयग्रहणेपिबाधकाभावः विनिगमनाविरहाच्च सर्वग्रहणं यद्यपि छिन्नेप
रिवेषण इतितुननोहेतुमणौयामयतीसेतद्धारणाय। नचैवमात्रार्थत्रयग्रहणंव्यर्थं। एकणिजइशानेनापिधर्मोत्पत्तिबोधनेनसार्थक्यादित्याहुः।
चित्सुभो। अत्रणिशब्देनचुरादिणिच्एवग्रहणंप्रनिपदोक्तत्वात्अतएवस्वादेश्चेरन्यस्यस्फुरश्चात्रनग्रहणं। नन्वेवमस्यविजोन्निलंव्यर्थंसा
मान्यग्रहणस्यनवानिष्टत्वेनसामान्यग्रहणंविधानार्थमपिनेत्यतआह। ञित्करणेति। एवंचास्माणिजभावेहेतुमण्णावपिनात्वमितिबोध्यं। इदं
माधवाद्यनुसारेणपरेनुञित्त्वंसामान्यग्रहणविधानार्थमेवणिशब्देचिशब्देनचोभयोरपिग्रहणंएवंस्फुरशब्देनापिईदृशंतत्साप्रनिपदोक्तप
रिभात्वेपांसार्वत्रिकीचुरादिशब्दमुच्चार्यविहितत्वेपिविस्फुरावुच्चार्याविहितत्वाच्च एवंचस्वार्थेहेतुमत्यण्णावात्मनेवस्येवोत्तरत्रविनेनेहेतुम दे४
यइत्सादोणाविस्तस्यराष्ट्राधिकारश्चेनेसाद्धः। आकुस्मादिति। गणसूत्रमात्मनेपदविधायकं नदाद्यकर्तृगेति। णिच्यंनिनैवनिच। भलआनं योगे३
डुने। आलंबनइतिपाठांतरं। नोम्नोवेसंशंच्याचष्टे। अपवेनि। धात्वर्थइति। करोत्यर्थआचष्टेइत्यर्थेवित्यर्थः। शब्दउपसर्गादिति। येपिशब्दशब्दात ३२९
तत्करोतीतिणिचिशब्दयेतिप्रतिशब्दयतीत्यादिसिद्धं तथापिशब्दवैरेतिक्यडाबाधभावायविशिष्टेर्थेसाधुत्वायचेदमुक्तं। नान्येमितइति। न

वे

कम्पमीतिनिषेधस्तत्कवमित्साहचर्यात्स्वरेणनरसाहचर्याच्चहेतुमण्णवैतिभावः। नस्माद्धेत्विति। नकमीतिनिषेधप्रवृत्तिर्नवसेवेतिभावः। हंतस्था
श्चेति। नेपांत्तनकणेपाठसामर्थ्यान्निजाएवंक्लेपेरपि। अतएवज्ञापकान्निवृत्तप्रेरणादित्यस्वर्णिकं। पंता। नालब्धांनस्यादिः। असिषदादि
त्ति। पोपदेशलक्षणेस्वंजिसाहचर्येणन्वादेर्निरनुबंधकपरिभाषयास्यचग्रहादितिभावः। इत्सास्वदीयाः। अचाप्तज्ञायामिति। अयमनुदात्तेदिति
शाकटायनः। अस्मच्चादौपाठोऽनार्षः। अनेनैवसिद्धेःनस्याप्यात्मनेपदपठितायाःशाकटायनमतेमाधवेनोक्तेः एवमन्येषामपिपरस्मैपदिनांभवादि
पाठोबोध्यः। लायपतीति। लीलोरितिनुक्लुन। लासाहचर्यात्तुमण्णावेचनस्यप्रवृत्ते। लेनेत्ति। विभाषालीयतेरित्यात्वंनुनलिनानिलीयत्योपका
निर्देशभाष्यात्। नुकमाहुरिति। शाध्वंशेनिसूत्रेभाष्येस्यपाठानत्साहचर्येणहेतुमत्स्मावेवास्यप्रवृत्तिर्वायुर्विधूनयतीचहेतुमुसपंनस्येवरूपमि
तिवृपरे। हृदहनेति। अनेनभाष्यासंमतत्वंसूचितं। तस्यानिवत्वादिति। अतःपरस्मिन्नित्सत्रेतिभावः। गणसं। अयंसंख्यानिमित्तज्ञानविशेषरूपप
रिधेदेभागयोवस्थापनेचेतिणेरणाविस्तत्राकरः। ईचगलः। णिचःप्राग्वत्तिनोनुकरणंएनेननित्सणिङंनत्वाऊएइत्यसंगतमित्यपास्तं। तेनस्वार्थएम
नाद्यपिप्रवृत्तिःगणेरितिएयंतानुकरणेनुण्यंतासौचड्येवस्यात्णौचङ्युपोऽस्नुदृत्तेरितिबोध्यं। यद्यपिगणरूपाभ्यासांतस्यणस्यंईइत्त्वपाठस्त्वा

५४ दिःशेषेणाएंधत्तासौत्वनिवृत्तावस्यामास्यानवकाशत्वेनेदंतद्बाधकंप्राप्तोनितद्याप्यसविकारेबाध्यबाधकभावाभावेनपूर्वद्दुस्वादिःशेषेवसि
ष्टांतस्यस्येकारःएकदेशविकृतन्यायेनचावशिष्टस्यगणरूपत्वं।स्पष्टंचेदंगुणोयङ्लुकोरित्यत्रभाष्ये।स्तनगदी।अगंना।द्विवचनप्रकरणाच्चोदन
त्वांऊन।अस्माएएोचङिनशष्टेस्पेष्टंद्वित्वंदर्शभद्वित्वादतणत्वादल्लोपान्नणिचोद्वित्वनिमित्तत्वाभावाद्विर्वचनेचीतिदुर्लभमतआह।ओःपुय
णिति।अयंभावः।विभाषपिषतीत्यादावंतणत्वाद्धावावादेशेसत्यत्तइत्त्वसिद्धं।इङायोनेश्वसनिवंनेमीटिद्विर्वचनेचीतिसूत्रप्रवृत्त्याभ्यासे
उकारसत्त्वेपिनदर्थपयवोरित्येववाच्यं।नचपिपविषतेरित्यादौगुणावादेशयोरचःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्त्वेनावर्णपरयकारादिपरत्वाभावःए
नत्सूत्रारंभसामर्थ्येनैवतदभावात्एवंचनवगादिग्रहणंव्यर्थंसन्नणिचोद्वित्वनिमित्तत्वाभावेपितन्निमित्तेकाजादेशस्यद्वित्वेकर्तव्येनिषेधंज्ञाप
यती।निणिचीतिणिजन्निमित्तकइत्यर्थःणिचिपरत्वेइत्यर्थंतुपुस्फोरयिषतीत्यादौरेफेणव्यवधानान्नस्यान्नज्ञापनफलंतुनुतावपिषतेऊन्न
नवत्ऊणुनावपिषतिऔननतुपुस्फारयिषत्यपुस्फुरादितिनचणिचीत्यस्यसूत्रे।भावेनकथंनद्यामश्तिवाच्यं।यतोनानेनाभूत्तेनिषेधोप्र ३८
प्यतेकिंतुद्विर्वचनेचीत्यस्यद्वित्वनिमित्तेजादौप्रसक्तेपरेजादेशोनेत्यर्थकस्यपननाव्यवधानमितितायैनैकवर्णव्यवधानेप्रवृत्तिरनत्तत्संभःतेन

ती दिदवनी।यिर्पतृत्यादौना।निप्रसंगःएनत्मूलकमेवाचइनिस्वरूपकथनंएवचद्विर्वचनेचीत्यस्यद्वित्वनिमित्तेजादौप्रसक्तेएकप्रत्यया।निरिक्तावयवद्वितेप
रेनदन्यतरनिमित्तकादेशोनेतिसूत्रार्थः।इनितौ।इत्यत्रनवगादिग्रहो।लिंगमितिपूर्वेणान्वयः।यत्रेति।यद्यप्यत्रकीर्तदित्यत्रनइत्त्ववर्णपरत्वमस्तितथापि
नदोषःचउःसद्वितस्योनररवंडत्वाभावात्आघोऊितिस्पष्टार्थं।नन्वावर्णपरत्वंकिंद्वित्वप्रवृत्तिवेलायामुतपरिनिष्ठितेरूपेनाद्यःचुक्षावपिषतीत्याद्य
सिध्यापत्तेःनांत्यःऔननदित्याद्यसिद्धेरतआह।प्रक्रियायामिति।नन्वधुकत्रैवेत्याग्रहणनिभावः।नन्वेवंसतिदलिकल्पोदूरंतत्तनिपातनंढना
यांत्वैटिल्लोपज्ञापकमितिभाष्यासंगतिःएयंताभ्यामाभ्यांचङियथेष्टंनामधातुष्वित्यनेनद्वितीया।द्वित्वेहलसादित्यादावसेभ्याकारश्रवणेनचारि
ताष्यादितिचेत्।एनज्ञाप्यप्रामाण्येनकंड्वादेस्तृतीयस्येत्युनरंलत्पाठेनच्छ्रोकाचामेवनत्रभाष्येव्याहतत्वेनचाद्वित्वप्रवृत्तिपोश्येकाचत्रप
संनिधानेएवंयथेष्टमित्यस्यप्रवृत्तेरदोषात्नजनपत्राह।औननदिदि।पृत्वदंतत्वसामर्थ्याद्विल्लोपविकल्पइतितत्रशास्त्रबाधस्यान्याप्पत्त
त्।पमतुनकस्यापिशास्त्रस्यबाधः।एतेनणिन्विकल्पार्थंतदित्यपास्तम्।किंचास्यद्दंतत्वमंगलोपित्वसंपादनेनहस्वाभावार्थंतत्रवनयत्रा
ह।पाभवान्तूननदिति।परंतुभाष्येओःपुयणजिपुवचनंज्ञापकंणौस्यानिवद्भावस्यप्रधेनठाप्यतेकिकीर्तदित्यत्रापिप्राप्तोनितुल्य

५५ ज्ञातीयस्य ज्ञापकं कथं त्वत्सज्ञातीयो यपाज्ञातीयकाः युयराज्ञः कथं ज्ञातीयकाश्चैनेऽवर्णपरा इत्युक्तं तत्र णत्वस्य णिनिमित्तकोच
आदेश इत्यर्थः णो परत्वस्य रेफेण व्यवधानात्तु स्कारपिपतीत्यादि घसिद्धिः ज्ञापनफलं तु नाव पिपतीत्यादि तु त्वत्सज्ञातीयस्येत्यस्य घादिघटितक्षत्वव
तुल्यस्याव इत्यर्थः षष्ठ्यन्तं तत्पाव इत्यस्यैव तद्विशेष्यत्वात्। अचूत्वेन तुल्यत्वं तत्रापीति निष्ठत्वं निकश्चेति। उत्तरयति पाज्ञातीयका इति अत्र पुं
यण एऊकारेर वक्तव्यत्वासंभवात्तु यणित्यादेस्तदर्थं तत्र धात्वचक्र इत्यर्थः धात्ववयवत्वादिना साम्यं तत्रापीति निष्ठत्वं नि। कथं ज्ञातीयका इति तत्र
यति अवर्णपरादिति एवं च द्वित्वप्रवृत्तिवेलायामवर्णपरत्वसंपादकादेशस्थानिनो च आदेश इत्यर्थः तदैवस्थानिवत्त्वप्रवृत्ता नात्का विकसी
ज्ञात्सग्रहणस्यैवोचितात्। एवं चावर्णपरत्वसंपादकादेशस्थानित्वेन तुल्यत्वेनिभावः एतेनाघऊवर्णकपरत्वंडकार इत्यर्थौः स्येति परात्वं तत्र
द्वित्ववेलायां परखंडाभावात् आघ्नित्यादेः शब्दमर्यादया लाभाच्च एवं च पत्त्र द्विरुक्तौ परभागस्या यो जवर्णत्वात्रायं स्थानिवद्भाव इति द्विर्वचने
चीत्यादौ भाष्यकैयटयोः स्थितिमिति माधवोक्तं चिंत्यं। अत्र तु भाष्यकैयटाभ्यामक्षरसमर्पितयान्न दर्शत्वाभावात्। सर्वथौ नन्दिसादि चिंत्यमेव। द्वित्वप्रवृ ३८१
त्तिवेलायां स्थानिवद्भावात् पूर्वमुत्तरखंडाभावेनोत्तरखंडेऽकाराभावात्। नापि द्वित्वोत्तरं सः द्वित्वे कर्तव्य एव स्थानिवद्भावेन दुत्तरखंडेन दश्चवण
न१

स्यानिवद्भावादेतत्ताकारश्रवणास्यात्तस्य द्वित्वे निमित्तत्वायोगाच्च। अत एव णौ स्थानिवदित्यस्य प्रथमोपस्थितत्वादंतोदाहरणं विहायोकारान्तोदाहरणं द
त्तं भाष्ये इति प्राहुः। णिज्विकल्प इति। सूत्रादेरदन्तत्वमनेकाचत्वाघोपदेशत्वार्थमिति तन्नो णिज्विकल्प इति भावः। अंत उदात्त इति। तेन गर्वतीति म
ध्योदात्तं। सूत्रसूत्रयोः पाठफलं चिंत्यं। तत्करोतीत्यस्य सूत्रयतीति भाष्योदाहरणात्। वस्त्रं वेष्टयतीत्यर्थे वस्त्रं सूत्रयतीति सिद्ध्येघटः प्रस्त्र
वतीत्यर्थे घयो मूत्रयतीत्यर्थे तयोः पाठ इति कश्चित्तद्गणसूत्रपाठ। प्रातिपदिकापदि। पत्तु तत्त्व इति कसुबंतादित्यर्थः तत्करोतीत्यस्येन द्विवरण
त्वात्तत्र द्वित्वदित्ति कर्मपरं। द्वितीयांतात्स्वयं इति त्वतीये हरदत्तोक्तेस्तत्र। सुप इत्यस्यासकृत्त्वात्। सुप इत्येव सिद्धे गणसूत्रस्य प्रातिपदि
कपदासंगत्तेश्च अत एव स्वार्थे परिपूर्णं पिनित्यायोत्रनान एवाचारक्विप् प्रातिपदिकादेव इष्टमेव। भिन्नं समूहेन तत्करोतीति पूर्वस्य प्रपंच इत्यु
क्तमाधवोस्त्वरसोप्येवमेव द्वितीयांतादिति हरदत्तस्यानदंका इत्यर्थः अत एवात्म राजत् पचयतीत्यादौ न कुत्वं पदत्वाभावात्। परे तु तत्करोति
निदे तु मतिचे निसूत्रे वार्तिकान्तेरिति सूत्रेणाविष्टवत्प्रातिपदिकस्येति वार्तिकाच्च गणसूत्राणि प्रातिपदिकारात्वर्थे इत्सत्रे ष्टव
द्वेनिचाप्रामाणिको नितत्र सूत्रे द्वित्तिकारादिनिः खुनापि सादानि पि नां सूत्रवयवत्वेन पठितानामपि वार्तिकेषु दर्शनात्प्रामाणिकत्व

५६ कस्मनस्यसेर्वसंमनत्वान्नुवार्त्तिकरोतीनीतिधात्वर्थोपलक्षणं।नष्टवत्वविधायकेप्रातिपदिकस्येत्कत्वपाप्राप्तिपादिकादेवनदुत्पत्तिल्लाभादनए
वघयेज्ञापयतेनरसर्थेघटंपचतीत्यर्थेघटयतीत्याह्येनेत्याहुः।तत्रवार्त्तिकेणविसुपमेपेसप्तमीदर्शनात्सप्तम्यंताद्गिरित्याह।श्येयथेति।अत
एवभावयतीत्यादाविष्टस्यापिद्वेतिपिडागमोनापस्येत्यादि।आदिनासकलपाष्टादेशाःपांचमिकःकनूचगृह्यंते।अतएवभारद्वाजीयैःणा
विष्टवत्प्रातिपदिकस्यपुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरप्रादिविन्मतोर्लुकज्विध्यर्थमितिपांचमिकःकनेवोपात्तोननुनत्रादिपद्मु
पात्तंनापिप्रथमोपस्थितत्रस्योपादानमितिकेचिन्नुमाधवादयस्तकन्ग्रहणमुपलक्षणंमत्वासर्वपांचमिकादेशान्यंत्वनेपयोपिभसंज्ञाभाष्ये
नद्दस्यतेनथाप्युदाहरणमेतत्रपरिगणनमितिभाष्यात्तस्याअपिग्रहणंतेनस्त्रग्विणमाचष्टेस्त्रजयतीत्यादौनकुत्वंएयंनात्किपिस्त्रगित्या
दौबहिर्भूतसुपूनिमित्तबहिरंगपदत्वस्यांतरंगेणभत्वेनबाधसंयोगातकुत्वंभवत्येव।पुंवद्भावोदाहरणमिदुविड्माचष्टेरोड्विडयतीति।श्यति
दृष्टस्यैवातिदेशइतिआदिर्द्वेतीतिदेशइतिदिक।परत्वाद्वृद्धाविति।अतएवमुंडमिश्रेत्यत्रहलकलेतिद्वलिकस्योरदंतत्वनिपातनंभाष्योक्तंसा २८२
र्थकंबृद्धेःपूर्वंलोपेतिकारलोपेप्यग्लोपित्वसत्वेननहेयर्थ्यंस्यष्टमेवलोपस्यशक्यंनरप्राप्त्याद्वृद्धेःस्वतएवावृत्तिःसत्वेनोभयोरनित्यपोःपरत्वाद्

सवावारदेशात्पूर्वंपरत्वादाङ्गत्वाच्चलोपइस्यनग्लोपित्वात्सन्वत्वंभवत्येवेतिभावः।नचात्रपक्षेवारिज्ञात्व्यदवीवदित्यादौवृद्धेरुक्तनापांक्तन
स्यापिटिलोपस्यस्थानिवत्वाद्धस्वत्वंनप्रोतीतिवाच्यंचङ्परनिर्ह्रासिनन्निषेधान्दंचमुंडमिश्रेतिसूत्रेभाष्यकैयटयोःस्पष्टं।वृद्धेर्लोपरति।अ
तएवनाग्लोपीतिसूत्रेग्लोपीत्यत्राणिनिप्रत्याहारग्रहणंचरितार्थंइदुदुपधेभ्योणिजंतेभ्योलुङ्नुनभाष्यप्रामाण्यादितिभावः।सप्तमीकमेवन्या
यःपुंडमिश्रेतिसूत्रस्यंत्वेकदेशयुक्तिः।अचकलदित्यादौवृद्धेरपिनित्यत्वमाशंक्यशक्यंनरप्राप्त्याअनित्यत्वमतिपादकमुंडेतिसूत्रस्यैत्रभाष्य
स्यनत्वावश्यकत्वान्नलोपस्यस्थानिवद्भावेनअनङपधायाइस्यस्याअप्राप्तेःअचोंणितीत्यस्याःस्यान्यभावेनाप्राप्तेश्च।अतउपधायाइत्यस्य न
भिन्नलक्षणत्वाङ्गत्रस्यानिकत्वाच्च।अतएवणौचङीतिसूत्रेअवीवददित्यत्राणिलोपेग्लोपित्वाद्धस्वप्रतिषेधःप्राप्नोतीनतुपरत्वाद्वृद्धौ
त्वनापालोपइत्यग्लोपित्वाभावः।नाग्लोपीतिसूत्रेप्रत्याहारग्रहणेनवृद्धेर्लोपस्यबलवत्वज्ञापनात्तअनवाएयल्लोपाविति।पूर्वविप्रतिषेध
पूर्वणिलोपरत्स्याकाणेर्णिचुपसंख्यानेनपरित्दृतंएतदेवाभिप्रेत्यसप्तपेकैयटश्चाहृअनाश्रित्यज्ञापकमत्वनिपातनमुक्तंज्ञापकाश्र
यणंतुन्यायरतिकिंचद्दलकलेत्यकारांतयोरेवसूत्रेग्रहणदचकलदित्यादिसिद्धलिकलिभ्यांणिजेवनास्तीत्यफलमत्वनिपातनंन

५७ वतत्करोतीति णिच्। इकारान्तयोरकारान्तयोश्च पर्यायत्वेन लघूकलग्रहणस्य नियमार्थत्वेन तयोर्णिज्भावादिष्टसिद्धिः। एवं च चङ्पर
निर्ह्रासित्वानिवृत्तनिषेधेन कार्यः। तत्साधस्याचीवदित्यादेरौलिप्युपसंख्यानेन सिद्धिः। अन्येषां तु तत्साध्यानामनभिधानमेवेति नाद्यो
पाति सूत्रे कैयटे स्पष्टं। धातुरूपं चेति। गणसूत्रं। वार्त्तिकमिति। हेतुमति चेति सूत्रे इति शेषः। अत्राख्यानशब्देन सर्वं नप्रतिषेधकं सव
श्री अघेव। तेन रांगमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्येव आख्यानवाचकाद्धंदंतात्तदाचष्टे इत्यर्थे णिच्। णिच्प्रकृत्यवयवत्वो लुक् तस्य वत्वो
यामकृतनिर्देशत्वादित्युक्तस्य विकारपरित्यागेन स्वेन रूपेणावस्थानमित्यर्थः प्रकृतिवच्चेति। लत्प्रकृतिकणिजंतवदित्यर्थः तदाह हेतुमति
चेत्यादिना। अत एव पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयतीत्यादौ तृतीयासिद्धिः राजानमागमयतीत्यादौ द्वितीया च। द्वितीयांतमित्युपलक्षण
माख्यानात्तदाचष्ट इति चोपलक्षणं। द्वितीयांतमिति। अन्यथा प्रत्ययलक्षणेन कृदंततया कृत्प्रयोगे कर्मत्वेन षष्ठीस्यादिति भावः परे तु प्रकृ चर
तिप्रत्यापत्तिरित्यत्रापि प्रकृतिपदेन प्रत्यासत्त्या कृत्प्रकृतिः प्रकृतिकहेतुमण्णंतप्रकृतिस्तस्याः प्रत्यापत्तिः प्रत्यभिज्ञाविषयात्मापत्तिः स्थि ३९३
तिः सा च स्थपकृत्तत्त्वेन तत्सकार्यसत्त्वे च भवतीति तेनैव कारकवद्विभविषधाघादेशनिवृत्तिः कृत्तत्त्वादिकं च योजयतीत्यादौ कृत्त्वा

दिनिवृत्तिश्चेत्याहुः अत एव रात्रिं विवासमाचष्टे रात्रिं विवासयतीत्युदाहरणविषये वचने प्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्युक्तिर्भाष्ये चरितार्था। अन्यथा त
त्कृत्प्रकृतेर्विकाराभावेन तदुक्तेर्वैयर्थ्यमेव स्यात् मम तु कारकवद्विभविषत्प्रकृत्तिः सार्थिका एवमपि कंसादेः षष्ठीप्राप्नोतीत्यतः प्रकृ
तिवच्चेति। यद्विभक्त्यंतं तत्र कारकं तादृशमत्रापीत्यर्थः एवं च प्रकृतिपदयोरेकार्थता भवति विकारमूलकं भिन्नं वाच्यं च न कल्प्यं भवतीत्या
हुः। कर्तृकरणादिति। तद्धेत्वाख्यानादित्याशयेनाह। कर्तृव्यापारार्थमिति। चित्र। चित्रात् करचाणि चोबाक्षेमा भूदिति पाठः। अदंतेष्विति।
वदित्यादिनिर्देशस्त्वसौत्रइति भावः। शाकटायन इति। अत्राह विस्तरसर्वत्रालोपबाधेमानाभाव इति। संग्रामेति। युद्ध इत्यस्य णिजर्थत्वं तु न
प्रकृत्तेव लोक बुत्पत्तौ नक्रोधात् अस्य गणसूत्रत्वादत्र विवक्षित एवार्थः मारणतोषणनिशामनेषु रोत्यादिवत्। अनुदात्तेदिति। तत्वं च केव
लसंग्रामशब्दस्य क्रियावाचकत्वाभावेनाधातुत्वात्तत्र चारितार्थमिति एवं तेउपकरोतीति बोध्यं। अकारप्रश्लेषादिति। अदंतप्रकरणात्ते
नागलोपित्वादुपधाह्रस्वो नेति भावः अस्यानुदात्तत्वे कैयटघुक्तेरुदम्भानं चित्वं भूशादिसूत्रे भाष्ये अवस्यं संग्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्व
क्तव्या असंग्रामयत शूर इत्यर्थेन नियमार्थं अस्मादेव सोपसर्गात्त्वान्यस्मात्सोपसर्गादित्येवोक्तं। तस्यायं भावः। ग्रामशब्द एव युद्धार्थकः संशब्द

५८ स्कृतस्यनदर्थत्वयोनकः।एवंचप्रातिपदिकादितिणिचप्रजपत्तीत्यादौघोनकस्यप्रादेशिवास्यापिघोनकस्यधातावंतर्भावोनस्यात्‌एवंचसम
समग्राममयतेसेवस्यादतोग्राममुद्देश्यतेनावर्त्तेवधुद्देवर्त्तमानात्ग्रामशब्दान्नादित्यर्थकेनसंग्रामेतिविशिष्टात्‌णिचिसिद्धेसंग्रामेतिपाठोनियमा
कारादिचाग्रेदर्शयिष्यते।एवंचास्यानुदात्तत्वेमानंचिंत्यंभाष्यप्रयोगस्यणिचश्चेतिपादिकात्मनेपदेनापिसिद्धेरित्यलं।वृद्धत्वमिति।भूवादिसू
त्रेनुपाठेनधनुसंज्ञेतिभाष्यप्रतीकमुपादायसपाठोनोपलक्षणायोपित्विषतीप्रतिपादनार्थइतिकैयटेनोक्तंतेनेदमनार्षमितिसूचितं।नवग
णीत्यादि।हंतयर्थाश्चेत्यसंगतेरिदंचिन्त्यमू।चुरादिभ्यइति।इदमपिचित्रेतिधातोर्दूषितप्रायं।णिङंगान्त्वेनाच्येतिचगणसूत्रे।भंगत्वार्थप्रसंगा
न्तदर्थःसिद्धशब्दइत्यर्थः।इतिचुरादयः।तत्प्रयोजको।तच्छब्देनस्वतंत्रःकर्त्तेत्यत्रोपस्थितःगृह्यते।तेनचहेतुमतिच।हेतुशब्देनोक्तःकृत्रिम
एवान्यथाविक्लित्यनुकूलव्यापारादीनामपिहेतुमत्त्वेनातिप्रसंगात्‌।हेतुमांश्चप्रेरणादिरेवहेतुकर्त्तास्येतिव्याख्यानात्तदाह।प्रयोजक
व्यापारइति।तत्रवाच्यएवघोत्यत्वेतुतस्यविशेषणता।पतौगमितोग्रामंदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेत्यादौप्राधान्येनगत्यर्थत्वात्कर्त्तरिक्तस्यापत्ति ३९४
रितिभाष्येस्पष्टं।विशेष्यत्वेतुपाचयतिदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेत्यादौप्राधानीभूतव्यापाराश्रयत्वेनप्रयोज्यस्यकर्त्तृत्वानापत्तिरित्यास

येनाह।वाच्येइति।ओःपुयण्ज्यपरे।अःपरोयस्मादितिबहुव्रीहिर्नतुयस्येतिपुयणादीनामकाराघवयवत्वाभावात्‌।एतेनदेशस्यस्थानित्वज्ञाप
नाभ्रूहरतिद्वित्वेसन्वद्भावेनेत्वेदीर्घोलघोरितिदीर्घत्वदाहावाभवदिति।अपरइतिवर्त्तते।तच्चबहुव्रीहिरन्यपदार्थश्चप्रत्यासत्त्याधात्वहर
मेवनदाहावर्णपरइत्यादि।एकअःस्व्यवधानेतुसामर्थ्यात्तिरहतिः।ओःपुयण्‌इत्यस्यतुनव्यवधानेप्रवृत्तिमानाभावात्‌।अतएवपुस्फारयिषतीत्य
पर॰ दित्तिद्धिःअवर्णपरेकिंसुस्रूषति।अचीचकासदति।चङ्‌परेणौयदंगस्ययोभ्यासःलघुपरःइतिव्याख्यानान्तूणामवचीमनएनत्‌।मतांतरेइति
चङ्‌परेणौपद्धधिरितिभाष्येसमतपदइत्यर्थः।द्धपोरपीति।अवीवददित्यादौसन्वत्त्वस्याप्युपलक्षणमिदं।णिलोपस्यस्थानिवत्त्वेनचङ्‌परणि
परोपधमयास्तत्परत्वघोरभावाच्चतपोरसंभवइत्यपिबोध्यं।रायाहतीति।तेप्रागित्यादौगत्यात्ह्रतिनिर्देशाबदित्तिभावः।एतेनवर्णग्रहणे
एवक्राततिग्रहणंनावेसेपास्त एवंचचङ्‌परणित्वज्ञात्याश्रयैकानेकव्यक्तिपरेत्यर्थइतिबोध्यं।इदंचरत्वतुरोधेनपरेतुआहतितिनिर्देशो
परे२ युक्तःजानेःपौर्वापर्याभावेनह्रस्वसन्वद्भावविधायकंचङ्‌णावितिविशेषणासंगतेःव्यक्तिघारकंपौर्वापर्यमितिनिर्हसंतताच्चेतिसूत्रेकै
यटोक्तंतुनयुक्तंद्वितीयाध्यायस्येजाधिधनुकइतिसूत्रेजातिनिर्देशाज्ज्ञात्यापौर्वापर्यासंभवेनविपयत्तममीतिभाष्यासंगत्यातत्द्धारकं

५९ पौर्वापर्यमित्यस्यासंगतत्वात्।किंचणाविस्यागुल्लोपविशेषणत्वेनणित्वज्ञातिनिमित्तकाग्लोपोऽसमर्थेनएकणिनिमित्तकापणिलोपस्यापि
णित्वज्ञातिनिमित्तकत्वेनाग्लोपित्वंदुर्वारंणित्वज्ञात्याश्रयानेकनिमित्तकोऽसमर्थोचकपदित्यादौदोषःएकणिजंतेनावन्यात्रनिमित्तकस्यैवा
ग्लोपस्यग्रहणमनेकत्वेनैकनिमित्तकस्यैवतस्यग्रहणमित्यर्थस्यशब्दात्पूर्ववदिपानलाभःअनेकणिनिमित्तकाग्लोपस्याप्रसिद्धत्वाच्च।अ
तएवसन्वल्लघुनिचङ्परेऽनग्लोपइत्यत्रणौणिच्युपसंख्यानमेवोक्तं।भाष्येस्वापेश्चङि।णौचसंश्चङोरितिविषयसप्तमी।एवंचनयोर्विवक्षितन
योरंतरंगत्वाद्यादेःपूर्वंसंप्रसारणमन्यथांतरंगत्वाद्ध्यापोःस्थानेयोपश्वात्संप्रसारणेपरत्वात्शावदित्याद्यसिद्धिस्तदाह।संप्रसारणंतदा
श्रयंचेति।नत्वयंपरिभाषेतिनिमित्तवंतस्याभाष्येप्रत्याख्यानात्।संभुनित्रपसर्गादितिवक्तव्यमितिवार्त्तिकान्नत्वमुदाहरति।
न्यसीषददिति।अत्राभ्यासनिमित्तंषत्वंभवत्येवेतिभावः।ऊदित्करणादिति।अन्यथानिसत्वात्द्वित्वेउपधात्वाभावात्प्राप्त्यभावेकिंतेन।
माभवानतीति।अत्रह्रस्वत्वंनदत्सेधतीत्यत्रोक्तं।औणदिदितिचङ्परेणौउपधालघुनपराभ्यासाभावान्नदीर्घः।अजादेरित्येवेति।अजादेरिति ३९५
चकमेअत्रपातंचमी।त्वादिश्चूनादचःपरेस्वधःनेनेदिदीपिषतीत्यादौदस्यनद्वित्वनिषेधःस्यइंचेदंसंयोगासूत्रेभाष्येतत्रहिनन्द्राः

स्ततानादेरितिवर्तनंतत्स्युक्तं।अदिड्ढवदिति।ननुत्वावस्थायामड्डितिपक्षेआदेरचःपरत्वअसत्वेन।किंचवचरितिद्धि।त्वान्नुपरत्वादपिप्रथमसद्भ्ना
परत्तिवेत्त्र॰नत्राद्वस्यस्याधिकारसूत्रत्वेननत्वत्सूत्रेउपस्थितौनत्रधत्नोरितिसत्वेनप्रत्यासत्याव्याख्यानेनवधत्तुसंज्ञाकालिकादादेरचःप
रानतार्त्स्यर्थान्नदोषइत्याहुःईदृशानामभिधानेदृश्यमानंचिसंमितिकश्चित्।द्वावित्वाणि।द्वितीयःपर्वगीयादिः।त्योटिद्योनवयइति।अधप्टव
र्गप्रथमोपधःचोपधोन्त्यः।वाणिल्लोठिति।आघोरंत्सोष्ट्यादिःद्वितीयष्टुद्वितीयोपधःअत्रपूर्वंषड्भाष्येइत्युक्तप्रन्यासादिमनस्याप्रामाणिकत्वं
सूचितं।स्वापेश्चङि।चङीतिविषयसप्तमी।तेनपूर्वंसंप्रसारणेद्वित्वं।शाधासा।अत्रपाशब्देनालुग्विकरणत्वादलाक्षणिकत्वाच्चपिबतेरेवग्र
हणमितिकेप्टः।द्युतःसंप्रसारणं।णौचसंश्चङोरित्यनुवर्त्ततेसाचविषयसप्तमी।लोपपि।अभ्यासेकारसन्नियोगशिष्टत्वाद्द्वित्वेकृतेउपधा
लोपः।अर्पयतीति।ह्रिड्वाधित्वानित्यत्वात्तुकिंगुणःयल्लोपइति।लोपोव्योरित्यनेन।पातेर्णौ।पुकइति।अजिघ्रिपत्स्यत्यर्थःअत्रलुगा ह्री
गमभराञ्चपाव्यस्त्वणेइत्यनेनरूपेलिङ्ग्याममांतेरनिवृत्तयेवचनं।वोविधू।अत्रवानेरेवग्रहणं।नदेःज्ञोना।पिबेइत्यस्याललाक्षणिकत्वा
दत्सानुबंधकत्वीन्द्रं।केपान्वापयतीति।सुगंधीकरोतीत्यर्थः।जीवनेरिति।वीवीडोरित्यर्थः।लातेश्चेति।अरादिकस्यस्तनातव्यौ

यतेश्चैत्सपः।६ व्याख्यानादिति बोध्यं। विपाननं प्रवीकरणं। ननुहननात्स्यापिस्यानि
वलेनलीत्वानुकस्यादन आह। ली ई इति। प्रलंभनाभिभवेत्यादि। यद्यपिभाष्येलीय
६० तेः प्रलंभनशालीनीकरणयोर्नित्यमित्येवपठितं तथापितदात्मनेपदविषयोपलक्षणंतेन प्रकृतायामपीतिकैयटः। द्वयोरेवेत्यपिमतांतरं तेनैव
वोक्तं रदमेवभाष्येसंमतं विशिष्यद्वयोरेवोपदानात्। अशिनीतितु प्रकरणाल्लभ्यं। अशिच्चात्र णिरेवकीदृशीनामित्यत्र पाठात्भाष्येत्यावि
तुक्तेश्च। लियःसं। रहापिद्वयोर्ग्रहणंव्याख्यानात्तदाह। लिंङ लियोरिति। शालीनीकरणमभिभवं। प्रयोजकाद्भयंचेदिति। हेतुसंबंधिभयस्य
व्यावर्त्तकत्वात्संबन्ध्यंतेनसमासस्त्वाश्रीयतइतिभावः। हेतुभयइत्युक्ते भयस्यया वित्यनुपपन्नमतआह। सूत्रेइति। भीई इति। स्थानिवत्सूत्रेभा
स्प६३ ष्येमैतत्। नित्यंस्मी। हेतुभयइतिवर्त्तते भयइति धत्त्वयोपिलक्षणंतदाह हितोस्मयइति। भाययतीतिद्वितीयोपितालभ्यो तस्याः कथंतदिवि
विस्मापयइति। आत्मनेपदंतदाहआत्मनेपदंवचनेत्यत्रवीजाभावइतिप्रश्नः। भौनाल्लब्धयकारादेवेतिनदोषइत्युत्तरं। पढेति। आत्मनेपदंभीस्मी ३८६
प्रकृतिकएवंतादेवनएवंताएरणा विनिभावः। णौचसं। अत्रात्मनमार्धधातुकइतिणाविति च विषयसप्तमीतिस्पष्टमाकारे। तत्रादेशस्यौ

वृद्धिनिमित्तकत्वे पिगाडेर्द्वित्वेकार्येणावच आदेशोनेतिन प्रवर्त्ततिसन्निहितस्मिन्नादेद्विर्नीयस्येति। णिच एवद्वित्वे उत्तरखंडे वर्णपरत्वा
भावात् अत्स्योवर्णादिशात्वाभावाच्च। प्रजनेवीयतेः। नायंश्यन्नादिकत्वान्यकानिर्देशस्त्वदृष्टार्थः व्येञोग्रहणार्थंतुन। नस्य प्रजनेष्ट
नोमानाभावात् नस्यशाधात्वेनियुगपदाद्युकोविधानेनरूपेविशेषाभावाच्च। वचिस्वपीत्यादिसंप्रसारणयोग्य एवंतेस्यः काम्यचस्
त्रस्ययोः संप्रसारणविधयकेविदितविशेषणफलनदित्तरपदयोः फलिन्यापक्विभावस्यसत्वाच्च एनेनएवंता क्विप्यात्पदेष्वा
व्याइत्यादिरूपाणिनदभावपक्षेव्येव्यायाइत्यादिरूपाणीति विशेषइत्यपास्तं। विचोसार्वत्रिकत्वाच्च। अतएवभाष्येविभाषालीयतेरि
सत्रेवात्रसामान्यग्रहणार्थत्वंनोक्तमित्यलं। णाविति वर्त्तत इत्याप्रविभाषेयं। तेनेहनचिन्त्यदोषः। जणतेस्त्विति। नस्यपित्ताभावेनमि
त्वाभावादिति भावः। आरवेटइति। अनेनपक्षास्वेटपिरजयतिपक्षिणइत्येवेतिसूचयति अन्येतुरजपांचकारविरजाः सभृगानित्यादि
प्रयोगात् मृगरमणंयथाश्रुतमेवअतएवभाष्येमृगरमणइतिकिमर्थंरजयतिवस्त्राणीतिप्रत्युदाहृतमित्याहुः। जपादिरिति। तेनमि
तोह्रस्वः चिनोतेस्तक्यिचिस्फुरोतिरित्यात्वेपुकितस्यामित्वाच्चह्रस्वः पक्षेतालव्यौष्ठ्योपकारो। रदंतुराद्विलिखितपरेतुमतेबोध्यं। अ

६१ पुस्फुरदिति। आत्वस्य णौ हृतत्वेन स्थानिवत्वेन स्फुरितस्य द्वित्वमिति भावः साभ्यासस्येत्यनितेर्विशेषणं व्याख्यानात् नरादि। साभ्यासस्यानिते
रिति। अनेनोत्तरखंडे एव नत्वं शत्रुत्वमिति सूचयति। एतेन प्राधान्यात् नकारविशेषणत्वे भ्याससहितनस्येत्यर्थे रमागमेनरोपधयोरिवाभ्यासनि
हनातुभौ ग्रहणं नस्येव स्थानेणठ्ये प्रणाणादिनिस्यादित्यपास्तं अत एव प्रकृत्न सूत्रे भाष्ये उक्तं साभ्यासस्य द्वयोरिष्टमिति। अनितेरित्यनेन नतुन
सिद्धिः अभ्याससमानपदकत्वादुत्तरखंडस्य व्यवहितत्वात् अत एवेदं सूत्रम् अभ्यासेनेति अभ्यासस्येतिवानोक्तं किंतु साभ्यासस्येत्येव मुक्तमि
ति तदाशयः परेतु साभ्यासानितिसंबंधिनकारयोरुभौ णकारौ भवत इति द्रुनिरुचितानचाभ्यासस्यानितेरित्यनेन न सिद्धिः। तस्य नपदकत्वा
त् अनितेरवयवस्य नत्संबंध्यवयवस्य चेत्यर्थे तु न द्वनुवादकमेवेदं तथा यथाभावे तु विधायकमेवेदमुभयोर्णकारयोः अत एवैकः पूर्वपर
योरितिसूत्रे भाष्ये उक्तं उभौ ग्रहणसामर्थ्याद्द्वावादेशौ भवत इति कैयटश्च एवं साभ्यासस्यानितेरुभौ णकारौ भवतः इत्यादि एवमेव युक्तं न तूभौ
नकाराविति नरस्तस्य षष्ठ्यंतस्यैवाधिकारेणोभयोरित्यापत्तेः अनुपूर्वस्येति वदुभौ ग्रहणं त्वादेशद्वयार्थम् अन्यथाज्वरेत्या धूठ वत्संख्य ३८७
दसैवोभयोनिवृत्तौ स्थान्यभावादेव पुनरप्रवृत्तावादेशद्वयलाभो न स्यादित्याहुः। पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्युक्तेः पूर्वेणत्वे द्वित्वेन सिद्धावपि

कश्चित् दप्रवृत्तिज्ञापनार्थमिदमिति बोध्यं। निमित्ते सप्तमीति। तच्चोपसर्गरेफः। णेगमि। णाविति विषयसप्तमी। अत्र वोधनं शाक्टायनोनं नाश्रदिती
कथंतो माधवः ईर्ष्यति प्रश्नति कप्रत्ययांतधातोरित्यर्थः स च एयंतः संनंतश्च विनिगमनाविरहात् ईर्ष्यतेराप सत्वेन द्वियोभावात् अन्यत्र द्वित्वा
भावाच्चेतिदिक्। इतिवार्थ इति। नंप्रा इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत्। षकारस्येति। रेफस्य तु नत्वा इत्यनेनैव वारितमिति भावः। द्वितीयस्यैवेति। अजादे
र्द्वितीयस्येत्यनेनरेफस्य तु नन्द्राः इति निषेध इति भावः इद्वोपन्यासस्त्वाधव्याख्यानेउपयोगादिति बोध्यं। इतिण्यंतप्रक्रिया। धातोः का इविकर्मण इ
ति। कर्मादिकं चार्थद्वारकं धातोर्विशेषणं एवं चेषिकर्मवाचकादित्यर्थः ननु कर्तृत्वस्य क्रियानिरूपितत्वात् समानकर्तृकादित्युक्त्या क्रियावा
चकाद्धातोरेव भविष्यति किं धातुग्रहणेनेत्यत आह। धातोरिति। अत एवेकोह त्विति किरत्वं सार्थकं। कर्मणः किमिति। प्रससवाच्चेधावानि
पतं कर्माकोदत्त पातदाकात्त्या यां प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थकर्मिकायागेव विधानं भविष्यतीति प्रश्नः प्रत्यासत्तिः सर्वेदुर्ज्ञेयेत्युत्तरं। समानकर्तृका
त्किमिति। प्रत्यसत्तिमाश्रित्य प्रश्नः प्राग्वदेवोत्तरं। स्वरविदलसानुरोधिव्याख्यानात् विदेः सदस्य ग्रहणमित्याहुः। सनिग्रह। चकारउगनुक
र्षणार्थः अन्यथाबुभूषतीत्यादौ कित्वासत्त्वादिडेव स्यात् कित्वाभावेन श्रुकइत्यस्याप्रवृत्तेः एकाज्जित्येव ज्जिज्ञोगरिषतीति ननु परत्वेनपत्वक

६२ त्वयोः कृतयोर्भष्भावो न स्यादत आह। घत्वस्येति। किरश्च सन्निपदेति एकचद्वतिच निषेधप्राप्तेव चनं। ञिगरिषतीति। इट्सन्निवेसेन भषवा
दत्वादयं वाधते। अत्रेदमिति। इदं तूक्तौ स्पष्टं भाष्ये तु न दृश्यते। हलंताच्च। हलिति सुभपंचम्यंत ग्मूजंतशब्दः समीपवाची इकेरस्तनुवृत्तिषष्ठ्या
विपरिणाम्यते न दाह। इकामीपादिति। पिपठिषतेइति। सनि किल्वे यजेः संप्रसारणस्यादिति। भावः। ञानिपरमिति। हल्त्वञास्त्राकौत्तेकानेक
व्यक्तिपरमित्यर्थः सामीप्यमव्यवहितएवेति भावः। अज्झन। श्रीरिति सूत्रभाष्ये ठत्वनुवृत्तेरुक्तत्वादाह। रुत्वादौसनीति। ञिगमिषतीति।
र्ई गमेरिडिनीट्तत्र हि सर्वोपिगमिर्ग्रहीतव्याख्यानादिति भावः। रुवो। नत्केत्यतः सेदिति वर्तते तत्त्वत्कासेपवंधमपीर्हतुवर्तमानं सनोपिवि
शेषणं व्याख्यानात्तुनोपधेस्तनोवे निवर्तत्तेनेति निरूतं। सनिप्राप्तभावेन निषेधस्यवक्तुमशक्यत्वात्तदाह। सेधेवेति। सामान्यापेक्षेति। एत
चऊ इति सूत्रभाष्ये यदयंमोणिमृदिति करोतित तज्ञापयतीति निर्वचनात् दूस्तत्वल्लीयइति तत्कत्वेन सामान्यापेक्षज्ञापकत्वमस्य चिंत्यं अत्रदला
देरिति तु एषित्वे सादेरिति संकित्वाभावा मकिंचराषिषिषतीत्यत्र नित्यत्वा द्वित्वे भ्यासस्यनेरर्थक्या द्वित्वेनापत्तौ रूपासिद्धिस्तस्मा द्धदा ३८८
नरप्राप्त्या द्वित्वस्यापनित्यत्वा द्वयोरनित्ययोः परत्वादिडेवाच्य इति ततोपि पूर्वपरत्वाद्गुणेनेष्टसिद्धेरिति दिक्। सनीवंतं। अत्र सनध्यनुस्त

नारिर्घोदिश्च वि निगमनाविरद्धात्। आपज्ञ। सनिमीमेत्सनोचइति सनीति चसः सीसतः सी निचानुवर्तते। आवादिभिरचो विशेषणानं स्येस
वकाशमात्वं पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपो वाधत इति नात्सस्य णिचइत्वं यदि पूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिके दीर्घग्रहणेन नेत्वग्रहणं तदानंत्यस्येति
वक्तव्यं। अत्रलो। अचसनिमीमेत्यादिसूत्रचतुष्टये लोपो भ्यासस्येत्युपनिष्टनेरस्त्यर्थस्त्फलितमाह। सनिमीमादि। यद्वा सनिमीत्येत्यादि
विहितेकार्येठत्नेसति पो भ्यासस्त्वस्येत्यर्थः। अत्रालोसस्येतिनोपतिष्टनेचानर्थक इति निषेधात्। लोपस्याविकारत्वादनभ्यासविकार इ
त्यस्याप्रवृत्तेः। यद्वा सनिमीमेत्याद्यनुवृत्तैवसिद्धेत्रग्रहणं द्वाभ्यासत्वेनयोर्निर्ज्ञातस्तस्य लोप इत्यर्थात्तदनुपस्थितिः। ईर्षतीति। पूर्वत्रासि
द्धीयामद्वित्वं इति चत्वेष्टनेत्तशाब्दस्यद्वित्वं ग्रस्तेरिदरमागमयोर्विकल्पाच्चत्वारि रूपाणि। उदोष्ठ्येति। अज्झनेति दीर्घठनेइति भावः। पीपवि
षतीति। द्विर्वचनेचीति पुशब्दस्य द्वित्वेओः पुयणिनीत्वं उणौनेरिडभावे जनेति दीर्घ इटपक्षे विभाषोर्णोरिति वा ङित्वं। चौरादिकश्चेति। क
त्वविशिष्टयोरुभयोरपिलाक्षणिकत्वादिति भावः। कित्वाद्गुणइति। णिचिइति शेषः। णिलोपेन गुणस्य वाधइत्य पिबोध्यं। आशंकायामिति
आशंकाविपर्यायार्थप्रतिपादकाद्धातोः स्वार्थे सनित्यर्थः। श्वामुमूर्षतीति। वर्तमानसामीप्ये लट् आशंकाचप्रयोक्तृगता। सनिनीमा। सःसीस

६३ नः सीसनुवर्त्तते । मीशब्देन स्वतरर्थमीनाति मिनोत्योर्ग्रहणेन चङ्योर्ग्रहणं द्वयोरपि सानुबंधकत्वात् । मुचोक । किल्वाक्गुणप्राप्तौ वचनं । स्व
सनिवा । सनिग्रहेतस्यापवादः । सृज्यनिपत्तापोनीती । पुष्पयोगंज्ञानात्तिपुष्पेणायोज्यती स्तेनत्साधके पुष्पयोगेज्ञी । निर्वचने भाष्य स्वत्वेन
प्रत्यासत्त्यनुवृत्तिर्ज्ञापिका तत्र हि चजोरितिघित्तिपरतः कुत्वं अन्यथा स्वत्वकि निमित्तापायपरिभाषयैव कुत्वनिवृत्तौ सिद्धायां किं तदनुवृत्त्येत्स
न्यत्र विस्तरः बस्करणेनैस्तत्तरिभाषाभाव एव बोध्यते । पुस्फारपिषतीति । व्यवधानादोःपुयण्तितिन । स्तौ णिरयोरेव । एवकार इष्टतोवधार
णार्थः अन्यथापण्येवेतिनियमः स्यात्तथान्वतुष्टावेति न स्यात् । सानुबंधकषणीति किं सुषूपइद्ध । उपसर्गात्तिति । स्तौतिण्योरितिनियमेन
मध्येपवादन्यायबलादादेशप्रत्यययोरितिषत्वमेव बाध्यत इतिभावः सोषुप्यते सनि सोषुपिषत इत्यादौ तु षत्वं भवत्येव । प्रसासस्तासनियो
भ्यासस्तस्मायाप्राप्तिस्तस्यामेव नियमेन व्यावृत्ते नैषैः अयं तु यङ निमित्तोभ्यासः । प्रती सिषतीति । अत्राभ्यासोनस्याज्झनगमातितिदीर्घःतिषेचे
तत्र पदादित्ववारणायैकाचोद्वेइतिसूत्रभाष्योक्तरीत्याद्वित्वनिष्पन्नसज्झत्तरभागस्य प्रत्ययाधिकारस्थत्वाभावेनाप्रत्ययत्वयावाभ्यासांनस ३८९
मुदायस्यांगत्वाभावात् स्कन्निपातितिरूपमत्वं तस्येवेति शत्वं भवत्येव सत्यन इत्यस्य स्त्वं गावयवाभ्यासस्यान इत्तनिपरत इत्येवार्थस्संबंधेन

का पसर्गेदिशनिष्पन्नेशिनमितमत्राघरखंडेषत्वंनत्वभ्यासेशिनमित्तं द्विष्प्रयोगत्वादभ्यासस्यषण्परत्वं द्विनीयस्यतुनषण्परत्वं । सस्विदिन स्विदीनिवकुंपु
कं । शेषिकादिति । सन्निधापकेभभाष्येइदं । शेषाधिकारभवप्रत्ययानांतदधिकारभावेः सरूपेण । शालीयइति । शालायांभवेइत्यर्थः वाक्यमेवेत्येव
कारेण ध एवव्यावर्त्तनंतदाह । नत्विति । अशानुभवत्येवेतिभावः । अणंतादिति । भावाघर्थाणंतादित्यर्थः अत्रसारूप्यंशाब्दतएवतेनज्ञानार्थधांतो
भवाघेपिधानेसाक्कः स्पष्टंचेदंवृत्तौनच । शाला शालीययोः पठनिपिपठिषत्सौश्वैकका । सिकोपस्थितभावात् कथंतत्तत्प्रत्ययांनेभ्यस्तनत्प्रत्यय
प्राप्तिरितिनिषेधोधेवव्यर्थइतिवाच्यं । नित्यशब्दपदेक्षानुत्वेनप्राप्तिपरिकल्पेच सर्वानुवादेनाविधिसंभवात् अतएवतत्प्रत्ययांनात्वप्रत्ययसिद्धेः स
त्सन्निधानेनतयास्त्वार्थेसिद्धसर्वकशाब्दादर्पानेरेपुनरकच्चस्तसन्निधानेइष्टएव अन्यथात्वनभिधानात् । सरूपःतनेति । सारूप्यंशाब्दतोर्थतोवानेन
समानार्थोविरूपःसरूपश्चनभिन्नार्थःसमानाकारोनेत्यर्थः दंडिमतीत्यत्रषष्ठीसप्तम्यर्थान्यतरदृतेः षष्ठी सप्तमी च्छान्यतरार्थेप्रत्ययेर्थतःशाब्दतश्च
सरूपत्वाभावान्नदोषइभनिपत्नुसूत्रेआकरेस्पष्टंतत्रहिमत्वर्थीयान्मनुवादेःप्रनिषेधेबकव्यः तंचापिब्रुवत्ताःसमानवृत्तौसरूपइतिचवक्तव्य
मित्युक्तंसनित्वर्थसारूप्यमेवविशेषणसामर्थ्यात् । इतिसनंतप्रक्रिया । भृशार्थःकात्स्न्यं । तस्मिन्द्योत्येइतिवाच्यत्वेतुसनंतनेरपाइवनस्यविशेष्यत्वं

६४ स्यादिति भावः॥पुनः पुनरित्यादि॥धातोः क्रियासमभिहारे वृत्तिना घोनकं॥बोभूयतेइति॥क्रियासमभिहारे ङेइति द्वित्वं नुन॥क्रियासमभिहारे लोण्म
ध्यमपुरुषैकवचनस्येइति क्रियासमभिहारे लोडिति सूत्रे भाष्ये पठितत्वस्य लोडिषयत्वात् किंच यङः क्रियासमभिहारातिरिक्तो भावेन यङ्वत द्यो यं
तनसंभवान्न तत्त्वोरस्तु सस पुच्छेयपि विधानादस्तित घोनने द्वित्वापेक्षा भृशार्थे यङि ततः पौनःपुन्य विवक्षायां नुभवत्येव नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं।
पापच्यते पापच्यते इति शंका क्रियांसंपादयतु नः पुनः पचतीत्यर्थात्सौन्येनः पुन्येयङि नुननित्यविप्सयोरिति द्वित्वं क्रियासमभिहारे ङेइत्यनेन पौनःपुन्ये
पिलोडंत द्वित्वविधानेन पौनःपुन्यस्य केन विघोतने सोत्रद्वित्वाप्रवृत्ते ज्ञापनादन्यया भृशार्थ इत्येव वदेत् इति निरुपित द्विरुक्तप्रक्रियायामिति दि
क॥क्रियासमभिहारे धातोरेव वृत्तिसंभवात्स्पष्टत्वात्॥धातोः किमिति॥यङन्ते नीति॥ननिधानादिति भावः यङ्द्विधैर्धातोः कर्मणस्य तो वत्सनुव
र्तते॥तेन धातुसंबंधे प्रत्ययेयङो भावनवा लुनीहि सेवायंलुनातीत्यादौ लोटः सिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टं॥सूचि सूत्रि॥सूत्रे एकाज्हल्यादिग्रहणमत्याख्या
नफलमिदं सूत्रेएकदेशानुवादः भृशं शोभते रोचते इत्यादावतिव्याप्तेः सूच्यादावव्याप्तेश्च तत्प्रत्याख्यानं यथाश्विनसूत्रन्यासे तु तेषामुपसंख्यानंक ३९०
र्तव्यं स्यादिति स्यातिदिक्स्पष्टं भाष्ये यथान्यासे पि तुर्णोतेर्न वक्तव्यः नुवज्ञावेन सिद्धिरिति वोक्तं तत्र॥अकित्तो॥भ्यासस्येति॥अकितइति बहुव्रीहिः

किग्रना भ्यासस्येत्यर्थः अनंतरस्येति न्यायेनैतत्प्रकरणस्य किधुतानामेव व्याप्तित्तिरिति चाध्यायनेइत्यादावंतरंगत्वात् किदीर्घो भवत्येवेति माधवादयः॥भाष्यो
दाहरणादिति॥एतेन यूडो॥त्य द्वित्वमनिकार्यित्वित दीर्घनिमित्तत्वायोगइत्यपास्तं अनेन भाष्योदाहरणेन यंप्रति कार्यित्वं तंप्रति निमित्तत्वाभावस्येव नहिका
र्यित्वेनेन वोधनादिति भावः नित्यग्रहणं नावाक्यनिवृत्तयेविग्रहेणपरं॥तत्यतिपाघविशेषासप्रत्यया त्रित्यग्रहणानर्थक्यमिति भाष्यात् तस्मात्कौटिल्यप
दान्वप्पवधारणार्थ नदित्याह॥कौटिल्यएवेति॥इदं च वृत्त्यनुरोधेन धातोरेकाच इति सूत्रेभाष्येंतु विग्रहेणविशेषासंप्रत्यया न्नित्यग्रहणानर्थक्यं क्रियासम
भिहारेचनेनेभ्यो यङा भवितव्यमिति चेन विशेषासंप्रत्ययादित्यनुद्राष्यते॥विग्रहेणकुटिलंगधतीत्यनेन चंक्रम्यतेइत्यर्थासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणमाः नर्थकं
कुटिलंयथानंगधतीत्येवसंप्रत्यया समभिहारेत्वेत्से तद्धुपसदेत्सनहिद्विषयं॥नद्विषयस्येत्यैव भाष्योदाहरणात्॥तस्माद्भुत्सर्वेभ्यः क्रियासमभिहा
रेयङ् भवत्येव ज्ञतोपिक्स्यमाणंपत्स्वित्यादिमतमसंगतं अतएवस्थावरंप्रसिद्धं चार्थकं जंगम इति सिद्धं स्थितिशीलाद्धिस्थावरस्तत्प्रतिद्वंद्वी भृशं गेनादि
जंगमः योगरूपेनित्यग्रहणाभावेनयोगयोरित्यस्येवमेवव्याख्यातत्वात्॥चकारस्त्वारस्यार्थः॥यत्रतत्त्वतेनतत्रतत्प्रत्याख्यानेऽप्यन्त्रासंबंधस्यसिद्धत्वा
द्वा भावगर्हायामेवेति॥इदमपि वृत्तिरीत्यैव॥यत्तुगत्यर्थादिभ्यः कौटिल्यभावगर्हयोर्विशेषविहितेनेन यङा क्रियासमभिहारार्थ यङ्लुक्कौंडिन्यास

६५ येन वाधस्तात्र्यामर्थाभ्यां वा तदर्थस्य बाध इति तस्य न्यायस्य विधेयविषयत्वाच्चारितार्थविषयत्वाच्च अत्र क्रियासमभिहारादेर्यङ्‌द्योत्यतया न हनेर्धा
तोरित्यर्थेना विधेयत्वं। क्रियासमभिहाराविवक्षायां चारितार्थ्यं चात एवाटेरते इत्यादिगत्यर्थकात्क्रियासमभिहारे यङ्‌दादृन्नो भाष्ये एकाज्ग्रहणादिग्रह
णं च प्रत्याख्यातं। उत्तरस्य। परशब्दसामर्थ्याद्भ्यासस्येत्यनुवर्तमानं पंचम्या विपरिणम्यते तदाह। अभ्यासात्परस्येति। अनश्नित परत्वं स्पष्टार्थम २३
स्येत्युक्तौ लाघवाभावात्। ग्रो यङि। गिरतेरत्र ग्रहणं व्याख्यानात्। संचेकीयत इति। न च सक्षरस्याभवस्थापो हित्वनिमित्त यङः पूर्वमंतरंगत्वा
त्सुटि तेनोपङि हित्वात्सत्वात्प्रीङ्‌ चाश्वापवादत्वात् यङि वेत्ति गुणः स्यादिति वाच्यं सुट्कात्पूर्व इति सूत्रभाष्यध्वनितेन गुणनिषेधेन संक्रियत इति वददोषा
त्तत्र हि भाष्ये सर्वतोऽन्तरंगतरकं सुडित्युक्तं केयटेन च यङ्गुणयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्युक्तं एतच्च तना। दिशोषे निरूपितं शपानिर्देशस्य फलमाह।
कौतीत्यादि। भ्वादेरेव कुङो ग्रहणमिति भावः। नीग्वंचु। कंसभ्रंसु ध्वंसु भ्रंसादिरेवा लुग्विकरणत्वादिति केचित्। विधिसामर्थ्यादिवतद्भावसिद्धेः किम
कित इत्यनेनेति चेन्न। अभ्यासविकारविषये वैयाधिकरण्यान्वयज्ञापनार्थत्वात्। तेन धयनेः सन्निहितेत्तिरंगत्वात्तानुके चिध्वसनीत्यादावभ्यासह्रस्व ३९१
त्वोत्वं सिद्धिः न चैवमप्यपवादत्वात् नीगादिभिर्दीर्घबाधे व्यर्थमेवन्तदिति वाच्यं अभ्यासविकारे बाधकान बाधंत इत्यर्थस्यापि ज्ञापनात्। तेषां सन्निहि

भवेयुगपदेव प्रवृत्तिः पौर्वापर्यासंभवेनैकमेणैव तत्त्वा। न्यत्र बाधकप्रवृत्त्युत्तरं बाध्यप्रवृत्त्यभावः प्रच्छतेतु नत्प्रि स्वते पि प्राप्तियोग्यं बाध्यं भवत्येवमत्रनु
बाधकप्रवृत्त्युत्तरं बाध्यस्य प्रवृत्तियोग्यतानात्र पूर्वं बाध्यस्य प्रवृत्तिरनंतरं बाधकस्य प्रवृत्तिरिति अत एव मीमांसते। चीकरदित्यादावित्ते इत्यनेन दीर्घः।
अनुस्वार इति। तस्य पदांतवत्त्वात्स्येपरसवर्णः। घ्नीभाव इति। अत्र यङीति विषयसप्तमी ति पूर्वं घ्नीभावे यिष्ये इति वद्धित्वं। यङो वोपसंख्यानाय
ङ्‌ रीगृत्वत इति। एवं चरीगृदुपधस्येत्यऋदुपधग्रहणं न कार्यं। रुग्रिकौ चेत्यत्र ऋत्वत इत्यस्यैवानुवृत्ते क्वत श्चेत्यपि न कार्यमिति केचित्तन्न। ऋ
दुपधग्रहणप्रत्याख्याने मानाभावात् अत एव तन्त्रकर्तव्यमिति भाष्येणोक्तं रुग्रिकौ चेत्यत्र ऋदुपधस्येत्यस्यानुवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् एवं च
ऋतश्चेत्यस्यावश्यकत्वमेव अत एव वत्सं सृप्तादौ पङ्‌लुकि तरुगादि रीकृतु अनेन वा त्रिकित भवत्येवेति परे। ईघा। दीर्घोच्चारणमस्यच्चाविस्तुतरा
र्थं। शाशप्यत इति। यिङ्क्ति नीत्यस्य विषयसप्तमीत्वादंतरंगत्वेनापङि हित्वं अन्यथा दिग्यादेशेनैव ङित्त्वं यङा पिहितत्वबाधः स्यादिति बोध्यं। इति यङ्
तप्रक्रिया। यङोऽचि। अच्प्रत्यय एव व्याख्यानात् चेन बहुलमित्यनुवृत्त्यनेऽत एव योयूयो रोरूय इत्यादौ न। फल्यांतरमप्याह। चकारानं विनापीति।
बहुलग्रहणानुवृत्त्या वाक्यभेदेन तत्र यतिसिद्धिः सच धंदस्येव प्रयोगदर्शनात् तद्विषय एव बाहुलकादेव क्वचिल्लोके पि वेविदी तिचेष्टिदीनी निरण तत्प्रयो

६६ गद्यमेवलोकेऽस्तिध्रुवोरितिसूत्रस्यभाष्यस्वरसः।अंतरंगत्वादिति।सुकृत्वाच्चेत्सपिवोध्यं।धातुत्वादिति।चर्करीतमित्यस्यादादौपाठात्भ्वादित्वे
नभूवादिसूत्रेणेतिभावः।ङित्त्वस्येतितत्रायमनुबंधनिर्देशइतिभ्रमितव्यंपदीयानुबंधनिर्देशात्तत्रस्थेतिकयङ्लुगंतेतस्याप्रवृत्तिरित्यर्थस्येतिनि
र्देशादिसाहचर्येणणिकारात्तुस्तिपाशपानुबंधेनेतिनिषेधस्यभाष्येदर्शनाच्चेतिभावः।यत्रादीनि।तस्यसूत्रस्यनियमार्थत्वमेवसिद्धांतइतिभावः।
अनुबंधनिर्देशादीति।परेतुतन्निषेधाभावेपितेनेतिक्तेइतिनिपातनेनात्रैवात्मनेपदंयङ्लुगंतेनान्यत्रेतिनियमान्नदोषः।निजेर्नेतिशापनार्थस्यैवं
रूपंतस्यनित्यसनंतत्वेननतोयङ्भावात्तस्मादर्थांतरवृत्तेरनुदात्तेत्सुपिठितस्यभ्वादेरिदंरूपं।अर्थांतरेप्यनुदात्तेत्सुपाठेनानुदात्तेत्वमस्त्येव।अ
नुबंधकरणसामर्थ्यात्तिनंतादात्मनेपदमितिशुप्तिजादिसूत्रस्यभाष्यस्यरूपादिरूपार्थविशेषेप्यनुबंधकरणसामर्थ्यादित्यार्थःकेपुचित्वनुबंध
सहितोधातुपाठःपाणिनीयइतिभाष्यसंमतमितिनिरूपितंकअर्थांतरप्रवृत्तेश्शुरादित्वमेवेतिमततत्युक्तमेतद्भाष्यविरोधात्।एवंच।नुदात्तेत्त्वा
दात्मनेपदेसिद्धेतदुक्तनियमार्थंअतएवानुदात्तङितइत्यात्मनेपदंसिद्धमित्युक्तमन्यथाङितइत्यात्मनेपदंसिद्धमित्येववदेत्तत्करीत्यादिङित्त्वमप्र ऊर्ध्व
युक्तस्यतत्राप्राप्तेश्च।एतन्मूलकएवादादौचर्करीतंचेत्यस्यपरस्मैपदिषुपाठःश्यनादयोपिनचर्करीतंचेत्यस्यविशिष्यादादौपाठेनतत्रगणेतरप्र

युक्तस्याप्राप्तेरित्याहुः।यङन्तादित्युक्तापिप्रसयलक्षणेनयङन्तात्परत्वं।छंदसीतिनिपातनादिति।संकोचेमानाभावेनयङ्लुगंतभूधातोरछंदस्येवतत्रापि
लोपेचगुणाभावइतिनियमइतिभावः।तत्रसूत्रेएकाज्ग्रहणंकर्तव्यमितिवार्त्तिकारंभेयङ्लुकिभाषायांसर्वत्रगुणएवस्यादितिनदेकफलत्वापत
त्यास्याख्यानप्रकारेपिविधिनियमसंभवेविधेरेवोचितत्वं।अतएववार्त्तिकारंभेऽभूदित्यसिद्धिवत्भाषायांयङ्लुकिगुणापत्तिर्दोषत्वेनभाष्येनोद्भावितेतिदिक्
।परेतुलोपेचेत्येवनियमःवोभूतुवित्यस्यछांदसेषुपाठस्तुयङ्लुकश्छांदसत्वादेव।भाषायामस्ययङ्लुगंतस्यप्रयोगसत्त्वेनमानं।अतएवभाष्येवोभूते
तिनियमार्थंअत्रैवयङ्लुगंतस्यगुणाभावोनान्यत्रवोभवतीतिलेटिनुदात्तेतमित्याहुः।नचेति।तस्यभूत्वाभावादितिभावः।ग्रहणादिति।परेतुउक्त
रवंतुस्यभूत्वादिनाभूभुवोरित्यस्यनदंगत्वास्येत्सर्पात्याप्रस्यनिषेधस्यनियमःद्विप्रयोगेत्वेपिविशिष्टानुपूर्वीभेदात्स्यचनिग्रहणेनततत्प्रहणप
पादनासंभवात्तअतएवदयतेरितिसूत्रेभाष्येअत्तेर्भूआदेशेयदिस्यानेद्विर्वचनंतत्तनेद्वित्वेसर्वादेशोनभावःप्राप्नोतिअर्थाद्विप्रयोगोद्विर्वचनंतदा
परस्यनभावेछत्तेपूर्वस्यश्रवणंप्राप्नोतीत्युक्तमित्याहुः।नित्यत्वात्लुगिति।जुसिचेतिगुणापेक्षयेत्यर्थः।अपास्याइति।नचदीर्घेसिपिधातोरितिरुत्व
मसिद्धंलोपसूत्रेढ्रग्रहणेनखरासूत्रेअजर्थइतिभाष्यादाहरणेनचपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रेपूर्वग्रहणेनैतत्सूत्राग्रहणबोधनात्।चनीचनीतीति।

९७ नचनीग्वंन्धित्यनुबंधनिर्देशेनयङ्लुकिनीगर्दुर्भेत्वंइतिवाच्यं।यङ्लुकोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्येनादोषात्।अतएवसनीवंस्रोदनीध्वंसइतियङो चिचेस
त्रभाष्येप्रयुक्तं।नलोपस्तत्र।यङोलुकालोपात्तिपारायेत्यस्याऽसत्वाच्च।वनीवक्रइति।नसोड्रित्वान्नलोपःइकारोच्चारणसामर्थ्यान्नीगादेर्नगु
णः।सामान्यापेक्षेति।अन्यथैकाचूतिबंधनस्यैवानित्संस्यादितिभावः।आशिषिनुवध्यादिति।इदंदयनेरितिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धमपिमाधवानुरो
धेनोक्तं।रूपितंचैनतन्नाद्विशेषे।अतोविशेषणंमिति।एतदपिआशास्त्रीयस्याप्यतिदेशइतिमतेएतेनसाभ्यासत्वशास्त्रीयत्वेनतासोनित्यानि
टत्ववदतिदेशात्अभ्यत्वमित्यपास्तं।असिद्धत्वेनेति।त्रिपादिस्थत्वेनेतिभावःबहिरंगत्वेनगुणेप्यसिद्धइतिचित्स्यंउदाथ्येयुत्वेपाठूर्यनइत्यत्राभ्या
सस्यगुणोविप्रतिषेधसूत्रेभाष्येदृष्यते।नभवतीति।एतन्माधवानुसारेण।नविघनेकिंघस्मिन्निनिवकुव्रीदिगर्भवकुव्रीत्स्याश्रयणाज्जाहेती
त्यादावकित्त्वइतिदीर्घनिषेधेन।तत्सामर्थ्यादिवद्व्यपदेशिवद्भावेपि।उत्वेनेति।संप्रसारणंनेत्यर्थः।ऋतेनेति।एतदपिमाधवानुरोधेनचात्रीगनु
वर्ततइत्यादौ।रीगिति।आववर्तेतइति।इदंमाधवानुरोधेनवस्तुतोत्स्यानभिधानात्तस्यैत्यत्रनकारप्रश्लेषेणत्वोप्यस्याभ्यासस्वत्रमतेःआसाफल ३५३
भेदापत्तेः।चाकर्तीति।यङि निमित्तीभूतसांतरंगमपिञ्लुतइत्तीत्वंत।यङोलुकोलुकस्तुमत्वाद्रूउरदत्वंतुभवत्येवेतिनिरूपितंतलुमतेतिसूत्रे

नचचाकर्तीत्यत्राभ्यासहृस्वत्वेकृतेत्वतयारीगत्वान्नइतिरीगर्दुर्वर्तिइतिवाच्यं।अभ्यासऋकारमादायऋत्वतोग्रहणेत्रमतत्वतरतिनपरत्वेपर्थ
ननऋहणस्यवक्तुमशक्यत्वात्।नित्यत्वेनोरदित्यस्यप्रवृत्तानदभावाच्च।स्यानिवत्त्वंतुनापूर्वविधित्वान्नचाकर्तिचाकीर्तइत्युपक्रम्यकिरतिंचक
रीतानंपंचनीत्यत्ररूपोनयेतत्प्राप्तिशंतमहमन्येप्रारब्धत्वेनसंग्रहइतिभाष्योक्तेःपचनी।।लटःसंज्ञातेनात्रास्यप्रयोगःसूचितः।आरतीति।धूर्वे
पइतिदीर्घःनचदीर्घयणःस्यानिवत्त्वंअभ्यासकार्येनदनवयववधत्व वयवादेशस्यनप्रतिबाधकंस्थानिवत्त्वंनेत्यर्थस्याभ्यासस्यासवर्णइति
असवर्णग्रहणेनज्ञापितत्वपाःइत्ततेःदीर्घविधेनत्विषेधाच्च।अरिमतीति।यणादेशस्यस्यानिवत्वात्तरत्वादिनातनःपूर्वमेववाइपद।एकार
इत्यनुवृत्तेरिति।इदंहरदत्तानुरोधेनवस्तुतोस्याघङ्लुकसत्वेपिदीर्घस्यप्रा।मिरेवनास्तिभाष्यदृष्टा।दित्वेःभ्यासविशिष्टस्यैवांगत्वांगाकार
वत्प्रत्ययग्रहणेयस्मादितिन्यायेनविशिष्टस्यैयङन्तत्वाभ्यनुत्वांगीकारेनतुतस्यप्रत्हित्वमितिइओग्यप्रत्ययस्यग्रहेविहितत्वाभावात्तत्तरनु
वृत्तिनिष्फलैवेतिनतनादिशेषेचनिरूपितमेवंचमाधवस्यभाष्यविरुद्धत्वमपिसम्यगेवेतिचित्स्यमितिदिक्।।ज्वरत्वर।अत्रोपधयाश्चेतिचक
रेणावाध्यभेदादादेशिभेदेनाद्वयंनयोश्चसवर्णदीर्घऊरित्यादिसिद्धिःउठकएवरमागमन्यायेनतूभयोनिवृत्तिरित्यन्येएतद्वयमपिएकःपूर्वेत्य

६९ त्रभाष्येस्पष्टं।तल्लोप।वलिलोपेनासिद्धेवल्लोपविधानमूढोवाधनार्थं।नधातुलो।धातुलोपइतिबहुव्रीहिस्तदाह।धात्वंशलोपेत्यादि।सार्वधातुलोप
स्याभावादित्रिभावः।स्पष्टंचेदंभाष्ये।गुणवृद्धीनेनि।संनिहितेकारिभाषानिषेधेनुदीधीवेवीटामित्यसंबद्धंस्यादितिव्याख्यानान्गुणवृद्ध्योरेवनिषेधइति
भावः।नन्वेवंलेख्यादिःशेषस्यांगाधिकारस्यत्वेनांगाधिमप्रत्ययनिमित्तत्वाद्भिदेत्यादावनेननिषेधप्रसक्तिरितिचेन्नअभ्यासस्यधात्वनवयवत्वादिदंचनना
चनत्रादिशेषेनिरूपितंकिंचयुवोरनाकावित्यादिसूत्रभाष्योक्तरीत्याल्प्वङ्ब्स्येवास्याप्यनैमित्तिकत्वान्निरूपितंचैतन्नलुमतेतिसूत्रेसूत्रोदाहरणंनो
नुनःपोपुवइत्यादिप्रसिद्धिंकिंसूत्रंविना।नदभावेबहुव्रीहिस्त्वाल्लाभेनलोपनिमित्तइत्यर्थोलाभात्आर्धधातुकइतिकिंनोनोनिकिनिचेत्तत्सूत्रस्यभा
ष्यात्वेषांयङ्लुगन्तानामभावएवेतिलभ्यनेतदार्धधातुकग्रहणंस्पष्टतयाबहुव्रीहित्वाभार्थं।विपर्यासंभवेनेति।भाविज्ञानस्यैवशङ्कीयविषयपदार्थ
त्वादित्याहुःप्रत्ययलक्षणंतुननलुमतेतिनिषेधात्।इतियङ्लुगन्तप्रक्रिया।सुप्रआ।आत्मनःकिं।राज्ञःपुत्रमिच्छतीति।पदविधित्वेनसमर्थपरिभाषा
प्रवृत्तयेसुपइति।महान्तंपुत्रमिच्छतीत्यादौवर्णोन्माभूदितिचकाम्यचिपूर्वस्यपदत्वायचततद्।अस्यईदिति।अवर्णान्तस्यांगस्येत्यर्थः।नाव्ययेति ३८५
।नासमानस्वरनानादित्तित्वेकदेशिमतेनसिद्धान्तःअनएवनःक्येइतिसूत्रेवाच्यतीतिभाष्येप्रयुक्तं।नःक्ये।ककारोच्चारणंसामसुपामन्यइत्येनवा।

वनयेनान्यथानत्रैवविध्यर्थस्यात्यस्यहल्इतिलोपमाशंक्याह।संनियोगेति।राजीयती।नलोपःसुपस्वरेतिनियमादीत्वेनलोपोनासिद्धिः।चित्करणमिति।
पुःशब्दमिच्छतीत्यर्थेपिप्रत्ययनिवदनुकरणमित्यनेनधातुत्वमस्त्येवेतिभावः।प्रमादिकइति।हलिचेत्यत्रधातोरित्यनुवृत्तेरितिभावः।काम्यचश्चेति।आप च
त्यपलोपोनेनक्विपने।वाच्यमिति।अत्रसंप्रसारणंनधातोःकार्यमुच्यमानमितिपरिभाषणात्।सर्वप्रातिपदिकेभ्य।वार्तिकस्यदृष्ट्यानिमूर्ध्वस्यनिदधि
स्यनिमधुस्यतीत्येवपर्यमितिनिरोधात्इदंदधिमधुशब्दविषयमेवेतिमाधवः।काम्यच्च।धातुस्वरेणसिद्धेस्यचित्त्वं।चित्प्रयोजनं।कस्येसंज्ञानलुफजाभावा
त्।कर्तुःक्यङ्।धातोःकर्मणइत्यतोवेत्यनुवर्त्तते।कर्तुरितिक्यङ्।ईचेपंचम्यंतमपिसलोपविधेयोग्यतयाषष्ठ्यंतमेतेनेनतदंतविधिरितिवोध्यंतेनद
सापनइत्यादौसलोपोन।संनियोगशिष्टइति।सांतसंबंधिक्यङेत्यर्थःतनकाङि।नदभावेनेतिभावस्तदाह।सर्वत्रावस्थितिइति।इतरेषामिति।भाष्येनाम
तमदर्शनेनविकल्पेनात्यर्थादितिभावः।सपत्नीवेति।एतत्त्वंभस्याढेइत्यत्र।निरूपितं।पुंवापनइति।पयोवातेनाज्ञानिकार्यविकल्पिकमितिज्ञानेरस्त्री
तिसूत्रेभाष्येस्पष्टमेतेनज्ञातेश्वेतिनिषेधादिदंरूपंदुर्लभमितिपरास्तं।वाग्रहणादिति।अन्यथाविशेषविहितक्रियाक्यङोवाधःस्यादितिभावः।एतान
नुक्तस्यसर्वप्रातिपदिकेभ्यस्तकइतिभाष्योक्तेरस्यापिप्रातिपदिकादेवोत्पत्तिःसर्वप्रातिपदिकेभ्योस्यक्यङश्चविधानेनवचनसामर्थ्यलब्धपर्याय

६९ स्यैवानुवादकोवा शब्द इति माधवः। भूतपूर्वादयो नित्यकारस्यानुबंधत्वेन सांप्रतिकाने कान्त्वस्यात्राभावात्। अत एव धनुरिति वरूपसिद्धिमाशंक्य
वगल्भांचक्रे इत्यादौ कालतत्त्वयादित्याम्प्रयासादिति किं पृष्टत इति भाष्ये उक्तं न चावजिगल्भिषत इत्यादावाचारक्विबंतात्सनि यथेष्टेनापधनुषि
त्वस्य प्रवृत्त्यर्थमिदं वार्तिकमावश्यकमिति वाच्यं भूनामशब्दस्य सुबंतपरतयानव्रत्त्वात्तिकएवास्य प्रवृत्तेः आचारक्विबंतेभ्यः सन एवानुत्पत्तेश्चाव्य
निसंभवादिति। न चाचारेर्थे सिर्वेस्यनेनाज्ञंतात्क्विपि अवगल्भनीत्यादिवारणायानुबंधसंज्ञनार्थवचनमावश्यकमिति वाच्यं सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्य
नेन क्विपि नयाप्रयोगेष्टापत्तिरित्यभिमानः वस्तुतस्तु सर्वं हरदत्तानुरोधेनेति ध्वनयन्नाह। पूर्ववार्तिकं तु अनुबंधसंज्ञार्थमिति। आचारे ज्ञंतात्क्विपि अ
वगल्भतीति प्रयोगवारणाय सर्वे निक्विबनुवादेनानुदात्तसंज्ञणेषां बोधनत्यर्थः अत्र चानिरिक्तो कारः पररूपेण प्रश्लिष्टो नुनासिकासत्त्वरत्य
नेकान्त्वमपुक्तस्यामः सिद्धिरिति भावः हरदत्तानुसारेणाह। प्रसयग्रहणमपनीयेति विस्तरस्त्वदयनयेनमानमिति निवेदितं प्राक् एवं च सयां तत्त्वादेव
चामूसिद्धिर्वाश्याकिंचनदयन्तयनवादिनाएकाज्झानभिधाना क्विबनुत्पत्तिरेव वाच्या। अन्यथा सूत्रवार्तिकयोः फलभेदापत्तेः यत्र भिन्नफलार्थमि ३९५
वोत्तरस्य सत्वं तत्र फलाभेदेपि प्रसारव्यानमस्कृतत्वात्र तथात्वथा सत्येनेकाज्झ्ग्रहणं चुलुंपाद्यर्थमिति विदेकाच्याद्यत्वस्य सिद्धदन्नू किंचैव

सन्निनकादेरित्यादौ अनर्थकः प्रतिषेधे निष्ठायामनिटः कृत्स्नवचनादिति वन्न प्रत्ययादित्सनर्थकम् अनेकाच्त्वम् विधानादिति वदन् इति दिक्। तत्र
हरदत्तो क्रमं गीतस्त्वमाधवेनोक्तं प्रक्रियाक्रममाह अतो गुणे अन आदेरित्यादिना अतो लोपमत आदेरिति दीर्घं च बाधित्वा तं न रंगत्वान्नू पूर्वरूपं वाणदं
गमिति नु नानित्यत्वादिति माधवाभिप्रायः। दीर्घ इति० परत्वादतो लोपं बाधित्वा पूर्वानित्त्वेनाभ्यासत्वादित्यभिप्रायः। माल्यानीति। आतो ताप आतो
धतोरिति न्यासयोः फलैक्यापावंतेभ्य आचारक्विबंतस्य परे। ङीसाद्दचर्यादिति। इकाररूपङान्तानित्यस्य संभवइति भावः कैयटादयस्तु इदंचगो
राद्यादाचारक्विपि अगवीदित्युपक्रम्ये को गुणेनित्यत्रैके परेनोक्तम् अत्रारुचिबीजं तु न वैसंधश्च ह रमंतमस्तीति इको गुण इति वदन्नजेनित्यसूत्रस्य भा
प्यप्रामाण्यपादोन श्यति आदेच इत्यादिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यादेव्यंतेभ्य आचारक्विपो भावइति। सुगसु विषयकवार्तिकोक्तमाधवरीत्यात्सापि वार्ति
कसारवलिगर्दभतीत्यर्थमिति वाक्यशेषात्तन्मात्रविषयत्वेनवास्येति कश्चित् इदामनीति दद्यंतेभ्य आचारक्विपत्तास्तीति हस्वनधापद्य इति सूत्रे
भाष्ये स्पष्टमित्यपरे। पथानतीति। इदं माधवानुसारेण। क्विबंता कारपिपथेन नीति नुयुक्तं इन्द्रनितिनियमेन दीर्घाप्राप्तेः न च निपमस्य सजातीया ३
पेक्षत्वात्सुवानंनर्पेण्वनियमफलनिषेधसद्भुतिरितिवाच्यं। स्व प्रः स्त्रीत्व ग्रीत्यामसिआपनेरित्यपरे। हरदत्तस्तत्रारुचिं दर्शयति। माधवइति। अ

७० नाकरमेवेति। अत्र यदुक्तं यन्न दुक्तं। भृशादिभ्यो भृशादिराकृतिगणः सुमनसादयो बहुव्रीहयः अभूततद्भावग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकं तदाभू
तेत्यादिवार्तिकान्यथासिद्धिमाह अच्वेरिति। च्वौ वाक्यं तु एव भृशीभ्रहणं चरितार्थं भृशा इति भृशा लोका इत्यर्थः कैयटेन पापाठान्त्या निपदिकमिति।
ननु धातुस्तथा सति भाष्योक्तवद्दुष्माण इत्यादिज्ञापकमप्यपत्तिरिति भावः उपसर्गसमानाकारमिति। अन्यथात्र सत्संशस्य क्रियायोग। भावेनानुपस
र्गत्वान्नुमाप्रकानुपपत्तिरिति भावः। उपसर्गस्यापि प्रयोगभेदेनोपसर्गसमानाकारत्वं बोध्यं विकीर्षितमिति। पृथक्करणेन समासाभावक
थनेपि तद्धित्वेच्छाद्वितिप्रसंगः विधायके लक्षणे सुवर्ना दित्वं शेषस्माद्धित्वं तत्पदादीसंज्ञाप्रवृत्त्यानदोषः यद्धिदितं तस्यनेनाधिकत्वादहेति
प्रेवनतु न्यूनत्वाहतिरिति। तत्त्वं। पृथक्क्रियत इति। तेन न्यत समासाभावः कल्प्यते अत एव सुमनाप्पेसादौ पुनः ह्मानेन समासस्य प्रसिद्धिः
ननुक्तं भृशादिष्विति त्वे भाष्ये संभ्रामयते रेवसोपसर्गान्न्यान्यस्मात्सोपसर्गात्तिदिं। श्रूयत इति। उत्तरपदार्थस्य कर्मत्वेनेतिरोपः आदेशेनेति ए
कादेशरूपेणेत्यर्थः। अत एव वक्ष्याशश्चत्तस्य विचदिति माधवोदाहृतं संगच्छते अवगल्भेति। स्वोत्तरभागेनूधातु संज्ञानिमित्तत्वसप्रत्ययनिभू ३९६
तैकदेशोधातुनास्माथविदिके स्वत्वधात्वादुपष्टितविशिष्टार्थनापिक्लांतेनसदृसमर्थतयाकुगतिती दृत्रेण समासे तत्कोस्य वादेशः प्रत्य

सेकदेशाद्धारकमेवचत्तत्सुतर्वत्रसामर्थ्यमितिदिक् वचशब्देनेति। एवं च विनिगमनाविरहेण बाध्यसामान्यचिंतया सर्वबाधकत्वं तस्येति भावः अ
न्यथा पुरस्तादपवादन्याये नैमाद्धुनेत्यस्यैव बाधः स्यात्तत्सीत्यस्येति बोध्यं। अच्वेरिति। अत एव भाष्ये लोहित भिन्नानां लोहितादिगणप
ठमानानां भृशादिपाठे नित्यात्मनेपदमेव प्रयोजकमुक्तं न तत्त्वभूततद्भावविषयताल्लाभोपीति भावः। असंभवादिति अनुकरणङाज्विषय
स्यानुकरणत्वभंगापत्त्या तत्र तदसंभव इति भावः तस्य आदिशब्दस्य। भृशादिष्विति। नित्यमात्मनेपदस्यैव तेभ्य इष्टेरिति भावः। तस्यापीति।
ककारस्यापीत्यर्थः। योगविभागेति। तदर्थसत्तामात्रेणेत्यर्थः एवं च तदर्थविवक्षया डाचि स्नेन तत्तदर्थकापीति भावः। तद्व्याप्येति। उक्रमापे
त्यर्थः कस्यापि। क्रमणमुत्साहः कष्टायत इत्युक्त्याणमनार्थं धमतीतावपि कष्टविषयकोत्साहसाहमतीति स्वराद। उत्साहोर्थ इति। पापं कर्तु
मिति। अंतरंगत्वात्कर्तुमित्यस्यैवानभाव विग्रहे कर्तुमित्यस्याध्याहारेण क्रियार्थोपपदस्येतिचतुर्थी वृत्तिसर्गेतिनङ इत्येविषय इति।
नैव तत्र वनत्वेकष्टपक्रमन इति विग्रहे शुचिनोः स्वपदविग्रहस्यैवौचित्यादिति वाच्यं। अस्मत्तत्राभिप्रायेण प्रवृत्ते अत एव भाष्ये कष्ट
पक्रमतीति विग्रहं प्रदर्श्यसत्त्रादिषु सनदर्शितं। पापं चिकीर्षतीति। उत्पादनायाः इत्यर्थत्वादितीयं भाष्येतुक्रमतीपरस्मैपदं प्रयुक्तं क्रमण

७१ गमनमेव।पापोद्देश्यकेनद्विनेननत्द्विषयकोत्साहोगम्यनेरनिक्रमेरुत्साहार्थत्वाभावकएवंविकोपार्थमिंशयामित्यस्यद्विनस्यांगच्छापामित्यर्थः
नित्तदाशयः।कर्मणइत्तिषष्ठी।प्रतिपादककत्तंषष्ठ्यर्थःकर्मणामंथनयोश्चामितिवाच्योर्थफलिनमाह।कर्मभ्यामिति।वनीनिष्पंनाशब्द
र्थनिर्देशइक्।कैयटइति।उक्तंचभाष्येऽप्रीणस्यनिगालस्यवामंथोरोमंथइति।उप्रीणमुदरादुपयाद्धंअवगीर्णंमपाकन्निर्गतंपृथश्चव
वएमितिनदर्थःशाद्वैरइति।कर्मणइतिवत्तनिकरणमत्रक्रियाव्याख्यानात्।इतिन्यासइतिभाष्यानाकठत्वमत्रारुचिः।सुखादिभ्यः।वेदनाक
र्तसंबंधिसुखादिभ्यःतिपादकेभ्यःसुखादिभ्यइतिवाच्योर्थःफलितमाहवेदनेत्यादि पूज्यायामित्यादिनमङ्गादिनिःक्रमेणान्वेति।७' चित्रङ
ङित्त्वमवयवेन्वचरितार्थमितिक्वजंतान्डानोपुथ्यादिति।अत्रपुथ्यादयःस्वकर्मकोदंसनक्रियावाचकाणिकाःनतःस्वार्थेणिङ्यणविषयादि
तिटिलोपःवस्त्यादिस्यादिहस्त्यादिभ्यइतिचभाष्येनदृश्यते।संवस्त्यपतीति।वस्त्रैःसमाच्छादयतीत्यर्थःपरत्वाद्वृद्धिविनि।नचनित्योलोपःश ३८७
ब्दांतरप्राप्त्यातस्याप्यनित्यत्वा।व्यक्तिभेदमात्रेणान्यशब्दांतरप्राप्तिग्रहणाच्च।रंधयतीत्यत्रतुतस्याअनित्यत्वान्नदोषःअत्रयदुक्तंयन्तदु
क्तंप्राक्तुरादौ तापदेभ्योणीमि।सिद्धं...मुपलालमनइत्यत्रकेपदे गमकत्वान्मुंडयतिमाणवकमित्यत्रणिच्भवतिकञ्चुतुनागमक

त्वादित्यपितन्नैवभाष्येसपष्टंनदाक्षपंचार्थमेवमुंडादिभ्यइतंमाणवकंमुडंकरोतीत्यत्रवाक्येकर्मसामानाधिकरण्यान्माणवकस्यकर्मत्वंवृत्तौतु
मौंड्यरूपफलाश्रयत्वात्तत्त्वंबोध्यं।सत्यापयतीति।आपुग्विधानसामर्थ्याद्धिलोपोन।एषांलुगानभिधानं।अतएवणेराप्विति भाष्यंसंगच्छते।घ
इति।कर्मण्यणयनिपातनात्कुत्वाभावःकर्णयजंतइत्यपिवक्तुंशक्यमित्यन्ये।एतयतीति।नचात्रपरत्वाट्टिलोपःस्यात्अनिदिश्यमानकार्याणामुप
देशदेशस्यैवदेशत्वांगीकारादितिवाच्यंभस्याढइत्यस्यप्रत्ययोत्पत्तेःपूर्वंप्रवृत्त्यसांनरंगत्वान्नदनिदेशसामर्थ्याच्च।नचपुंवत्वस्यासिद्धत्वाट्टिलोपो
दुर्लभःआभीयासिद्धत्वस्यानित्यत्वात्अतएवटेरितिसूत्रेभाष्येएतयतिश्येतयतीत्युदाहृतं।इष्टनिधंदस्येवत्लोपप्रवृत्तेर्लोकेनतदनिर्दे
शइतिपुंवद्भावादिप्रवृत्त्योपोनोक्तोमूलेनाप्युदाहृतःअतएवमानयतिश्यानयतीत्युदाहृतान्यत्रनइतिसूत्रेभाष्ये।प्रथयतीति।रभावट्टिलोपावत्र।
असिद्धत्वादिति।द्वित्वेनदसिद्धत्वेनदकारघटितधवुध्यादित्वेभ्यासेश्रुत्वसिद्धिःइदंपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रेवृत्तौ।ठत्यस्येति।तदनीसत्वंअभैसाभ्या
सस्येतिलिंगाणत्वमात्रविषयमितिलभावःऔडक्कठदिति।द्वित्वेकृतेनदाश्रयस्यकार्यतिरेकत्तव्याप्यसिद्धत्वनिषेधश्चन्नाभ्यासेतुत्वादीतिभावःवै
याघ्रपद्यवार्त्तिकशाकृवादिनिसूत्रेकैयटेचोक्तठदितिप्रयोगोदृश्यतेइत्यनित्यत्वमन्यविषयेपीतिजन्नारुचिःसप्रयोगोपिचिंत्यएव।ज्ञनयतावुक्तमि

१२ नीतन्त्वासंगतमितितन्नैवोक्तमूकैयटेभ्यासेकारपाठेलेखप्रमादान्नूपूर्वत्रासि॥ष्ठमितत्रस्यचान्नियप्रोपिविंसएव।नत्रह्रितिउठमास्यन्तऔऽठदि
।तुल्काञ्जौजिठदितितुत्रठिशप्टस्येतुक्तंप्रऊत्सेकाञितिनेनानिदिष्टटिलोपोन।पस्येतिलोपश्चनश्टनितस्याष्टत्वेननदननिर्देशात्।नैकाजि
जितिसिद्धप्रष्ठत्सेत्सुत्वानस्यापिबाधश्च।ष्ठिपुकाविति।प्रापयती।तिभाष्यंप्रयोगाद्वोञ्चितीतीतिसूत्रस्यंनञ्जिगत्यत्तउपधयाऽस्येवोच्येनकि
मर्थोयोगविभागःसार्वार्थइतिभाष्यंतुप्रयोजनोपलक्षणमितिभावः।अंतरंगत्वादिति।वार्णपरिभाषाया।अनित्यत्वादप्रवृत्तिरितिभावः।अनि
त्सत्वा...पणेद्दुत्तरमानाभावात्व्याश्रयेपीयायेत्सादौनप्रवृत्तेश्चाघमेवन्याय्यमितिपरे।अन्यथासिद्धीति।एवंहितत्रभाष्यमिष्टेमयःसुप्रष्ठ
तिभावेकिमुदाहरणंप्रेष्टइतिप्रादीनामसिद्धत्वान्नभविष्यंतिइदंतर्हिप्रेष्टःअकारोच्चारणसामर्थ्यान्नभविष्यतिविन्मतोर्लुगर्थंतर्हि...चितमः
स्तजिष्टइतिनाप्राप्तेटिलोपेलुकआरंभेनलुकाटिलोपबाधनान्नठिपयेनदनावादिति।असिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानेनुपरत्वात्प्रादिषुटिलोपंबा
धित्वाल्वतेषुसत्सुत्नगतिन्यायेनटिलोपाप्राप्तिर्बोध्या।अतएवप्रेष्टइत्सत्रोच्चारणसामर्थ्यादितिनोक्तं।किंचविन्मतोर्लुगिवप्रादयःप्रादयश्चना ३९८
प्राप्तेटिलोपेआरभ्यमाणस्तद्बाधकाइनितठिषयेनटिलोपइत्यंत्समेवसर्वसाधारणमतएवकोनिष्टइत्यादौटेरितिनेनत्सठितइत्सपिन।अ

नउच्चारणसामर्थ्यात्।सर्वादेशत्वंकेत्यादेशेनापिसिद्धं।प्रेष्ठुप्रेष्ठयोराद्येसमाधनेएकदेशिनः।परेतुकिमुदाहरणमितिप्रश्नेपरोक्तोदाहरणाना
मन्यथासिद्धंप्रदर्श्योदाहरणान्तरानुक्तेरस्योदाहरणाभावएवऔपदेशिकोदाहरणाभावेअतिदेशिकफलार्थमात्रस्वारंभस्यादर्शनाच्चप्रत्यास्या
नेएवभाष्यतात्पर्यमित्याहुः।येरित्यस्यैवेति।एवकारेणनस्तद्धितइत्यस्यव्यावृत्तिः।तेनतद्रूपेननाप्राप्त्याभावात्तस्यानंतरत्वाच्च।भत्वादिति।
इष्टवदित्यतिदेशेनभत्वात्स्वयुवेतिसंप्रसारणं।नांतस्वादीनामित्यर्थेपिटिलोपस्याभीयासिद्धत्वान्नदोषः।परेतुबहुस्वन्शब्दात्स्त्रियांङापि
नांतत्वाभावेनसंप्रसारणाभावेबहुम्वेत्येवभाव्यमितिडाबूसूत्रेभाष्येउक्तंनत्याम्प्माण्यात्संप्रसारणेनित्यत्वेनाभीयासिद्धत्वाप्रवृत्तेरावश्यक
त्वेनकथंसंप्रसारणं।नचनकारग्रहणंकर्त्तव्यमितिवार्त्तिकप्रत्याख्यानायभाष्येऽनइत्यपकर्षःकृतस्तत्पक्षेसंप्रसारणंदुर्वारं।लोपस्यस्यानि
वज्ञावेनानन्तपानंनत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वान्श्वनशब्दत्वेतुसर्वेसर्वपदादेशाइतिन्यायेनेतिवाच्यं।वार्त्तिके...कथनपा...लोपोनइत्यस्य
श्रूयमाणानन्तएवप्रवृत्तेस्तस्माद्धर्पेणचार्थाधिकारेणचबहुस्वेत्सेवेत्तिभाष्यविरो...एणनंत्नएवप्रवृत्तेरदोषात्।किंच
षष्ठ्येवेतिसूत्रेभाष्येप्रष्ठनिभावस्याल्लोपोनइत्येनबाधकतायाअपुंबत्सेनतेका...सिद्धप्रष्ठनिभाव...विपक्ष...न्यायाप्रवृत्तेर्बोध्य

७३ नेनन्वनस्तद्धितइत्यस्यापिप्रातिकभावान्निमाप्यइत्यत्रटिलोपे [illegible] पिदुर्लभः पचुप्रक्रलैकान्निनिसूत्रेभाष्येपस्पलादोप्रक्रलनिभावइत्यु
क्तंतत्रादिशाष्टः प्रकारेलोपेनेनचसादृश्यमित्तिनतद्विरोधः एवंचदुर्लभैरेवानयतीतिप्रादुः प्रदुनयतीति। ननुसंप्रसारणपूर्वत्वंबाधित्वा
वारणादांगमित्तिन्यायेनटिलोपेइदंरूपंदुर्लभमितिवाच्यं शुशुवतुरित्यादौसंप्रसारणेकृतेनेनप्रत्ययेनैवनेकाचइतिपणि[illegible]सिध्याह
वरूपविषयेनिरस्तत्वेनतन्यायाप्रवृत्तेरितिभावः। आहुरिति। अत्राकचिदाजंतुपक्षे [illegible] निमनोर्लुकिटेरित्यस्याप्रवृत्तौनस्तद्धित
इत्यस्यप्रवृत्तेर्दृष्टत्वेनेष्टनिनस्याहृष्टत्वादित्यसंगतं किंचतत्रत्यभाष्यस्याविरोधपस्संगतम्। किंचतथाद्विकेवलायास्तुत्वाद्वचनत्वेनएमेवदुर्ल
भःमत्वंतादिष्टनिमनोर्लुकितेनटेरित्यस्यप्रवृत्तिमात्रबाधनेनखुपुनरंलदप्रवृत्तापरत्वादित्यस्यासंगतिः किंचनस्तद्धितइत्यस्याप्रवृत्तौनस्त
टेरित्यपेक्षयापरत्वमित्यर्थस्यप्रक्रलैकान्निनिसूत्रेभाष्येध्वनिततयापित्तथित्वदयुक्तमिति। नेत्येकइति। टिलोपेनासोलोपेचकृतेदुर्लभेराजकी ३९९
यमित्यादावनन्तत्ववत्। एवंचसंप्रसारणप्राप्तेरेवाभावेनागवृत्तपरिभाषोपन्यासोव्यर्थइति अत्राकचिदाजंतत्वपरिभाषायाअभावाच्चेतिचध्येय
वात्रिममतध्येयरूपचिदाजंरूपंतुविज्ञयतीत्यस्येवसतस्तथात्वे। प्रतीचयतीति। अचइत्यत्रलोपेचाचिनिर्दीर्घः ईकारस्सवर्णइति। नसमास

इतितुन। पृथक्करणेनसमासनिवृत्तेरुक्तत्वात्। सम्यचिवदिति। सम्यादेशस्यस्थानिवत्त्वेनोपसर्गत्वात्पृथक्करणं पृथक्करणेनसमा
सस्यनिवृत्तेरुत्तरपदपरत्वाभावेप्यन्तरंगत्वात्तद्भानसम्यादेशोननिवर्तते। समीचयतीत्यादौचकारस्याचनित्वंतुस्थानिवत्त्वेनवोध्यं। अं
चेरिति। निरसोनुपसर्गत्वेनपृथक्करणाभावेनानेकाच्त्वात्प्रक्रलनिभावाप्राप्तेरितिभावः। बहिरंगत्वेनासिद्धत्वादिति। बहिर्भूतणिनिमित्त
कत्वादितिभावः। निरसस्तिर्यल्लोपइत्यत्रानंतरत्वेनाच्इतिलोपस्यैवप्रतियोगित्वेनग्रहणाट्टिलोपेपितिरिःस्थानिवत्त्वेनतिरेर्व्यत्वेना २४
व्ययानांभमात्रइतिसूत्रेभाष्येत्सपाठेनपरयाव्ध्याबाधनात्। अतएवयस्येतिलोपेन अनेनसर्वटिलोपवारणेपिमाधवोक्तामसुद्ध्ययुक्ति
माह। असिद्धवदिति। अंगवृत्तेत्ति। वृद्धिस्तुभवत्येवतस्याअसिद्धत्वादितिभावः। अंगवृत्तपरिभाषायाः फलाभावइतीदंचित्त्यंनिरूपितंचै
नघुष्पदस्मत्प्रकरणेदवडांचमिति। विष्वकदेवयोरित्यद्र्यादेशः। स्वपतीति। अव्ययानामितिटिलोपोनिर्देशेनभत्वात्। संज्ञापूर्वकत्वादि
ना ति। णाविष्ठवणेनिर्देशेनविनोलुकःसत्वादंगवृत्तपरिभाषयानवृद्धिरितिकेचित् अतएवटेरितिसूत्रेवदयतीत्यत्रवृद्धि[illegible]र्नअनाभाष्ये।
परेतुनैतज्ज्ञाप्यप्रयोगात्प्रापयतीतिभाष्यप्रयोगाच्चलक्ष्य[illegible] विशेषविषयकेस्मिन्वाक्येभावानिर्देशोपितेनेष्टसिद्धदाहरणमात्रमि

७४ त्तिभाष्योक्तान्तरनुक्तभसंज्ञानिर्देशवत्।क्वचिदस्याप्यनिर्देशेबाधकाभावात्।एतेनसंज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वंनभाष्यसंमतमंग कार्येऽ
स्यापिनलक्ष्यसा।धिकाकानत्रनत्रतज्ज्ञापकमुक्ता।किंप्रयोजनंन्पिवेगुणप्रतिषेधःप्रयोजनमित्येवोक्तंनत्वेवंविधलक्ष्यसिद्धिरपिप्रयोज
नत्वेनोक्तेषांप्रकारांतरेणसिद्धेर्भाष्याभिमतत्वात् इत्याहुः।श्रीमतीमिति।णिचिपुंवत्त्वेमनोर्धुक।अशिश्रयदिति।णावचआदेशेन
तिश्रीशब्दद्वित्वेउत्तरखंडेइयादेशोऽनयोर्नत्रिपदिनानित्यत्वेनेनाग्लोपीतिनिषेधाभावेह्रस्वत्वमितिनावःएतच्चमाधवानुरोधेनैतत्
धेनसत्यमित्रोधानेशिश्रायदितिचिंत्यमुत्पने।पवयतीति।स्थूलदूरेतियणादित्वापगुणौजगवृत्तपरिभाषयानंतत्वाभावेनवासंप्रसा
रणंन।व्यापपत्तिनेदपत्तिसाधकातीतिमाधवानुरोधेनपांचमिकयो।र्विन्मनोर्धुककनारेदभाष्यज्ञनाश्रवणावेनांगीकारादित्युक्तं।कन
यतीति।अत्रोपधावृद्धिर्नत्वऊयतीतिवत्।उपसर्गस्येति।नत्पृथक्करणेनविशिष्टस्यप्रातिपदिकात्वाभावान्नात्रानिर्देशप्रवृत्तिरिति
भावः।इतिनामधातुप्रक्रिया।एभ्योधातुभ्यइति।धातोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्कण्ड्वादिपाठेनैषांधातुत्वमितिभावः।कण्ड्वादि... रात्रि ४००
गणइतिगणरत्नमहोदधौतेनरैयतिधवत्यतीत्यादिसुप्रधातुवृत्तौस्पष्टं।इतिकंड्वादयः।प्रथमैकाचइति।अजादे...स्येत्यस्य

सुपधात्वंणेमेतन्।तृतीयस्येति।एकाजेचद्वस्यर्थःएकाचद्वस्यनुवृत्तेकड्वादेरित्यस्यनदर्घटितपगंतस्येत्यर्थःभाष्येकंडूयियिषतीतिविशब्दद्वित्वक
रणात्।नामघटितधातुष्वित्यर्थः।नामरात्वेनसुबंतत्वेषुविद्यमानानांत्रयाणामेकाचांयथेष्टमित्यर्थःअतएवपुत्रीयियिषतीत्यादुदाहृतंभाष्ये।अतो
पिएपंतात्वडिनास्यप्रवृत्तिं।त्रयाणामिति।एकाचोद्वेअजादेकंधातोरित्यत्रपूर्वंत्रयाणामेवोपस्थितेःपूर्वत्रवाध्यवाधिकाभावस्यनिर्णयात्त्रयाणांनपुग
पद्वित्वंनत्राजेद्वे।द्वितीयतृतीययोःपर्यायेणान्येषांनुत्रयाणांपर्यायेणद्वित्वमिति।निबोध्यंएषांवचनानांनन्द्राःइतिसूत्रेपाठेनतदेवाधिकारत्वाराव
शेषेणप्रवृत्तेर्यथानिधानंप्रवृत्तिरित्याहुः।नदराणामिति।तेषांमध्येअजादिभूतात्परस्यैवेत्यर्थः।दीशब्दयिशब्दयोरितिनचद्विर्वचनेचात्सध्योपनि
धोषेयशब्दस्यद्वित्वप्राप्त्यायिशब्देनेत्यसंगतमतदभार्याविध्यंऊनानीतिन्यायेनेकारस्यदिनस्यद्वित्वप्राप्त्याकार्यानुभावेननद्विकार्यीतिनिषेधेनद्विर्वचने
चातस्यांप्रवृत्तेः।नचपिसगादीनानेमधात्ववयवःनामधातुघटकवर्णसंबद्धैकाचामित्यस्यर्थेनादोषात्।अतएवपुत्रीयियिषतीतिभाष्ये।उदाहृतं।पि
शब्दद्वित्वेपिसनवयवेकारस्यद्वित्वानुभावेनद्वित्वनिमित्तत्वायोगात्त्वेवेसनास्ययामूलेपिशब्दस्येवोक्तं।चरिद्रीयिषतीति।इदंमाधवानुरोधेनअ
दिभूतादचःपरस्येतिभाष्यसंमतमेर्थेनुचिंत्यमिदं।विवारयिषतीति।माधवेनदृध्यंगीकारात्तन्मतेनेदं।इतिप्रत्ययमाला।कर्तरिकर्मेद्रक्रिया।

७५ कर्मव्यतिहारेवर्तमानाद्धातोरित्यर्थेनधातोःक्रियायांवृत्तेरंतरंगत्वेनतस्याएवग्रहइतिप्रश्नःनसूत्रेसंख्यासंज्ञासूत्रेचकैयटेस्पष्टंकर्मव्यतीहारवि
षयेइत्यर्थसंभवेपिनकृत्रिमकर्मग्रहणमुक्तार्थस्यौचित्यात्।तेनदेवदत्तस्वामिकंधान्यंस्वद्रव्यंदत्वालवनेनस्वीकारोतीत्यर्थकेदेवदत्तस
धान्यंव्यतिलुनातीत्यादौन।यद्यपिसाध्यस्वभावक्रियाणांपरिवर्तनरूपोव्यतीहारोनसंभवतिसिद्धानांव्यतिहारइत्येकोर्थइतिघुसंज्ञासूत्रके
यटात्तद्दीयाम्डोव्यतिहारइतिसूत्रोदाहरणस्ययावित्वावस्त्राणिपरिवर्तयतीत्यर्थइतिकैयटाच्चस्वस्वत्वदानपूर्वकपरस्वत्वांगीकारोद्विप
रिवर्तनंअतएवकर्मव्यतिहारेद्वेवाच्येइतिवार्त्तिकेकर्मव्यतिहारःक्रियाविनिमयइतिव्याख्यातमभियुक्तैः।एतेनान्यक्रियापाअन्येनकरणंव्यति
हारइत्यपास्तं।अतएवान्ययोक्तिंमनःकरोतिइतरक्रियामितरइतिकर्मव्यतीहारंजयमंगलाकारःप्रादर्शयत्।तथापिनतत्साध्यत्वेनज्ञानक्रि
याणांसाध्यसाधनभावव्यत्यासःपरस्परकरणंचसः।यथासंप्रहरंतेराजानइतिकैयटः।तत्रवर्तमानाद्धातोःकर्तरीत्यर्थेविनिगमनाविरहानत् नी
र्दयात्रेभत्ययौचित्येनद्विवचनबहुवचनांतान्येवास्योदाहरणानि।नत्वेकवचनांतानिअतएवभाष्येक्काप्येकवचनांतानिनोदाहृतानि ४०१
एवंचव्यतिलुनतइत्यस्यान्योन्यवत्यास्तेनलुनंतीत्यर्थःएतेनदेवदत्तेनसहचैत्रोव्यतीलुनीतेइत्येकवचनांतप्रयोगसंभवःअतएवदाण

श्चेतिसूत्रेकथंचतुर्थ्यर्थेतृतीयास्यात्।एवंतर्हिअशिष्टव्यवहारेतृतीयाचविधीयतेआत्मनेपदंचेतिसिद्धांतितेनोक्तेरुतरआह।यद्येवंतार्थेति
नसहयुक्तेतृतीयास्याद्यतिहारेतडोविधिर्दास्यासंप्रयछतेइतिभाष्योक्तंदास्यैविश्राणयतयासहोपभुंक्तेइत्यर्थइतिकैयटेनचोक्तमितिपरा
स्तंतस्यभाष्यस्यपूर्वपक्षयुक्तित्वेनार्थासाधकत्वात्।तथाहितस्यैविश्राणयतातुपभुंक्तेइत्यर्थेकर्मव्यतिहारेपशिष्टत्वमनीतेः।तयानसहोप
भुंक्तेइत्येतन्मात्रेणव्यतिहाराप्रतीतेश्चसूत्रस्यावश्यकत्वात्।किंचोपपदविभक्तेरितिन्यायेनविश्राणनतनिरूपितचतुर्थ्याएवयुक्तत्वंकिंच
धातोर्व्यतिहारेवृत्तावपितृतीयासाकर्त्तृत्वस्यापिनिर्दिष्टोक्तत्वान्नैवन्यायेनप्रथमोचितानसहयोगतृतीयाअतएवक्रियायोगेपुत्रेणसहागत
इत्यादौकर्तरितृतीयायांसिद्धायामक्रियायोगार्थंतेनसहेतिसूत्रमितितत्सूत्रेउक्तंभाष्येभाष्यस्वारस्यात्तनिष्फलत्वात्तन्नदृष्टव्याभिनिवेशःस्व
तःएतेनभट्टिकाव्येविश्वामित्राश्रमेमारीचंप्रतिकिमर्थंब्रह्मस्वमधिकरोषी।निरागमेणाद्दष्टेममापंधर्मइतितेनोक्तेरितिधर्मोस्तितस्यतवराक्ष
सायमन्योन्यतिस्तुममापिधर्मःब्रह्मद्विषस्तेप्रणिहन्मिपनराजन्यवंधुर्धनकार्मुकेषुरेनिरामवाक्येनवधर्मेणदेवब्राह्मणद्वेषरूपेणमम
न्योधर्मस्तत्कारूपोव्यत्यासेनभवतियेनधर्मेणयुक्तोद्यंयेनधर्मेणयुक्तान्त्वंत्वंविधिनोब्रह्मद्विषःप्रणिहन्मीत्यर्थकेअधरिमत्वधर्मक्रोयं

७६ मपिभवतिमठमैकौर्मूर्वत्तपि।वर्तमानसामीप्येलट्रामबाणपातेनसमुद्रसमीपेपतितोमारीचस्तपश्चरिष्यतीत्येनतात्पर्यकेच्यनित्सेद्द
निप्रयोगोपिपराल्न:यतोक्षत्तोरामत्मनेपदंपसासत्यानदर्थक्रियायांतत्कत्रोव्यत्तासेएवात्मनेपदोचित्याच्च।नासत्त्सोरिनिसूत्रदृत्सुदार
नंव्यतिसेरतितुध्वांदसंतत्रद्विवसयेनद्विवचनादिस्थानेएकवचनं।रिचेतिसूत्रेव्यतिरेशतिवत्तुश्रयोरेश्तस्पध्वांदसत्वात्तच्चध्वांदसमेव
ग्रहणं।तिसूत्रेव्यतिदृश्सपितथैवलोकेत्वेकवचनांतमसाध्वेवेतिदिक्।नेर्विशः।नेरितिपष्ठीनेरर्थद्वारासंबंधिनस्ततद्योत्यार्थस्तेनन्यवि
शतेत्यादौनदोषः।परिव्यवेभ्यइत्यादावपिषष्ठ्यर्थपंचमीत्सृष्टेवेदंशादेःशितरत्नत्रभाष्येअतएवन्यादीनामुपसर्गाणामेवग्रहणमितिदिक्।
आङोदो।अकर्त्रभिप्रायेष्वात्मनेपदार्थमिदं।आस्यविहरणेददातेरेवप्रप्रसिद्धत्वेनसंयोगवद्विप्रयोगस्यापिविशेषावगतिहेतुत्वेनतस्यैवग्र
हणमित्याह।ददानेरिति।आस्यप्रहणमिति।विहरणशब्दस्यक्रीडापादविहरणाघर्थत्वाघर्थत्वाभाववोधपूर्वकंविकासार्थत्वमात्रेनासर्पग्रा
हकंतदितिभावः।प्रतीकमाददातिनिस्त्रमाददाती।तिचित्समेवयत्तत्रस्मरणेआकाराङित्वेसात्सनेपदंनेतितत्त्रस्मृतस्यार्थस्यस्मृतिविष ४०२
येनायोनकस्यैवभाष्यदत्तेनाङित्वलाभात्स्मरणपूर्वकग्रहणेधमतोवृत्तौतात्पर्यग्राहकत्वेनक्रियोगसत्वेनङित्वस्यैवलाभाच्चङ्कारस्तु

अस्यैवार्थस्यानुवादकः।एवंनस्मेति।भाष्येएवंनस्मैवोदाहरणादितिभावः।हंत्यर्थश्चेतिगणसूत्रेणणिच्वहतेर्गत्यर्थत्वस्यापिसत्वात्।मात्वरिष्टा
शति।सहस्वकंचित्कालमित्यर्थः।शिक्षेरिति।अत्रजिज्ञासायामित्युक्तेर्ज्ञानपदाध्याहारेआत्मनेपदंनात्पर्यग्राहकंवैषयिकेआधरेसप्तमीत्याह।
धनुर्विषयइति।प्रकारइति।धर्मइत्यर्थः।नाच्छीत्स्यंनियत्ततत्त्वभावनां।विषयाइति।समभिव्याहृतपदांतरगम्याइत्यर्थः।आलेखनंखननं।अप
स्किरतइति।अत्रहृष्टजनोःखननपूर्वकंधूल्यादिविक्षेपेवृत्तिःअपकिरतिकुसुममिति।इहालेखनाभावात्सुडभावः।म्रियमाणोवृषभःपादेर्भु
वमपकिरतीत्यत्रदर्पाघभावारमहृत्तिःअतएवभाष्येससुट्कान्येवोदाहरणानिदृश्यंते।गजोपकिरतानि।स्वभावाख्यानमात्रः।आनुनेरति
।श्रृंगालउत्कंपापूर्वकंशब्दंकरोतीत्यर्थइतिकैयटः।शपइति।परेतुउपलंभनेनात्मनेपदंभाष्येउपलंभनइत्येवपाठदर्शनात्।उपलंभनंप्रकाशनं
धातोःशपथकरणकप्रकाशनेवृत्तौलङ्नात्पर्यग्राहकःशपथश्चलोकप्रसिद्धएवअतएवोदाहरणेदेवदत्तायेत्यत्रचतुर्थ्येवभाष्येप्रयुक्तास्तथा।
शयामिपदिकिंचिदपिस्मरामि।त्यादौशपथमात्रंविवक्षितंनतुप्रकाशनंमूलेउपालंभइतिपाठआक्रोशार्थादित्यादिव्याख्यानंचहृत्सनुरोधेने
तिवदंति।इहाकापपरिस्पंदरूपोव्यापारःशनयुनिष्टतीत्यस्यात्पघनइत्यर्थः।उपान्मं।मंत्रकरणेकेर्थेवर्तमानादित्यर्थः।संगतिकरणमुपश्लेषः

११ मित्रकरणमनुपश्लिष्टस्यापिमैत्रीसंबंधः।लिप्सायामिति।लिप्सोपर्जेसेनकेर्थेवर्तमानादित्यर्थः।उद्विग्नां।उद्विग्नांकिंनिष्टपतिन्चलतीत्य
र्थः।स्यवंतंविनैवेति।वाक्येवाक्यैकदेशप्रयोगन्यायेनअत्रनुशब्दाध्याहारइतिभावः।अस्यासुकृत्वंमन्यमानआह।भेत्तुमित्यादीतिनद्युघ
टिकेनवास्यस्यैकदेशोपमित्यर्थः।समीपमेसेतिवेति।विषमविलोचनस्यसमीपमेत्यस्वंवत्स्वआजघ्नेइत्यन्वयइतिभावः।वेतेरवेति॥
व्याख्यानादितिभावः।अनीतिरूपोरिति।व्याख्यानादित्तिभावः।सूत्रेकथनित्रग्रहणंतौदादिकक्रथेःसंपूर्वात्परस्मैपदव्यवर्त्तनयेसमृधिष्य
नइत्याद्यर्थंच।समानेति।उभ्वेतिकिंत्वाफुणाप्रामावादुभ्वेतिबाधित्वासिज्लोपेवृद्धिःसिज्लोपएकादेशइतिसिद्धकांडेपाठात्तद्वृद्धिं
प्रतिसिज्लोपेनासिद्धः।पनुकुस्वादंगादित्यत्रांगपदसत्वेनवर्णपरिभाषयावृद्धेःपूर्वंडिसत्वोपइति।नत्र।नस्यावर्णागमयोरेकस्यानिक
त्वएवतेस्तज्ज्ञापकस्यसजातीयापेक्षत्वेनाधिकारस्यस्यैवांगस्यतत्रग्रहणात्।ह्रस्वादितिसूत्रेगपदप्रयोजनंतुननैवोक्तं।अध्यैष्टेति
तुसिज्लोपस्यसिद्धत्वा[illegible]नह्रस्वाद्वारणादंगस्यवत्वलवत्वात्सार्वधातुकेतिगुणेवृध्यैसिध्यतीतिभावः।परेतुलावस्यायामडितिपदेस ४०३
वेनोद्धेरंतएत्वेनतत्सत्वेसिज्लोपोदुर्लभस्तदेकवाक्यतयापदांतरेपितल्लोपएवोचितः।किंचसिज्लोपएकादेशइतिसिद्धत्वमपिप्र

त्यासत्या।सिज्लोपेनिमित्तकैकादेशंप्रत्येवोचितंचनतुप्रसक्तविषयमपिनचैकादेशेपदसामर्थ्यं।सवर्णदीर्घपदापकर्षयालघुत्वादित्या
हुः।मासमरतेति।सर्तिशास्त्यर्तीतिसूत्रेपुषादिसूत्रेणयोगविभागसामर्थ्यात्परस्मैपदेष्विसस्यासंबंधादितिभावः।अतएवसमारंतममाभीष्टः
संकल्पास्त्वपुषागतेइतिभट्टिः।संगधतेस्तनौवत्सपृष्टमेनतत्।परेतुशासइदितिसूत्रेआशास्तेइत्यादावित्ववारणायसमाधासेरङ्हितत्त ५३
स्यग्रहणमितिभाष्यमुपादायसर्तिशास्तीत्यत्रपरस्मैपदाधिकारात्ताशास्तेरङ्।सुक्तंकैयटेनकिंचास्यनिवर्त्तौसनेनसमौत्पादयोग
विभागस्यफलंनिरूपयितुयशकामतएवभाष्येप्रत्नुतैवार्त्तिकेधनुव्यसाधरणेनमासमृतेत्याद्येवोदाहृतंएवंचभट्टिप्रयोगवृत्त्यादिचि
समितिप्राहुः।अकर्मकादित्येवेति।समौगमीत्यत्रोसंपरव्याख्यानत्वादितिभावः।नत्समोगमादिषुविघादीनामुपसंख्यानमितिभाष्येआदिशब्द
बहुवचनान्तोऽयंसमःसम्पृणुवइत्यत्राप्येषामुपसंख्यानेनसकर्मस्याप्यात्मनेपदेष्टेरकर्मकादित्येवेत्यसंगतमितिनिरस्तंतेनैवसिद्धेत्रोपसंख्या
तत्रस १ नस्यवैयर्थ्यापत्तेःनहिकर्मकादित्यस्तियेनाकर्मकार्थमिदंस्यात्।भाष्येबहुवचनंतुप्रयोगभेदाभिप्रायेणेत्याहुःवदतीति।प्रापणार्थस्य
वहतेरर्थान्तरेस्यंदनेवृत्तिरितिभावः।जीवतीत्यत्रजीवनकर्मधात्वर्थेनभूतंअकर्मकत्वेचदृष्टपगुपास्थितेनधात्वन्तरविहितनकर्मसंज्ञकान

७८ त्वपर्यकत्वंसप्टंचेदंमुपआत्मनइतिसूत्रेभाष्ये। वर्तनीतीति इदंचिंत्यं। अत्रप्रसिध्याऽद्दितुपस्थितस्यापि शक्षिंडीमित्यादावितान्वयसंभवेन
नशाचकानुपादानमात्रेणतत्वेनावगताकर्मत्वंस्याप्यं। कदाचिन्मेघोऽलंवर्षतीतिप्रयोगात् अतएवनपरसूत्रेयुक्तोयंनिर्देशः। मितिप्रतीकमु इ१
पादायन्यायेनासंबद्धइत्यर्थज्ञापराट्स्यनुप्रयोगःप्रसिद्धत्वाद्भवतः कदाचित्तुप्रसिद्धार्थस्यापिप्रयोगाभावोनहिभवतीऽलीवतिप्राणीतिनी
तिकैयटेनोक्तंएवंरीत्याऽकर्मकत्वस्यभाष्येनुपलंभाच्चेति। कर्मणोविवक्षानामकर्मविशेषान्वयविवक्षासाचक्वचित्सार्वदिकीयथोदा मूलो४
हृतेतत्रनिर्बाधंभावेलादीनांसाधुत्वंक्वचित्तुकार्यप्रवृत्तिवेलायांनदविवक्षापदार्थः अतएवमातुःस्मर्यतइत्यत्राविवक्षितकर्मतयाभा
वेलउक्तोधीगर्थेत्यत्रभाष्ये। श्वानुनाद्विवक्षायथाहृतपूर्वीकटमित्यादिरितिविषयेकिंचकर्मणोधात्वर्थप्रतिसंबंधसामान्येनान्व
याविवक्षानतुकर्मत्वेनेत्ययमप्यविवक्षायाःक्विनान्नयइत्यत्रापिदिनातुरूपाद्दितार्थस्ययोनसंश्रृणुतेनजानातीतिप्रतीतेर्मातुःस्मर्य
तइतिवदेवाविवक्षाएतेनेदंप्रसिध्यागतार्थमित्यपास्तमित्यन्ये। निह्नुतमिति। सोपसर्गास्यत्सूत्रोःसकर्मत्वेनाकर्मकादित्येनतस्संबंध ४०४
स्यवक्तुमशक्यत्वादितिभावः। स्पर्धायां। स्पर्धाविषयेत्यर्थः आहूयतेःशब्दनएवरूढेरितिभावः। [illegible]। शब्दे। कर्मकारकेपस्यतत्तः

हृञ्जोविहर्तिदात्मनेपदमित्यर्थः प्रयोगोपाधयइति। यथाशास्त्रेनयतइत्यत्रनयतेःप्रापणमर्थः। शिष्यादिसंमाननंतुतत्फलंतयामानस
बोधविषयः। एवंमाणवकमुपनयतेइत्यत्रविधिनावेदाध्ययनफलकमुपनयनसंस्कारेणात्मसमीपप्रापणंनयतेरर्थःएवंहिसोध्या
पकआचार्योभवतीतिआचार्यकरणंमानसबोधविषयःकर्मकरानुपनयतेइत्यत्रात्मसमीपप्रापणंनयतेरर्थःतद्वभृतिदानकरण
कमेवेतितन्मानसबोधविषयइतिभावः। कर्तृस्थेकर्मणीति। कर्तृस्थंककर्मकारकेसतीत्यर्थः। शरीरशब्देनेति। शरीरत्वादात्मापन्न
स्यैवकर्तृत्वेनशरीरस्यतत्स्थत्वासंभवःअवयवानांतुसंबंधविशेषेणतत्स्थत्वसंभवइतिभावःकर्तृस्थेतिकिं। राज्ञःक्रोधंविनयति अ
न्येतुविपर्ययमिदंअकर्तृरागेपिक्रियाफलेनयंतिपौरुषमितितुप्रमादाद्युक्ताद्धः। उपपराभ्यां। अस्यनियमत्वंदृत्तिसर्गेत्यितुवृत्तावोध्यं
विधित्वेतुअनेनैवसिद्धेप्रोपाभ्यामितिसूत्रेउपग्रहणवैयर्थ्यापत्तेःप्रात्प्रारंभेइत्येवसिद्धेः। वेःपादविहारइत्यनेकार्थत्वाबोधयितुंसूत्रे
पादविहारइत्युक्तं। अनुपसर्गाद्वा। इदंसूत्रंलिङ्आशीर्लिङिच्चनअस्यविकल्पेभ्योनियमोवक्ष्यतीयानित्यर्थज्ञापकत्वात्परानुदात्तङितइ
तिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यात्। नित्यमेवेति। पूर्वविप्रतिषेधेनेतिभावः। संप्रतिभ्यां। उत्कंठापूर्वकंस्मरणमाध्यानं। योगोविभज्यतइति।

१९ अत्रइत्यादिक्रमेवमानं।भासमानइति।शिष्यैःस्तूयमानोपिभासेनेनतथाचोपर्युपरिशास्त्रार्थप्रतिभाभासात्तुष्टिर्ननिर्वदतिनितेज्ञोभंगे
तुनशक्नुयादित्दितुमितिभावः।ज्ञानेइति।शास्त्रेवदनइतिबोधेनेरंशास्त्रविषयकेज्ञानवत्त्वमनसावुध्यनइतिभावः।यत्वइत्यादः।दैवेनवदत्त
इत्यस्यनैद्विषयकमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः।विवदंतइति।वैमत्यहेतुकंनानाविधंभाषंतइत्यर्थः।वदव्यक्तवागर्थत्वेनव्यक्तवाचामित्यु
पादानसामार्थ्याघिषांप्रसिद्धतरंव्यक्तवाक्त्वंतेनएवेहदृष्टांतेनेनवरतनुसंप्रवदंतिकुक्कुटाइत्यादौनरनिविराममनिष्ठत्तीनरूणांप्र
नितानुद्रिरामोचितसघोतिकोक्तिरियंतरादा।मनुष्यादीनामिति।समुच्चेत्यादिकिंक्रमेणसंप्रवदंति।विभाषाविप्र।युगपत्परस्परंविरो
धेनकथनंविप्रलापः।भाष्यमिति।एवंचतुदारेवगृहणमितिभावः।समस्त।तृतीयेत्यादिकिंउभोलोकोसंचरत्तीमंचांमुंचदेवलेनि।
दाणश्च।इदमशिष्टव्यवहारेइष्यते।दानपूर्वकेभोगेत्रदाणदोधतु।सूत्रद्वयमिति।देशादिनिसूत्रभाष्यानुसत्वेत्रवषष्ठीव्यवहिनप्र
प्रत्यानि २ वृत्तिश्चेतिलभ्यते।स्वकरणंस्वीकारइति।चित्तकौभावाविवक्षणात्स्वत्वोत्पादनेइत्यर्थात्स्वीकारइत्यव्युत्पन्नंप्रातिपदिकमितिवो ४०५
ध्यं।पूर्वसूत्रसैवेति।एवंचतस्यसकर्मकविषयत्वेनसकर्मस्यैवनिषेधेकर्मकेतुपरत्वात्पूर्ववत्सनइत्यात्मनेपदमितिभावः।प्रत्याङ्

भ्यां।प्रत्यासत्त्याश्रुधात्वर्थविशेषकाद्वेदप्रत्याङ्भ्यांगृणाद्येतेनैवोचउपसर्गाविवेत्याशयेनाह।कर्मप्रवचनीयात्वादिति।नेदिसंबंधपरिछेदका
नक्रियाविशेषकाइतिस्पृष्टमेव।पूर्ववत्सनः।प्रत्यासत्त्यासनःपूर्वइत्यर्थलाभः।प्रकृतिगतमेवनिमित्तंसनाव्यवधानेपदस्यात्मनेपदविधा
नाद्विषयेसनंतादपिप्राप्नोतीत्यत्रआह।वाक्यभेदेनेति।स्वराद्यंतेनेति।स्वराद्युपसर्गात्स्वरांतोपसर्गाच्चेत्यर्थः।णेरणौ।इहवाक्यत्रयंणे
रिति।अणौयत्कर्मणौचेदितिचसकर्तृतिचतत्रस्यादित्यंतेनाद्यंव्याख्यातं।द्वितीयंव्याचष्टे।णाविति।कर्मत्रिक्रिया।पत्तदोनिसंसं
बंधनत्वप्रवृष्टेनतस्थद्धदारोपास्तैवचेदित्यर्थलाभः।नचात्रसनैवप्रतिपाघनां।किमेवकारेणोतिवाच्यं।अध्यारोपितप्रेषणाद्वितीयक
त्तापाम्।अधिकप्रवेशेपितत्सत्तायाअक्षत्वावाक्यवैयर्थ्यापत्तेः।तृतीयंव्याचष्टे।आणौयत्कर्मेत्यादि।अत्रपूर्ववाक्यमनुवर्ततिकर्मशब्दश्च
कारकपरोव्याख्यानादितिभावः।सकर्तृतिसर्वनाम्नोपर्यायेणोद्देश्यविधेयान्यतरलिंगतेतिभावः।तत्रासतिप्रतिबंधकेतद्रूपतावं
च्छेदकावच्छेदनविधेयाम्न्वयस्यव्युत्पत्तिसिद्धतायाएवंपतावस्थास्थकर्मकारकत्वावच्छेदेनणौकर्तृत्वलाभस्तेनदेवदत्तोगांपाचनेपश
दत्तंपश्चदत्तोगांयाचतेदेवदत्तोगांयाचयतियज्ञदत्तेनयज्ञदत्तोगांयाचयतीत्यादौनात्मनेपदं।यच्चप्रवृष्टेनतथ्यदारोपेपितत्सइतिसष्टार्थं

९

।ननुणौचेदितिव्यर्थंञ्णौयत्कर्मसकर्त्तेत्यत्रकुत्रेसाकांक्षायांप्रसक्तस्यसायत्रात्मनेपदंनचेत्तर्पस्ताभादितिचेन्न।यत्तुधएवतत्स्वार्थ
र्थत्वात्तत्रफलकल्पनात्तुभाष्यानुक्तत्वादयुक्तेतिप्रामाणिकाः।अस्माचकर्मकादिति।यत्रक्वाप्येतत्तावस्थायामकर्मकादित्यर्थेन
प्राप्तिरितिभावः।हृदविप्रतिषेधेनेति।अत्रचमानंदर्शयन्नेराजेतिभाष्योदाहरणं।प्रेरणेति।सौकर्यविवक्षयेतिभावः।अत्रकर्मस्थक्रि
यत्वाभावेनकर्मकर्तृत्वमपिशवादि।ततइति।फलवाचकात्तन्नुव्यधिकरणेव्यापारेऽस्यार्थः।पुनरर्थस्येति।एवंतस्यतदृहितेर्थेलक्षणा
गंगादिपदस्यतीरेलक्षणायामपिटापुत्स्थितिवत्तणित्वस्थितिरितिभावः।प्रथमतृतीयार्थयोरिति।सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइतिपुंवत्।एवंतृ
तीयकक्षायामित्यत्रापि।यावन्तीत्युसोपानस्यार्थायास्त्वर्थविभागभूमिषुपदंविन्यस्येयंप्रायोगिकीभूमिः।प्राप्तेनभूमयःकक्षाइत्यु
च्यंतेवस्थाइतिच।तथाहि।आरोहंतीहस्तिनंहस्तिपकाइत्येकैकक्षा।ततोणिचिव्यापारांतरप्रतीतिःस्यादतोमध्यमाकक्षारुह्यतेस्व
तीस्वयमेवेतिअत्रन्यग्भवनमात्रमर्थः ततोणिच्यारोहयतीत्यनेनसमानार्थात्तृतीयाद्वयंचतृतीयवाक्यार्थव्यावर्तभूतातदुदाहरणकक्षे ४०६
ययादिकाच।ततोव्यापारत्यागेआरोहयतेहस्तीस्वयमेवेत्युदाहरणभूता।नदुक्तंन्यग्भावनान्यग्भवनेहृदोरुद्धेप्रतीयते।न्यग्भाव

नान्यग्भवनेएयंतेपिप्रतिपद्यते।अवस्थामूपंचमीत्याद्येयंतेतोकर्मकर्त्तरि।निवृत्तप्रेषणात्तोःधात्वर्थःप्रकृतेर्येणिजुच्यतइतिअत्रपंचमीत्वंयथा
कथंचिदुपपाद्यंन्यग्भवनमधोदेशस्थित्यनुकूलोव्यापारः तदनुकूलव्यापारश्चन्यग्भवनानतत्रायकस्रायांत्यागभवनेस्वरूपयोग्यतानि
श्चयेनन्यग्भवनायांकर्तुःप्रवृत्तिरितिप्रतीतिः।अन्यथाशिलायामंकूरोत्पादनायेवाप्रवृत्यापत्तिः द्वितीयायांतुप्रयोज्यस्यस्वव्यापारेणैव
प्रवृत्तिरितिसौकर्यप्रतीतिः तृतीयायान्यग्भवनेस्वतएवप्रवृत्तंदृष्ट्वानतद्धेमार्थकर्त्तृप्रवृत्तिरितिसौकर्यप्रतीतिःउदाहरणातुद्धेमार्थमपि
नस्वव्यापारभिन्नप्रयोजकव्यापारापेक्षेतिसौकर्यातिशयप्रतीतिरितिबोध्यंअत्ररुद्धोगुडेप्रतीयतेइत्यनेनार्थप्रतीतिर्नतुनरुद्धाच्यत्वंतयोरिति
सूचयतितथाहितद्धदेशावच्छिन्नसंयोगानुकूलव्यापारोरुध्यर्थः गत्यर्थइतिपठितुपरमित्यत्रभाष्यात्।तदवच्छिन्नसंयोगाश्रयत्वेनैवगत्यस्य
कर्मत्वंजातएवायंकर्तृस्थक्रियः संयोगस्यकर्तृपर्यंतिसत्त्वात्तुपरिगमनस्यन्यग्भवनंविनासंभवात्तस्यापिमानसोबोधइतिबोध्यं।यत्रेति
।अत्रापिपक्षेक्रियासाम्यंनिरूपमप्रेषणद्वितीयकक्षामादायबोध्यं।तस्यअल्पेतन्मूलत्वात् आधिक्यमात्रव्यवच्छेदेस्वेनतन्यस्तीयप्रथ
मामादायापितद्बोध्यंअयमपिपक्षउक्तोहरिणा।केषांचिदेववदनादेर्व्यापारोयःसकर्मके।सविनादेवदनादेःकर्यादिषुविवक्ष्यते।सपुन

९

८१ प्रयोजककर्तारमन्तरेणापि कर्मणो विवक्षितत्वेन देवस्य अर्थः स्वीकृतप्रेषणं कर्मत्वस्य कर्त्तुः प्रयोजकं प्रेरणान्तरसंबंधेऽपयनेत्येनाभिधी
यत इति। प्रेरणास्वीकारे सौकर्यातिशयप्रतीतिः प्रयोजनं। प्रेरणान्तरसंबंधे कर्तविषये प्रेरणान्तरसंबंधेनेन स्वविषयप्रेरणा सर्वत्र स्वस्मि
न्नस्ती निदर्शितं अत्र पक्षे स्वयंदूतीस्पष्टं निदर्शनं आद्यपक्षे आदेयादूती सापेक्षानन्तस्तदनपेक्षासापि निदर्शनं। द्वितीयकक्ष्यायां नन्वि
ति। नन्वेतत्समानार्थान्तरभाविनि ण्यर्थस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन नतामादाय क्रियासाम्यमात्रापि। न च सा ण्यन्तस्य न मूलभूता। तत्तकक्ष्यास्थ
ण्यन्त धात्वनुप्रकृतित्वं हि ण्यन्तमूलत्वमिति वाच्यं एवं हि निरुक्तप्रेषणत्वचतुर्थकक्ष्यायां कर्मणः कर्तृत्वमाद्यकक्ष्यामादायोपपाद्यमानमनु
पन्नं स्यात् तुर्यकक्ष्यायां तत्प्रकृतिकण्यन्तत्वाभावात् द्वितीयकक्ष्यास्थप्रकृतिकण्यन्तत्वास्यैव तत्र सत्त्वात् न च पदार्थकाद्यदर्थकमूल
कार्यप्रयोगात्कक्षान्तरे यस्य त्यागो वृद्धि वा सा मूलभूता ज्ञात्रिसाधककक्षार्थैकदेशस्योदाहरणभूतकक्षायां त्यागः द्वितीयकक्षामूलक
तृतीयकक्षार्थैकदेशस्यापि तस्यां त्यागान्न तस्या अपि मूलत्वं नैवं प्रकृतेऽपि इति वाच्यं कक्ष्ययोर्मूलमूलिभावस्य तत्र भाष्यादृष्ट्यानारूढ ४०३
त्वात् अनभाविन ण्यर्थकक्ष्यास्थधात्वो निरुक्तप्रेषणतात्पर्यात् णिविक्षितेन तत्समानार्थण्यन्तप्रयोगेण तस्या अपि तन्मूलत्वात् कत्तेश्च

तदर्थकमूलकात्तत्र दृष्टेः सत्त्वादिति चेन्न गमकं विनान्तर्भाविनि ण्यर्थतायाः अभावात् अणावित्ति किं। निरुक्तप्रेषणफलायत्ततीयकक्षा
स्यकर्मणो हेतुत्वारोपेण द्वितीये हेतुमण्णौ दर्शयन्ति भवो भक्तैरित्यत्रैव माभूदिति कर्मनिष्ठप्रयोजकव्यापारश्च ज्ञानविषयीभवनमे
वेति दिक्। मध्वपाययन्तस्त्वच्छं सोत्पलं दयितामिति। के आत्मानं सुरताभोगविश्रंभोत्सादानं मुक्तरिति भाट्टिश्लोके आत्मानं सुरताभोगवि
श्रंभोत्सादनं दर्शयित्वेति शेषः समधु पिबन्ति मध्वपाययन्तेत्यर्थादिनेनैवात्मनेपदं। ध्वनितं चैतज्जयमंगलायां करेणु रारोहयते नि
षादिनमित्यत्रेवात्रापि णिचश्चेत्येव आत्मनेपदमित्यस्मे। स्मारयतीति। मित्वाद्ध्रस्वः अपरे तु कर्तरि कर्मव्यतिहारे इति सूत्रे क्रियाग्रहणं
कर्तव्यमिति सूत्रकारशिक्षां कुर्वतो वार्त्तिककृतः कर्मपदस्य क्रियापरत्वं नाभिप्रेतमित्यण्यन्तस्य यत्कर्म प्राण्यन्ते तदेव कर्म भवतीति न
दात्मनेपदमित्युपक्रमवार्त्तिकस्य कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वेन व्याख्यानं न युक्तमित्युभयत्रापि कर्मशब्दः कारकपर एव तद्व्याख्याने भा
ष्येपि कर्मशब्दप्रयोग एव कृतो न क्रियाशब्दप्रयोगः नापि कर्मवद्भावश्चात्र सकर्मकाणां प्रतिषेधो वा इति कृतो नोक्तः। तत्र द्वितीयवाक्ये
नाणौ यत्कर्म णौ चेन्न देवकर्मेति कर्मान्तरनिवृत्तिः प्रतिपाद्यते न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वं। उत्तरवाक्येन तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् एके

८२ सैवैकस्यांक्रियायामुभयरूपत्वासंभवान्नवर्दर्शयनेभृत्सानराज्ञेतिभाष्योदाहरणविरोधश्चेभृत्यरूपस्यकर्मणःसत्वादितिवाच्यंगत
प्राप्योदाहरणप्रामाण्यादणौयत्कर्तृकर्मणीनद्वितीयकर्मव्युदासेनास्त्यर्थात्कर्तृरिक्तमेवेतिनःकर्तृग्रहणमनुवर्त्यप्रथमयाविपरिणमय्य
पञ्चम्यर्थपदिसेकशेषेणायमर्थोलब्धःकर्मांतरनिवर्तकवाक्यफलंतुआरोहंतिहस्तिनंहस्तिपकाःआरोहयमाणोहस्तीस्थलमारोह
यतिमनुष्यानितिभाष्योक्तं।तत्रहिस्थलमधिकंकर्मतस्यमूलभूताण्यंतावस्थामनुष्याहस्तिनमारोहंतीसेवसौकर्यातिशयप्रतिपादनाय
प्रेरणाद्वयंविवक्षत्प्रतिपादनायैवफलांशद्वयाद्द्विकर्मत्वं।अत्रोर्ध्वदेशतत्स्थवस्तुएतदुभयसंयोगानुकूलोव्यापारोधात्वर्थःस्थलशब्देनग
जपृष्ठस्थंकाष्ठादिमंचमुपवेशनस्थानमुच्यते।गजोर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारेणतत्रन्यग्भवनरूपेणतत्स्थवस्तुसंयोगोपिजातसौक
र्यातिशयोत्रबोध्यः।आरोहंतिहस्तिनंहस्तिपकाइत्येषात्वारोहयमाणइत्यस्यैवमूलभूताआरोहयमाणइत्यस्योदाहरणप्रदर्शनंदृष्टं
पि तार्थयथात्रानेनात्मनेपदंतथात्रापीस्या।दितीत्तदाशयः।किंवास्योदाहरणमनुष्याःस्थलमारोहंती।तिमूलककृत्तानापितानस्थलमारोहयंती ४०८
तिस्थलंकर्तृआरोहयमाणोहस्ती।तिशनजंतप्रयोगेएणमनुष्यकर्मकारोहणस्वरसतोहस्तिनएवकर्तृत्वंप्रतीतेःशत्रुशानजाद्यंतार्थानां

स्वभावतःक्रियांतरसाकांक्षत्वात्क्रियांतरस्यचानुपस्थितेःएवंचतद्रीत्यामूलकस्यानिरूपणेऽणौकर्मणोणौकर्तृत्वाभावादप्राप्तेःप्रत्युदा
हरणासंगतिस्तत्र।हस्तीत्येतत्स्थमूलुरुदृष्टांतार्थत्वेनतुतिङंतमेवोच्चारणीयं।किंचकर्मपदस्यक्रियापरत्वेसमानक्रियात्वप्रदर्शनायहस्ति
पाकस्यापुत्सहनुपुत्रिनाकर्मणःकर्तृत्वबोधनाप्रथमकक्षावनिर्दिष्टंतदनुकारकपत्वमेवाभिप्रेतंलक्ष्यंतेएवंप्रथमप्रघट्टकेनाकर्मका
णामेवैतदुदाहरणत्वंमन्यमानेनसकर्मकाणांप्रतिषेधस्यसूत्रेऽननुक्तत्वेनसूत्ररीत्यातेषांपिकर्मकवद्भावप्रवृत्तिंमन्यमानेनवाचा
र्यदेशीयेनकर्मकर्तृत्वात्सिद्धमित्युक्तेअनाध्यानेइतिप्रतिषेधस्यसमर्पणायेदमित्याशंक्याध्यानार्थकानांकर्तृस्थभावकत्वात्तत्रकर्मव
द्भावस्यैवाप्राप्तेःनिषेधेनफलमित्यंतेनमध्यमप्रघट्टकेनसूत्रवैयर्थ्यआचार्यदेशीयेनशंकितेनयथानबाध्यानविषयेकर्तृस्थभावकत्वादप्रा
प्तेनिषेधवैयर्थ्यंतथाकर्मवद्भावप्राप्तियोग्येविषयेआत्मनेपदार्थंसूत्रमित्याशयेनाचार्येणैतद्वक्ष्यतीभवत्येवंज्ञानीयकानामात्मनेपद
मितिविध्यर्थमिदमित्यंतेनाथप्रघट्टकेसिद्धांतितंतत्रएवंज्ञानीयकानामित्यस्यकर्तृस्थभावकज्ञानीयानामित्यर्थः।तद्वज्ञानीया
कानामकर्तृत्वंचकर्मवद्भावाप्राप्तियोग्यत्वेनएवंचकर्तृस्थभावक्रियावत्सकर्मकाणस्योदाहरणंनीतिध्वनयद्भिःसहृदं

८३ दर्शयते भृत्यान्राजेति।अतएवद्वितीयपक्षव्युत्पादकहरिकारिकयोःप्रेरणाद्विप्रदर्शनवत्प्रेरणाद्वयस्यापिविषयोदाहरणकस्याप्र
दर्शनंनठनामायपत्केरवर्त्ततेनतत्रद्वितीयकक्षापुदाहरणमितिसंचिंतं।किंचगभीरूपांनघामित्यादौगभीरनदीतीरःबोधेनलक्षणा
तात्पर्यग्राहकत्तयागभीरादिपदसार्थक्यवदिदंकर्मपदस्यणिचश्चसार्थक्यमन्वयबोधानोपपादयितुंशक्यः।नचकर्मणिचूघटितस्यन पद३
न(ईद्वितेस्यार्थसंबद्धेलक्षणेतिनदोषःअतएवाणिच्युस्थितिरितिवाच्यंप्रेरणारूपर्थेशास्त्रेणसाधुतयाबोधितस्यान्यार्थेलक्षणायापि
साधुत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात्तस्माद्दर्शनविषयीभवनसमानाधिकरणप्रेरणावास्तवीआरोपिताचणिजर्थइतिशास्त्राणिवःसाधुत्वं
कर्त्तृत्वंचस्वस्यापपन्नंअतएवएपेनाएयंतयोन्यग्भवनतदनुकूलव्यापारयोःप्रतीत्युपपत्तयेपंचम्यामवस्थायांणिजुपपन्नएवचहरिणा
निवृत्तप्रेषणाद्धातोःप्राकृतेर्थेणिजुच्यतेतद्वद्वानिपचतेरर्थेसिध्यतिर्निविनाणिचा।सएवंतःपचतेरर्थसवर्थितावाविनिष्टनेनउद्हरणं
चतुर्थ्यार्थप्रतीपत्तेरस्तुमिदमुक्तनृतीयकक्ष्योदाहरणभूतपंचमकक्षेभयसाधारणंतत्रद्वितीयकक्षायांन्यग्भवनसमानाधिकर ४०९
णोव्यापारोर्थःततोणिचतृतीयाकक्षातत्रणिजर्थव्यापारस्यप्रकर्षव्यापारस्यचभागेआरुढत्वेहस्तीनितुर्यकक्षानतन्योन्यग्भवन

सामानाधिकरण्येप्रवर्त्तनात्वेनापिविवक्षितेव्यापारेणिज्युदाहरणंच्युदाहरणभूताकक्षाएवंतेचैस्याद्युक्तंपंचमकक्ष्यात्वंस्वरमतन्तपपघनेएवंचप्र
वएपंतस्तत्समनाकारेनिन्नार्थएव।एतत्सर्वमल्वाख्यानोपायमात्रमितिबोध्यम्।एवंचसमानक्रियत्वासंभवोपिबोध्यः।कर्मवद्भावात्तिद्विमिमित्रप्रती
कमुपादायप्रत्यावयतिकोदाराद्देवदत्तेनस्यत्रकेयटेपरस्मैपदंतुनद्रीत्याबोध्यं।प्रायेणस्मेनपदपाठएवनत्रहरयतेकरिष्यपाणसिद्धांतानुसारीतुसः(एवं
पूर्वप्रतिषेधोपिचिंत्यः।भाष्येतुक्तेःदर्शयतेराद्धेस्मत्राणावकर्मकादिसस्यप्राप्तेःसभाष्यप्रयोगोनमानंअणावकर्मकादित्सत्रोदेश्यतावच्छेदकावच्छेदेना
न्यपरस्यलोकव्युत्पत्तिसिद्धतयाएवंतावस्थालावच्छेदेनाकर्मकादिसस्यत्वप्रतीत्यात्वंताविद्यमानकर्मकेष्वेवतत्प्रवृत्तोरिदंचाएवंतत्सकर्मकाद्वितिवि
षयभेदात्विभाषापपदेनेत्यस्यचबाधेनैवमानंपरपाम्इतिप्राहुः।विभाषोपदस्यस्यप्राप्तविभाषेतिनवेतिसूत्रेभाष्ये।स्वरितञितइत्यादिपंचसूत्र्याव्या
तुवर्तनेकप्रभिप्रायक्रियाफलविषयेआत्मनेपदमितिनतदर्थः।अपितदर्थकधातुकमात्मनेपदमेवमपिव्यानस्तुनीतइत्यादौव्यानिम्याषोगिनेक
र्मव्यतिहारेआत्मनेपदंमिवेद्वापिप्राप्नोतीतिप्राप्तविभाषैवेतितदाशयः।इत्यात्मनेपदप्रक्रिया।कर्त्तरिकर्मव्यतिहारेनिकार्यानिर्देशाप्रतिनिर्दिश्यमानकार्याणामु
सन्निदेशाएवदेशप्रतिमतेरपमेवकल्पनायोध्या।अत्रास्मभाष्यस्वरसोप्यत्रैवपक्षेतृतीयसूत्रेपिभाष्येशास्त्रानिदेशकार्यानिदेशयोरभेदएवसूचितः

८४ एवमग्रेपि।केचित्तुनैनंभाष्येस्पष्टं।उपात्तउरश्चोपेसस्यैवानुवृत्तेनयोगविभागः।बुधयुध।अत्राकर्मकाणांपदांतर्भावितण्यर्थत्वेनसोपसर्गत्वेन
वासकर्मकत्वंतदर्थमविवक्षितत्वात्कर्तृकार्थवद्ग्रहणं।चित्तवत्कर्तृकाणांतुसकर्मकाणांशमनिभक्तिःजनस्ययोजनपतेश्चत्यादिप्रामादिकंपद्मनन्दनःप्र
निजनयत्यात्मनस्तस्यत्वामीश्वरोजनयतेइतिएवंनाणेःसाधुप्रयोज्यकर्तुःशेषत्वविवक्षायांभक्तजनस्येतिष्टोस्याहुः।निगरणार्थअत्रनिगरणार्थ
ननपादमीतिसूत्रेपाग्रहणात्यानमपिगृह्यते।इमांकिमाचामयसेनचक्षुषीइतिश्रीहर्षप्रयोगेरमामित्यस्यैनन्मुखचंद्रंदृष्ट्रिकामित्यर्थेनाचा
मयतेःसादरज्ञानत्वाद्धणिकतयानिगरणार्थत्वाभावाच्चानेनपरस्मैपदमएवचक्षुषोःकर्मत्वंज्ञानार्थत्वादितिबोध्यं।यदितुदृशिनवर्तकत्व
नव्यापारएवयानंसर्वेंद्रियाणांचस्वस्वविषयविषयकेत्युत्पेक्ष्यस्मिन्नरयोयानपदिस्पष्टत्वादत्रनलक्षणाकिंतुमुख्यमेवनिगरणांतर
चितंएवायंप्रयोगइतिबोध्यं।प्राप्तस्यैवायमिति।अनंतरस्येतिन्यायादितिभावः।अणवृ।।चेत्तवदित्यादिकंशुष्यंनिवृत्तिरूपस्तान्प्रापयतेअ
कर्मका[illegible]कंकारयते।इतरेइति।दमिरकर्मकोपिएतस्मादेवपात्अनएवदमिःसकर्मकइतिदिवादिस्थप्रयोगेनाविरोधःपरंतुअकर्म ४०१०
कत्वेस्यस्वत्रस्यभाष्यत्वेपिसकर्मकत्वमानंचित्त्यमित्याहुः।वासयतइतिलुग्विकरणापरिभाषयावासेःसकर्मकतयाच्चादेरेवग्रहणं

वसेः।परस्मैपदंस्यादेवेति।अनंतरस्येतिन्यायेनयोगरूढ्यापितपरस्मैपदस्यैवानिषेधादितिभावः।पाययातीति।शाखासेतिसुक।इतिपदव्यवस्था।स
र्वधातुयक।धात्वेरेकाचइत्यतोधातोरितिचित्तएभावेस्यतोभावकर्मणोरितिचानुवर्तते।उत्पादना।फलोत्पत्त्यनुकूलोव्यापारःफलत्वंचकर्तृप्र
त्ययसमभिव्याहारेनधात्वर्थविशेषणत्वेसतितद्धात्वर्थत्वंअनेकपर्यायोपादानंचेनननूतनिफूत्कारफत्वादीनांक्रियात्वंधातुत्वंचबोधयितुंअ
तएवपचतिपाकंकरोतीत्यादिक्रमेणच्छ्रासर्वधातूनांविवरणमितिभूवादिसूत्रेभाष्येस्पष्टं।क्रियात्वंधातुवाच्यसमानाधिकरणोऽन्वितिविशेषः
ननुघटकाधातुत्वंचजातिविशेषःतत्परिचायकंचभूवादिसूत्रं।धातुत्वेनेति।नव्याप्यपचित्वादिनेत्यर्थःपूकारादीनांचतत्तद्रूपेणशक्यताप्रामाणि
कत्वाच्चनानाशक्तिकल्पनानदोषायधातुत्वंतुनशक्यतावच्छेदकंनदृज्ञानतो।प्रिबोधात्।सर्वधातुभ्यःसर्वक्रियाबोधप्रसंगात्।सकर्मेति।अ
कर्मकाणामप्यार्शद्याभिधायकेत्वान्नृपत्वव्यापारपार्थैयाधिकरण्यासकर्मकत्वंसमानाधिकरण्येसकर्मकत्वंसामानाधिकरण्येकर्मक
त्वंबोध्यम्।धातुवाच्येतिकरोतिकर्तृत्वादोतदाद्रूस्वत्वाइतिभावः।सामानाधिकरण्येभावादिति।असत्वभूतक्रियायाःसत्वार्थकमुख्यदादि
सामानाधिकरण्यासंभवइतिभावः।निष्ठाच्चैतिडृत्यर्थःलिंगाद्यानन्वयित्वंसर्वनामपरामर्शायोग्यत्वंवाऽसत्त्वं।औत्सर्गिकत्वेनेति।ए

८५ कवचनामित्येवमुक्तत्वादुत्सर्गइतिभावः परेतुक्रियायामेकत्वमस्त्येवएकाक्रियेतिरूपवादिसूत्रस्यभाष्यात्एवंचतस्यप्रकृत्यर्थेनवृषे
तुएकवचनंद्वित्वादिकंस्वोनरनिशाख्यकारकगतंतत्त्वारोप्यतइतिकर्तृकर्मतिङ्क्षुद्विवचनादिसिध्यति।तस्याप्यन्वयःप्रकृत्यर्थेएवच
याहतशायिकाःशपतेइत्यादौहतशयनसदृशानिशयनानीत्यर्थकेउपमानेवहुत्वापादानसामर्थ्येनोपमेयेतिङर्थक्रियारूपेउपमानगत
वहुत्वारोपेणवहुवचनंतदुक्तं।तच्चकारकगतायाएवारोपोनान्यकारकगतायाइत्यत्रार्थशक्तिस्वभावएववीजं।नतुकंहरिणाएक
त्वेपिक्रियारब्धानेसाधनाश्रयसंख्यया।मिथनेनतुलिंगाख्योभेदस्तत्रतदाश्रयइति।नचप्रथमपुरुषोपितस्यात्तस्यापिशेषसामानाधिक
रण्येनिपतनत्वादितिवाच्यंशेषग्रहणंस्वस्थप्रथमस्यउत्सर्गत्वकरणेनतत्सिद्धेः।नवतन्त्रैकवचनवत्एकवचनमित्युत्सर्गेणतुक्तवय
प्रकरणोक्तरीत्याव्याप्येप्यास्वसर्वैकवचनापत्तेःस्पष्टंचेदंयुष्मदीतिसूत्रेभाष्येइतिवदंतित्यसिचूक्तत्रायथासंख्यनास्तीतित्वात्तउपदेशोऽ
सत्वएवविशेषणीगतान्येषामव्यभिचारात्तदाहोपदेशेयइति।अजितिष्टथक्पदंलुप्तविभक्तिकंसौत्रोवासमासइतिभावः।इक्षियाकेस्या ४११
दीनामितिविभक्तिविपरिणामःअंगस्यतनुदूभाष्येआर्धधातुकस्येतियोगविभज्यपावानिरस्तआर्धधातुकस्यैवेतिपरिभाषणात्तत्

तुरोधात्वा।चिण्वदितिसप्तम्यंता।हतिःउपमेयेसप्तमीदर्शनात्चिण्वद्भावोत्रप्रधानमिहतुचेत्ततन्तंतिनियोगशिष्टःभावकर्मणोरिति
तस्यादीनांविशेषणंसीयुडोभावकर्मवाचित्वेपिस्यचूनांसीनांनत्वाभावात्नापिभावकर्मवाचित्वप्रत्ययेपरेयेस्यादयइत्यर्थःस्यादीनांतात्
कर्मत्यपरत्वसंभवेपिसीयुटसंभवात्।आगमविशिष्टप्रत्ययस्यापवित्वाघंशकारादनोविषयसप्तमीस्यादुःगम्यमानयोरिति।चिण्भा
वत्वेरितिचिण्भेरत्वतस्तेशनिचानुवर्तते।पुनश्चिण्ग्रहणंतुतरुधइतिनिषेधानतुवृत्तणयंतस्योपदेशाभावात्तत्राचिण्वदितिस्यात्तउ
पदेशयोचनतुदंतागस्येत्यर्थेपिआदिनाश्वरितिस्यादौनित्यत्वाउणोरपरत्वेचचिण्वदिहतस्यात्तनदिरांतस्योपदेशेयोचनदंतत्वमस्तिस्ति।भूति
प्रभृतीनांगुणोऽनुपदेशेपोचदन्तत्वाभावादोपएवेतिचेतिचेत्।अतोलोपइत्यत्रैवार्धधातुकोपपदइतिमित्सर्वेनादोषात्।नत्वेवात्राप्यादत्ता
सीपूर्वविशेषणत्वमपिअधातोरस्तदुपदेशेऽदंतत्वंतुव्यपदेशिवद्भावेनवोध्यं।नपोतुनाचादयःकर्मकर्तरीत्यतःकर्मकर्तरीत्यनुवर्ततेचिण्ते
इतिसूत्राच्चिणितितरुधइत्यतोनेतिचवर्ततेभावेवाजुडित्यादपापनेति।अविचार्यकर्मत्वत्वापश्चादशोचीत्यर्थःकर्मकर्तरितूदाहरिष्यते
अचिण्णल्योरितिप्रसज्यप्रतिषेधेचिण्वद्भावेननिषेधःपर्युदासेपिनदोषः।अभिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्याश्रयस्यानिर्देशस्वाभाव्येनानंगी

८९ कारादिति भावः। घानिष्यन्त इति। अहनोरिति वा। धित्वा नि सत्वा च्चि एव रिट्वधी नि द्विनत्र वर्त्तते। नन्वार्धधातुके इत्यादेः विषयसप्तमीत्वे
न वधादेशस्यान्तरंगत्वे चिण एव तं वा भित्वा स एवास्याद् इत आदाशीर्लिङी ति। अपवाद इति। वाक्यार्थबोधवेलायां बाधके [illegible] त्रेनद इनेरपि सि
पुयासंबंधेन तस्य निरवकाशत्वात् पश्चाद् ह्यनस्य संस्कारे वेलोपास्यिवधवाधस्तेन न्याप्यः सीयुट् तु नद विषये चरितार्थ इति भावः। परे तु भयत्वा
पिडु निर्देशात् समुदायस्यैव समुदायेन संबंधेनाप्येन तु प्रत्येकं वत्तुएणां संबंधः शब्दात् लभ्यते एवं च तन्निरवकाशत्वमत एव भाष्ये विप्रतिषेध उक्तः
वधिभावात् सीयुटि चिण् एवं तो विप्रतिषेधेन ति चिण एव प्रबवाक्येपि स्यादि चिति विषयसप्तमीति भाष्याशय इत्याहुः। अदर्शिता मिति। न दृश
इति निषेधस्तु त्वेः क्त्वोन्न। सिचः कित्वादिति। लिङ् सिचावात्मनेपदे ष्विस्सनेन। क्षत्वमपि च भाष्येत्सनेन। ढत्वं विभाषोट इत्सनेन। छित्वत्र
त्रंप्रप्याट धयो श्वानत्वी निवस्यय एोमय इति त्रयं। छ्वमाना मिति। अचो रहाभ्यां यणो मयो न चिचेत्सनेन। नस्या निवदिति। आमीपा
सिद्धत्वं तु न व्याश्रयत्वादिति भावः। भाष्ये त्विति। न पदान्त सूत्रस्थे इति आदि। न चैवं स्पंता एणौ दीर्घ विकल्पानापत्ति व्यवधानादत आदौ। ४१२
णा विति। न पदान्त सूत्रस्य भाष्याषे रूपा प्रठत्त सूत्रस्थ णिच्यदो तानां यङ् लोपे चोपसंख्यानमिति वार्त्तिकस्यस्यानिवत्त्वनिषेधेन प्रसा।

ख्यान परं भाष्यं दुर्बलं प्रकारान्तरेणापि प्रत्याख्यानसंभवादित्यभिमानः प्रकृते त्त सूत्रस्थे कर्मणि द्वि निसूत्रस्थे च भाष्येत्त। पि दीर्घस्यानिव
त्व निषेधेन एव दीर्घग्रहणं चरितार्थमित्युक्तं तत्रामाएयाद्वेपलोपस्वस्वजं द्विर्वचनादीनि न कर्त्तव्यानी। निवा ति केव [illegible] दीर्घ पु
लक्षणीयो हेडु धातुश्च घयदाव सांप्रदायिकः एयप्त इति निर्देशस्य वक्तुमशक्यत्वं चोपपदिनं प्राक् किंच मिदभ्यो यङ् लुकस्त्वे वा निंकेवे
यथी प्रत्यानत इनभिधानावश्यकत्वेन यङ् लोपोस्य शास्त्रप्रत्याख्यानासंभवः दीर्घे तस्या निवदित्यंशस्तै यादिक पर इत्यभिमानेन त्व
नारंभस्तदभिमानत्यागेन भाष्ये ठतत्तरमिति तिमेकश्चिद्दोषः न दाशय इति। न पदान्त सूत्र भाष्याशय इत्यर्थः निर्देश इस्तु तरं दीर्घग्र
हणं चेदमारु चिति पाठः हेडु घटादौ पठिता च्चिणि आदीडी तिमेकश्चिद्दोषः न दाशय इति। न पदान्त सूत्रे भाष्याशय इत्यर्थः निर्देश
इस्तु तरं दीर्घग्रहणं चेदमात्त्विति पाठः हेडु घटादौ पठितानां च्चिणि अहिडि आदीड इति रूपार्थं तत्सत्वात्। ह्रस्वविकल्पेत्त्वे हेडी नि
स्पात् इदं कैयटादौ स्पष्टं भाष्यरीत्या तु स्था निवत्त्वा निषेधात्पैव दीर्घग्रहणमावश्यकमित्याहुः। शामिष्यते इति। स्यादीनां चिण्वत्त्वात्
दीर्घः शम्यते पुनिनेति। अकर्मकत्वा ञ्चिवेत्तः नोदात्तोपदेश। अपदेशात् सनेन शमीत्यादौ घिनु णि वर्ज्यमानस्वरेणानुदात्तत्वेपि निषेधः अत

८७ त्वमीति। यद्यपिभाष्येआङ्क्ष्णिनएवपठ्यतेतथापिवामनस्येवभाष्येउदाहरणादाङ्पूर्वएवपर्युदासःस्यादितिभावः। विभाषाचि। चिनेश्चे
त्यनोलभेरितिवननिमादेरित्युपसर्गोपलक्षणंभाष्यस्वरसात् नत्त्रद्विउपसर्गात्खलित्यनउपासर्गादित्यनुवर्त्तनसुदुर्भ्यामित्यतो
नेतिचानुवर्त्तोपसर्गात्परस्यलभेविभाषानेतिव्याख्यानात् चिण्णमुलोरनुपसर्गस्येतिवक्तव्यमितिवचनमेववा। तिकृष्ठताच्छंदि
कर्मकेषुलादीनांव्यवस्थामाह। द्विकर्मकाणांत्वितिदुह्यादेरित्यनेनाकथितंचेतिसूत्रेभाष्ये। एतदप्यनेकसाच्चिध्ये। तदभावेनुमुख्ये
पिभवतिगवादोग्धव्यपयइत्यादि। तदुक्तमकथितंचेतिसूत्रेभाष्ये। गुणकर्मणिलादिविधिःसपरेक्ष्वचेष्टितयुक्तिषुचाप्यगुणे।
अपरआहप्रधानकर्मण्याख्येयेलादीनांदु[illegible]कर्मणां। अप्रधानेदुहादीनांण्यंतेकर्तुश्चकर्मणादुहादीनांण्यंतेकर्तुश्चकर्मणइति
तरमत्तेआचार्येनयदिसुर्यपादेगमिरुहस्तःअकर्मकाणामिति। लकर्मणीतिसूत्रेनिर्णीतमेतत्। इतिभावकर्मप्रक्रिया। नवि
वक्ष्यतइति। तत्रस्वारकव्यापारस्यप्रधानधात्वर्थत्वेनविवक्ष्यतइत्यपिबोध्यं। कर्मणस्त्वितिफलसमानाधिकरणतयाव्यापार ४२३
स्यैवप्राधान्येनविवक्षितामित्यर्थःप्रायेणाकर्मकाइति। व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयस्याभावादितिभावः। द्विकर्मकाणांकर्मणःक

र्तृत्वविवक्षायामपिसकार्मकत्वात्प्रयोगणेति। अकर्मकत्वान्नापेणेति। अकर्मकत्वफलमाह। तेभ्योभावेइति। क्रियायाःकर्मणःसाधनेनतुल्यत्वासंभ
वात्कर्मशब्दस्तत्स्यक्रियालक्षकःमंचाःक्रोशंतीतिवत्तुल्यक्रियइतिबहुव्रीहिःएकरूपयोरपिक्रिययोःकर्तृकर्मावस्थाभेदेनौपाधिकभेदारोप
णात्तुल्यत्वमुपपाद्यं। कर्त्तरिशविषयतःकर्त्तरित्यनुवर्त्तमानयथाविपरीणम्यतइत्याहकर्त्तेति। कर्मसंज्ञकस्येत्यर्थशंकावारणायवतिःनाद्दशोर्थेहिसकर्मक
न४ त्वाज्ञवेयौपस्यात्कार्यातिदेशइतिप्राधान्यादितिभावःनचकार्यातिदेशेप्यतिदिश्यमानकार्याणामुत्सर्गनिर्देशएवदशइतिभाष्यसंमतेपक्षेपरत्वाय
पूर्वस्मैपदएवस्यात्तानानुपयगात्मनेपदेइतिवाच्यं। तदुरस्कनमांपक्षिणैकुषिरज्जोरित्यादारंभसामर्थ्येनपरमपिवाधित्वानयोरतिदेशानून
दाहनेनेत्यादि। द्वितीयास्यादिति नचोक्तरीत्यापरत्वात्तृतीयापत्तिः। द्वितीयत्सनेनलत्यादेरुपलक्षणेनदोषात्। कार्यातिदेशोऽतिदेशदेशाए
वदेशऽइतिमतेनमूलमित्यन्येअतिदेशेनस्वनिष्ठाकर्मकत्वस्यानिवारणेनभावेलोनस्यादितिनशंकितंयदितुअनिदिश्यमानविरुद्धत्वाश्रयाभा
वोतिदेशस्वाभाव्यानदासोपिदोषोवोध्यइतिकेचित्। लकारवाच्यइति। तत्रतस्यविधानादितिभावः। द्विलकारकादिति। सूत्रंनिर्देशोवान्य
पदार्थःलक्ष्यतीति। अनेननत्यस्युभयपक्षंतत्वंदर्शयति। द्वसक्तेतिरदमुपलक्षणंकर्त्राहभिदानाःवुसत्वात्प्रयत्नचानाशेनकर्मकत्वमिति

८८ नयगित्यपिवोध्यं।क्तोत्रनिष्टेनिसूत्रविहितःकर्म्मार्थकोगृह्यतेनेनाकर्मकत्वप्रयुक्तःकर्त्तरिक्तोभवत्येव।अतएवस्तिनोनेर्यास्तकर्मकर्त्तृकस्ये
निसंगच्छते।नेनापरशुच्छिन्नकुसुमस्तवइत्यादौनतृतीयाकर्मणीनिष्ठेर्वपदप्रकृतिस्वरस्याभावसिद्धः।एनेनसूत्रस्यात्मानमात्मनेत्यादाविवीपाधिक
भेदमाश्रित्यस्वयमित्यस्मात्मनेत्यर्थात्कर्तृत्वेतेनौदनस्यकर्मतानुरक्तेकर्मण्येवप्रत्ययोक्तःकिमतिदेशेनेत्यपास्तंक्तादीनामप्यापत्तेःनि
वृत्तप्रेषणतायासाध्यसिच्छिन्नतीतिवत्सत्वसौदनइत्यस्यापत्तेश्च।नमतेदंडइत्यादौयक्चिणोःप्रतिषेधेशप्चङोरनापत्तेश्च।किंचित्प्रयुज्यमानं
स्वयमेवेतिनुकर्त्रंतराभावप्रतिपादनपरमितिदिक्।व्यवहारइति।उपपादितस्तन्नन्।प्रत्यासत्त्यासमानधातोकर्मस्थक्रियपातुल्यक्रियत्वात्प्र
यणात्पच्यतौदनंदेवदत्तइत्यत्रकर्मणोराध्यत्नोहनइत्यत्रकर्तृत्वेपिनकर्मवत्त्वमितिबोध्यं।ननुकरणत्वाघवस्थायांवस्तुतःस्नत्पसिध्या
स्योव्यापारोनधातुनोपात्तःप्रत्युतस्तत्रैवधातोरेकात्ववइत्यतोधत्नोरित्यनुवर्त्यधातोर्वाच्ययाक्रिययाइत्यर्थेतिनायंदोषोतआह।किंचेति।
कर्मणीत्येतनसामर्थ्यान्तिदृश्यमानकर्मनिष्ठविशेषप्रयोजककर्मस्थक्रियालत्वत्नइतिभावः।नेत्वरत्नेति।रांजदर्शनग्रामगमनादौकर्त्रपर्यवृ ४२४
र्यश्रमस्वेदिलक्षणविशेषदर्शनात्कर्त्तृस्थेसेवव्यवहारइतिभावः।उत्पादर्थेनोइति।उत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थइत्यर्थः।उत्पत्तिफलकोयत्नोवाच्यइ

नितुनपुक्तं।बीजेनांकुरःजनइत्यनापत्तेःएतेन।ज्ञानस्यकर्तृस्थत्वेन।नत्वात्मनेपदमिति।ज्ञानजिरित्यर्थः।उत्पत्तिफलकोयत्नोपदयोस्त्वनुव
र्वसीयमानइतिभावः।अन्योन्यस्पृशतइति।अयंभाव।कर्मपदेनतत्स्थक्रियालक्षतेनतुकर्मत्वोपयोगिना।तस्याःक्रियामानाभावात्।एकवा
न्योन्यमित्यादावुभयोःशब्दभेदेनकर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वाद्यैवैकस्मिन्संयोगानुकूलक्रियासंयोगोवास्तेवापरस्मिकर्त्तरीतिकर्मस्थक्रियपातुल्य
क्रियाकर्तृत्वात्प्राप्तिःआश्रयाभेदाद्भेदेवतुल्यत्वव्याघातःयद्यपिइमौगंगांस्पृशतइत्यत्रकर्तृस्थस्पर्शस्तथापिप्रकृतेकर्मणोस्तयोरन्यो
न्यसंयोगजन्यतद्घटादिलक्षणविशेषदर्शनात्कर्मस्थःसइति।अजामिति।इदंनुचित्संगममानुकूलव्यापाररूपेणाजानिष्टफलेननेतृव्यापारे
णवातत्रविशेषादर्शनेनकर्मस्थक्रियत्वाभावात्यदिग्रामसंयोगस्तथेत्युच्यतेनतर्हिग्रामंगच्छतीत्यादौग्राममपिपुरुषसंयोगरूपविशेषदर्श
नाक्रम्यर्थस्यापिकर्मस्थत्वंस्यात्।अतएवान्योन्यमाश्लिष्यतइत्येवभाष्योदाहृतं।दुहिपच्योरिति।अनयोर्द्विकर्मकत्वेपिकस्यकर्मणःक
र्तृत्वेपरेणसकर्मत्वादप्राप्तवचनं।व्यर्थत्वात्संदेहस्तंदुग्धानो[illegible]नंपचतीति।निवद्विकर्मकत्वंयदावृत्यकर्मान्तरेणफलयाकास्तभावा
त्तर्हिरत्रविषयेद्विकर्मकःकात्यस्त्वनदाकर्मावहुलग्रहणेनेहपक्षेपरस्मैपदार्थेनस्यात्रनिष्ठत्वात्।विकल्पेनेष्यतइतिदुहेश्चेत्यने

४९ नेतिभावः कर्मकर्तरि तशब्दे परे दुहेश्चिण्वेति तदर्थः। गौः पयः इति। अत्र धात्वर्थे गोरूपकर्मण एव तया विवक्षानान्यस्येति भावः। गौः प[illegible]
त्येनतदर्थः। अचः कर्मणि चिण्वेतेड् इत्यतः श्चिणीति दीपजनेत्यतो न्यतरस्यामिति चानुवर्तते इदंच सूत्रमत्रास्थाने पतितं। करोतिनिप्रसंगे [illegible]
श्रद्धोपपन्न इति। तच्चमुख्यकर्तैवेति तत्राशंसामास कर्मवद्भावार्थं पुङ्क्तोक्तकर्मकर्तरि सकर्मकत्वेन प्रतिप्रसवविध्यर्थं। पुज्यते नि[illegible]
गोज्ञस्त्वचारिणं पुनक्ति संबंधानुकूलव्यापारवान् भवतीति पूर्वकर्तुः। ततो युज्यते प्रतिषेधोगित्वावच्छिन्नसंबंधार्पकत्वे ज्ञस्त्वचारिणः कर्तृत्वं प्र
तिषेधोगिताश्रयत्वाच्च योगस्य कर्मत्वं बोध्यं। भूषाकर्मेति। कर्मशब्दः क्रियापरः यद्यपि भूषावाचिण्यं तेषु णिश्रितत्वेन नयके चिण्णः। प्रतिषेधः
सिद्धस्तथापि चिण्वदिड्भावायेदं। अन्यत्रापि त्मनेपदादासुक्तेस्वरूपाणामपि निषेध इत्याह यगित्यादि आवकिरते इति। कश्चित् स्ववादिन
दन्तिनीमवकिरती ति पूर्वकर्तुः। स्रुद्धृधप्रथकिरादयः तत्राद्ययोः उपवासादि तपस्तापसं तपकर्मस्थ त्रियतत्वात्मनेपदव्यतिरिक्तनि
षेधस्तर्थमन्येषां कर्तृस्थक्रियत्वेन आत्मनेपदविध्यर्थमिदं। विध्यर्थमिदमिति। अयंभावः उपवत्सादि तपस्तापसं तपति दुःखयतीत्यर्थः एवं ४२५
च तापसस्य कर्मत्वेन दुःखजननमर्थः कर्तृत्वेत्वर्जनमर्थस्तापसस्य तेजर्जयतीत्यर्थः एवंच क्रियाभेदात्सकर्मकत्वोच्चात्प्राप्ते विधिरिति

।वत्सनुसारिण इति। भाष्ये त्वेवकारसामर्थ्यान्नियमार्थत्वमुक्तं तत्र हि सकर्मकाणां प्रतिषेधे वक्तव्य इत्यस्य प्रत्याख्यानाय तपेर्वा सक
र्मस्य वचनं नियमार्थं तपरेव सकर्मकस्य नान्यस्येति तत्रेयरितियोगविभागेनायं नियमः तस्य चतपः कर्मकस्यैव कर्ताकर्मवदितिनेनेदन्त
उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः उत्तप्यमानं सुवर्णं सुवर्णकारमुत्तपती। तिउक्तं तस्यायं भावः यद्यपुपवासादिरूपं तपस्तापसं तपतीत्य
त्र तपिर्दुःखार्थः तपस्तद्दुःखयतीत्यर्थात्तु तापसस्तस्य कर्तृत्वेऽजेनार्थः तापसस्तदर्जयतीत्यथानू एवंच कर्मस्थक्रिययातुल्यक्रि
यत्वस्य कर्तरि अभाव इति न कर्मवद्भावप्राप्तिस्तथापि शरीरसंतपत्वलक्षणया क्रियया अवस्थाद्वयेपि तुल्यत्वात्प्राप्तिः तथाहि तपस्ता
पसं पतंतीत्यत्र उत्पन्न कोपवासादिरूपसतापयतीत्यर्थः अतर्भावितण्यर्थत्वात्तपिः ततश्च तिशरीरसंतापसामान्यानुकूलव्या
पारानुकूलव्यापारानुकूलव्यापा[illegible]रः संतापविशेषद्रतिरितिबोधः तदनुकूलव्यापारश्च संतापविशेषस्वरूपावस्थानरूप एव।
संतापशरीरसंतापसामान्यकूलव्यापारविशेषः स्वीकार एव एयर्थत्यागेन तापसस्य कर्तृत्वे तापसस्तपः संतत्र्यत इत्यत्र संतापविशे
षाभिन्नशरीरसंतापानुकूलव्यापारस्तापसकर्तृक इति बोधः सव्यापार एव चार्जनं। तत्र क्रियाविशेषणत्वात्सोकमेधत इत्याह विवतपसः क

९० र्तत्वं। भाष्यप्रामाण्यादेव सामान्यविशेषभावेनान्वयि। निष्क्रियाविशेषणेनातपसेन न पस्तस्पन इत्यादौ कर्मत्वे लकारो भवत्येवेति बोध्यं। तदुक्तं भाष्ये। प
चाणोपपरम्पुषदिसाहै सामान्यपुपेरवयवपुषिः कर्म एवं तापसेन न पस्तस्पन इत्यादौ कर्मणि लोकः अत्र पार्थ इति प्रश्ने स एव संतापइति भाष्येत्र
क्तं। प्रस्फन्ते इति प्रस्नवनानकुलोत्कंठो तातः। नं स्नैने रर्थः प्रालोष्टेति। स्तुकमोरितिनियमारुत्तादिलक्षणइत्यनकेवलनमनेरकर्मकत्वाद्दा।
जनभावितेति। चिएव दिहृत्विति। उक्तवाक्ञमेनतत्। वृत्तेकथेति। उच्चारणेन शब्दप्राकथारूपविशेषदर्शनात्कर्मस्य क्रियत्वमस्येति बोध्यं। णि
श्रंथ। अत्र कर्मकर्तृत्वं विनापे कर्मकात्वेञात्मनेपदाकर्मकराद्दनाद्यं। कर्मकर्तृत्वेनाकर्मकत्वस्याव्यभिचारित्वात्। नपार्मनना विनणपर्यत्वे
न स कर्मकतां ञत्वापुनःसौकापानिशयविवक्षायां कर्मकर्तृत्वे बोध्यं। उदपुपध्वतेति। पुष्यमुदस्तवानित्यर्थः। व्यकारइति। चिणिनिषिद्धेऽप्य
नत्वाभावाच्चिड्भावे सिचिचिस्यपदिदिद्युद्धिः तदभावपक्षे आह। व्यक्तत्वे निहस्वादंगादिति सिचोलोपः। इति कर्मकर्तृप्रक्रिया। लकाराणांका
लविषये उत्सर्गापवादरूपत्वा एषाह। भिन्नाभूतइत्यधिकारः अनद्यतने लङ् इत्यतोऽनद्यतनइति वर्तते। एवं वुध्यसे इत्यादि। अत्रमानं दंदंविस्तं। ४१६
अपुज्मदीति। अभिन्नेत्तिल्लृयोनेन निषेधे औत्सर्गिको लङ्। साकांक्षइति। विद्यमानाकांक्षेइत्यर्थः। नेनाकाङ्क्षानिरूपकेन विषये वसिष्यति।

वत्स्याम इति। लक्षणभावस्य विवक्षितत्वात् साकांक्षता नाबोध्या। लक्षणं ज्ञापकं। लक्ष्यं ज्ञाप्यं। परत्वादिति। तेनोभयत्र विभाषेषमिति
भावः। चित विक्षेपादिनेति। आदिना स्वीयमनोसंनिधानादिसंग्रहः। अत्यंतेति। अपरोक्षार्थमिदं। न देशगमनोत्तरकालिकवासप्रश्ने तत्कारणत
मनस्यैवापलापादत्संतापहृदयनदादरणे बोध्याः अबाधित परोक्ष विपरीतबोधनापन्नदुपपादकाभावाप्रतिपादनमसंतपहवः अत्रकालिंगव
साधुपपादकं कलिंगगमनादित्तेन विनानदसंभवात्। नाहं कलिंगान्जगामेत्येव पाठः जनपदवाचिनो नित्यबहुवचनांतत्वात्। प्रश्ने चासन्न।
प्रश्नविषयीभूतासन्नकालिकभूतानद्यतनपरोक्षार्थाद्धातोरित्यर्थः। यज्ञस्मेति। स्मशब्दोभूतकालद्योतकः एवं स्मेति। एवं शब्दो परोक्षत्वद्यो
तकः। ननौ पृष्टः। पृष्टप्रतिवचनं वचनं प्रतीसाधर्म्यसंभावनावारणाय पदाश्रमादिदर्शनेन न क्रियानुवृत्तिमारोप्य वर्तमाने लट्। तदानुकुर्वतंप
रपत्नि रात्रौ दिनवतिः। सूत्रं चु तदनारोपे भूतत्वविवक्षायां लुड्वाधनार्थं। शतानांज्रस्ये तिन्यायाद्वर्तमाने लड् इति विहितस्यैवेति स्पष्टमा
करे। नन्वौ अनयोर्योग भूतत्वसामान्ये एष्टप्रतिवचने लट् इत्यर्थः परेभ्युड् अनद्यतने तु लड्। बहुलानुवर्तत इति पदि भूत एवस्यात् लुड् अद्य
मनर्थकं स्यादिति भावः यथाप्राप्तमिति। लड् इत्यर्थः परोक्षेतु लिड् वक्त अनुवर्तमाने इति भविष्यति गम्यादय इति सूत्रात्। किंहते किमारते निष्य

९२

त्वंतस्मिन्नुपपदे इत्यर्थः। तेनचकः करोतेः कर्तृमः इतिन्नपएवेतिभावः। यद्यत्र इत्यमितिसूत्रस्थभाष्यरीत्या सर्वं किंवृत्तग्रहणं तु लिप्समानसिद्धरहि
तायां लिप्समानसिद्धरहितायां। लिप्सायामकिंवृत्ते लडिति सूत्रार्थ। लोडर्थप्रैषादिविषयात्मकस्त्वर्थलक्षणे इत्यर्थः। छात्राभोजनं प्रैषगोचारणस्य
त्वाद्रूपणवोध्यं। ऊर्ध्वमिति। द्वितीयांते अकर्मकश्चानुप्रयोगे कालादीनां कर्मत्वोक्तेः ऊर्ध्वमिति दिक्शब्दयोगे मुहूर्तादिति पंचमी तद्धितार्थे सत्र दिक्
रेव इत्यनुवर्त्तनात् समानाधिकरणाधिकारोऽत्रेह समासो दुर्लभोत आह। निपातनादिति। भावार्थे कात्त्वा ढकः स्वार्थे ष्यञिति। चातुर्वर्ण्यादित्वात्
वत्करणलभ्यमर्थमाह। येनोपाधिनेति। आसंशायां। आशासमाशीश्च आशंसा तस्यां। वर्तमानेलेपितद्विषयस्य वर्षादिविषयत्वाद्भविष्य
तीत्युक्तं। आशंस्यमानक्रियावाचकाद्धातोरित्यर्थः। देवश्चेदित्यादिहाष्टिवापयो रूपभयोरुपाशंसाविषयत्वादुभयत्रापि लकारः पूर्वविषये इति। आ
शंसायामित्यर्थस्तेनातदपवादोपन्तदाह। नेतीति। ननुतत्वदिति। नानुपिवर्तमानात्त्वदित्यपि वाच्यं आस्याशंसायामित्येतदपवादत्वात् क्षिप्र
प्रयोगेपीपरत्वादिदमेवेत्याह। शंसेत्क्षिप्रमिति। नानद्यतनात्। प्रबंधःसातत्यं। लङ्लुटौ नेति। भूतानद्यतने लङ्न भविष्यति लृटनद्यतने लुडिंति भावः ४१७
सामीप्यं चात्रकालकृतं तद्धप्रयोगकापेक्षया। कालस्य सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानं देशसामीप्ये योपदेशोतिक्रांतआग्रामिवास्मिन्न

यिन आश्वस्य नेत्युदाहरणमिति केचित्। भविष्यतिमा। अक्रियाप्रबंधार्थं सामीप्यार्थं च रमस्मिन्नपि भाष्ये क्रियाप्रबंधार्थमिदं क्रियाप्रबंध
र्थत्वे वचनानर्थत्वे वचनानर्थक्यं सिद्धं क्रियाप्रबंधे पूर्वेणैवेति उक्तं तथापि नदसामीप्यस्याप्युपलक्षणमिति केचित्। असामीप्ये एतद्विषयोदाहरणान
भिधानमित्यन्ये। अभविष्यति अमर्यादायां परस्मिन्नहोरात्रविभागे वा क्रियाप्रबंधेनानद्यतनवदिति निपूर्वसूत्रमेवेवेष्यत इति भाष्ये स्पष्टं। विभाष्य
ति कं योपमध्यात्निक्रांतइत्यादौ सकृत पिबामेत्येव। मर्यादिति। किं योयमध्वागंतव्यो निरवधिकस्तस्य परंसाकेतात्। इत्यादौ पातात्येत्येव। अवरस्मिन्नि
किं। तस्यपत्तरमिति प्रयोगस्यास्मेत्येव यपास्यादिति। कालविः। कालस्तत्स्यपादिकावरप्राविभागेसतीत्यर्थः। अहोरात्रसंबंधिनीति। अनहोरात्रा
णामिति योषट्टौनकृतरिनापिकर्मणीति भावः। मर्यादावरयोरन्यतरस्मिन्नप्यहोरात्रसंबंधिनि विभागेऽपि नानद्यतनवदित्यस्येष्टः तस्यपावः
पंचदशरात्री इति। पंचदशरात्र इति वहुव्रीहिरन्यस्यत्वये नियोगविभागात्समासांतः पुंस्त्वं पक्षोन्यपदार्थः पृषोदरादित्वात् मपूर्वस्य सकारादित्वा
दध्रुत्वं। परस्मिन्विन्कसन्न विभागएवेदमिति भाष्ये स्पष्टं। वर्ज्यमिति। एयंनात्कर्मण्यचोपन्। भूतेच। पूर्वसूत्रमिति। अनुवृत्तं पूर्वसूत्रकोयमधि
कारः सप्तानकर्तृकेति नियावत्। उनाप्योरित्यतः पूर्वं तु वाग्ग्रहणसंबंधमेतदधिक्रियतेनत्रगहायांलडपीसत्रस्यनासंबंधः तद्विधनेनतहि

ता
४नेतिसूर्थ। प्रतिपे
क्षर्थमिति। क्रियासा
तत्साधमतदो इत्यर्थः
तत्स्यवेदारात्रसंब
धिनि।४

९२ षयेलङ्निमित्ताभावान्नगर्हायामिति।भविष्यतीत्यादिनिवृत्तंतदाहकालत्रयेऽपीति।गर्हायांलङ्पीत्यत्रनास्यसंबंधः।लिङ्निमित्तेनलिङ्विषयेलङ्पर
त्वादिति।उत्कृष्टत्वादनवकाशत्वादित्यर्थः।अत्रभविष्यतीति।क्रियायत्तिपाठाविस्तपिवोधकयमोगर्हायाश्चलिङ्।मितस्यसत्त्वादितिभा
वः।किंवृत्ते।कालत्रयेऽपीत्युक्ता।नहितेनोक्तंल– ङारणाय।प्राग्वदिति।भूतेवाभविष्यतिनित्यमित्यर्थः।लिङ्निमित्तइतिसूत्रमत्रानुवृत्त्यवा
क्यभेदेनसंबध्यतइतिभावः।एतेनद्विषयेऽपिपरत्वादिदमेवोचितान्नमित्यपास्तम्।अनवक्लृ।एतयोर्विषयेकालत्रयेलङ्‌च्चृतौवित्यर्थः।इ
त्यपासरत्वंनेष्यते।प्राग्वदिति।भूतेवाभविष्यतिनित्यमित्यर्थः।लङोपवादइति।पूर्व।सूत्रेणोभयोःप्राप्तयोर्लङ्ग्रहणेनलिङोनिवृत्तिरि
तिभावः।अत्रलङितिलिङोनिवृत्त्याएनधुक्तानवक्लृप्तकस्मादेलिङ्मितत्वाभावान्नदितिभावः।यच्चयत्रयोः।अपमपिलङपवादःयोगविभागत्
त्तरत्रानयोरेवानुवृत्त्यर्थः।लङ्प्राग्वत्।लिङेवेति।अनेनपरयोस्त्वाद्विभाषाकथमीतिलृटः।किंवृत्तइत्यस्यचवाधकदितिभावाः।लट्प्राग्वत्।
शेषेत्र।अत्रलङपदिस्तोऽर्थयोतितिज्ञानुपदोऽरिस्तत्रपदापघोरिसुपसंख्यानात्।लिङ्।भूतेपीति।वाग्रणस्यनिवृत्तत्वाद्भविष्यतिवभूतेपिनि ४१८
त्यमित्यर्थः।कामाप्रवेदा।सर्वत्वापदः।अकच्चितीत्यस्यकरीत्वाद्विधष्टप्रयोगाभावेइत्यर्थः।नदाहनत्विनिकच्चिज्जीवतीति।अयंप्रश्नएव

कामप्रवेदनद्योतकइतिभावः।कच्चिधष्टस्येधार्थकित्वाभावादिच्छार्थेष्वित्यस्यात्रनप्रवृत्तिः।प्रोटिः।क्रियायाःकर्तुसाध्यनाविरहवोधनं।संभा
वनं।क्रियायोग्यताविषयोत्कटकोटिकंज्ञानंविपरीणम्यतेइति।अवर्सविपरिणम्यतइत्यर्थः।नच्चेदिति।इमाक्रियामनुष्ठानुसमर्थइत्येवंरूपं
चेत्संभावनमितिभावः।आपिलङ्प्राग्वत्।सिद्धाप्रयोगंविनापितदर्थोगम्यतइत्यर्थः।अपिगिरिमिति।संभावनस्यधात्वर्थविकर्षयसाम
र्थ्यविषयताध्वनकोपिशब्दः।कोऽत्रप्रकरणादिकमपितथेतिवोध्यं।संभावयामीति।भोजनेभवान्शक्तइत्युत्प्रेक्षेइत्यर्थः।अत्युदाहरणेपूर्वेणलि
ङ्वास्यादिति।विभाषेतिपूर्वसूत्रादनुवर्त्तते।इष्यतइति।लिङ्वर्त्तमानेपुनर्लिङ्ग्रहणादेतद्विशेषलाभः।हंतीति।हननंहेतुःफलानाय
त्तंकार्यगर्हायांलङपीत्यतोभविष्यतीत्यादिनिवृत्ताकालत्रयेपिएतेप्रत्ययाइति।अत्रप्राप्तिःलङ्प्राग्वत्।उपसंवादाशंकयोरपिलिङाच्चःउ
पसंवादःकर्त्तव्यपणवंधःयदिमेभवाननिरंकुर्यादहमपितेइदंदद्यामित्युदाहरणं।अत्रावध्यवधिभेदभावाएवप्रतीयतेनहेतुहेतुमद्भावइतिन
हेतुहेतुमतोरित्यनेनसिद्धः।आशंकोत्प्रेक्षाःतेनसर्पिषापिस्यात्प्रासादआसामिष्टकानांस्यादित्यादेःसिद्धिः।स्पष्टंचेदमुपसंवादाशंक
योरितिसूत्रेभाष्ये।इच्छार्थेषुसर्वल्यापवादाः।लङ्प्राग्वत्।इच्छार्थेषूपपदेइतिसूत्रार्थः।कामप्रवेदनं।स्वाभिप्रायाविष्करणं।नत्तुप्रयोक्तुरि

९३ निबोधं। इदंनखलतंत्रं विधायकं। किंतुसूत्रशेषभूतमन्वाख्यावर्त्तकमेवानोव्यवृत्समेवदर्शयतिनिर्देशइति। विधिनि। प्रवर्त्तनाविचारणा
र्थनाविषयार्थवचकारस्थानोरित्यर्थः। प्रैषादि। अनयोर्विध्यामंत्रणाभ्यांमभेदेपिनिमंत्रणादिषुद्धसस्याहृनयेत्रग्रहणं। प्राप्तकालेचइ
त्याश्रवसुक्तेहितेष्वपितेसुःसामान्यविहितहलानोपैषादिषुल्लोटावाधकामाभूदितिहसविधिःप्राप्तकालाधीमितिप्रैषानिसर्ग
योःपूर्वेणलोड्निसूत्रेणसिद्धत्वादितिभावः। लिङ्चेति। प्राप्तकाले। प्राप्तस्यालड्नोविधानार्थमिदं। अनयोविध्यादिसूत्रेणसिद्धत्वानुव
र्त्तते। पञ्चनस्येति। स्मशब्दाधिकारसूत्रकोनवानत्राधिकसत्तइत्यर्थः। अभिष्टेति। लिङोपवादःयोगाभविभागोदूर्ध्वमौहूर्त्तिकइति
चानुवर्त्तते। यद्भवान्भुञ्जीतस्यकालइत्युदाहरणार्थःभावेपरत्वात्तुमुनभयंवाधते। सर्वस्यापवादोयं। अर्हेकृत्य। योग्येकर्त्तरिगम्यते
नलस्यादयइत्यर्थःशकलि। भावेक्तिप्। शक्तौगम्यमानायामित्यर्थःसर्वलापवादत्वाधकंकते। कथमिति। माङ्यइति। सूत्रंसर्वलका
रविषयेङाङ्हितलुङ। नप्रयोगार्थवरुद्धनःसनास्त्वेवञाङ्माङोनि सूत्रभाष्येनयाध्वनितत्वात्। धातुसंबंधे। प्रत्याययाइत्युक्तेवि
धिरयंधातुसंबंधाइत्युत्तरत्राप्यनुवर्त्ततेस्वरितत्वात्। संवधस्यद्दिष्टत्वाद्विवचनांतेनसमासधानुशब्देनतदर्थोलक्ष्यतेतेनगोमानसीद्भवितेति ४२९

सिध्यतित्तदाह। धात्वर्थानामिति। द्विवचनांततत्वमुचितं। यत्रकालेइति। वर्त्तमानसामीप्यइत्यारभ्यकालान्यवप्रतिपादनस्यैवदर्शनादिति
भावःनन्वेवंवसन्दर्शेत्यादौभूतेलङ्दिवर्त्तमानेलङिस्यपिस्यादतआहनिङंतेति। भूतेलङिति। अयंभावःअनेनप्रयोगेभूयमाणानांकालांत
रविधानंक्रियतेएवंचभूतेशतुःसाधुत्वेवाधितेर्थापत्यानदर्थकोलङपिकल्पतेएनेनानेनलघपिपुनरेतद्व्यापारेमानाभावान्नधातादुर्ल
भइत्यपास्तं। भाष्यकृतस्तुभाविकृत्यमासीन्नइतिष्यमाणःपुत्रआसीदित्यत्रभाव्यादिशब्देनप्रत्ययेआसीधद्दपर्यायितयाप्रगपत्ययोगा
नुपपत्तिःयदिपतंकालंभावित्वादिनाभवरहलतदासीदित्यन्वयस्तर्हिज्योतिष्टोमयाजीत्येवंव्यवहारिष्यमाणभवितेत्ये[redacted]वापत्रापिवोध
संभवाद्गोमानासीदित्यत्रापिगोमानित्येवंव्यवहरिष्यमाणआसीदितिबोधसंभवाद्गामभूपस्यातीतत्वाद्भूतेप्रत्ययापत्तेअवामप्यातीतत्वप्र
त्ययसंभवात्त्वव्यर्थोवसन्दर्शेत्यादौचदर्शनकालिकंवासस्यवर्त्तमानत्वंवदिष्यीत्यप्रत्ययसत्त्वंवनत्समानकालत्वप्रत्ययादश
ने। शत्रृस्यत्लेक्रियपयोःसमानकालकल्पनीतेःननुचोसलत्नेवचनलोपंचोदितःस्यइतिसरूपसूत्रस्यभाष्यप्रयोगस्याप्येवमेवोपप
त्तेरित्याहुः। क्रियासमभिहारे। धातुसंबंधइतिवर्त्तते क्रियासमभिहारइत्येतत्लक्ष्यर्थविशेषणेनहिशिष्टक्रियावाचकाद्धानोर्लोट्सर्व

९४ त्यापवादत्वाद्वाधोस्येऽइति। नस्येति लोटइत्यर्थः यदिति वीर्दिं नास्थानेस्यात्तां नदास्यानिवद्भावेन पित्वात् हुनीहीत्यादौ विस्यादिनस्यादिति भावः नौ
चेति लोडितस्यनुवर्तते हिस्वोलोडादेशाद्धित्ववदित्यर्थ इति भावः उक्तानिदेशवलादेवाहि निङः। संज्ञैवेति तेन परत्वात् सिद्धिः उक्तानिदेशवलादेव सर्व
मनुकत्वात् इशिष्य एवैं शिसेवापिमिपिइत्यत्रादेशः सेइत्यस्य प्रवृत्तिः ननु वाचनधर्मोरिति वाक्यशेषात्संगतिः निडां हिस्वाभ्यां वाधेन तध्वमोरभावाद
नत्वाहृतध्वमोविषयइति विषयसप्तमीयमिति भावः तशब्दो मध्यमवचनमेव व्याख्यानात् हिः कर्तरीति कर्त्रादि यश्चकात्स संख्यावदनुप्रयोगेणैवनि
र्णयाः एवंच कर्तरीत्यादेः कर्त्राद्यर्थकानुप्रयोगे इत्येवार्थः भावकर्मार्थकानुप्रयोगे परस्मैपदिभ्योपि स्वइति युक्तं समुच्चयेन्य। अत्र समभिहारपरर द्वि
तं पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते समुच्चीयमान क्रियावृत्तेश्चारित्यर्थः अत एवकारकसमुच्चयेनास्यप्रवृत्तिः किंकस्य स्य लोटैवान्वयोनः तु हिस्वाभ्यां व्या
ख्यानात्। यथाविध्यनु। अस्यव्यवहितादिप्रयोगे पि लुनीहि लुनीहीत्येवापं लुनातीभाष्यप्रयोगात् समुच्चयेसा। सामान्यवचनत्वं च समुच्चितार्थवो
धकत्वापेक्षयैवापि स्थितत्वात्। तत्वं चानुप्रविष्टसमुच्चितधात्वर्थकार्थकत्वं। आस्तिचायवद्धतीत्यस्यानुप्रविष्टखानपानादिरूपार्थबोधक ४२०
त्वं तेनो भयार्थगतसंख्यापुरुषकालाभिव्यक्तिः द्वेवाच्येइति। इदमाद्यसूत्रविहितलोटं न विषयमेवेत्यत्रैव प्रकरणे भाष्ये स्पष्टं लवनादीत्यादिना

मोषणहरणे। अस्यार्थक्रियेति अस्यास्यमिति प्रथमांतं क्रियाविशेषणमिति भावः इत्यर्थः शब्दउक्तक्रियाणां सामान्यभूतं चक्रेइत्यर्थः नेदाचयनात्सर्पग्रा
हकइति तात्पर्यं पुनः पुनरिति लोडंत वाच्यइति हितेषां व्याख्यानं अनन्तुरिति दिति भाष्यादावमुक्तेरिति भावः। लोडंतेति। उभयविवक्षायामपि
समुच्चयस्यानेकविषयत्वेन समभिहारस्यैकविषयत्वेनांतरंगत्वात् पूर्वसूत्रस्यैवाप्रवृत्तिरितिद्वित्वापत्तिरितिभावः परे तु अवस्कंदेत्यादिपदोपस्थि
तानामित्यंपदेनाकांक्षामुत्थाप्यास्यास्यपदेन मनोदुःखार्थकेनान्वयेऽज्ञानेत्यस्य चक्रेऽत इत्यनेन कर्मतयान्वयः एवंच यमनोनासंगतिः रित्य
मित्यस्यास्यानस्य त्वंचनं। तत्र प्रकरणाद्वलीपदेन एव एत्यस्यैवोपादानात् कर्त्रर्थकत्वावगतिः तस्मातीनतायालोकप्रसिद्धत्वयानत्कर्तृकक्रि
याणामपि तत्त्वावगतिः वलीयस्यैव कर्तृत्वात्पुरुषोप्यगतइति नात्रानुप्रयोगापेक्षा। किंच क्रियामात्रप्रतिपादनेनास्यानदनुपयोगएव।
पौनःपुन्यमपि अद्धर्दिवमिति समभिव्याहारात् प्रावण्यस्य तथा कर्मशास्त्रितत्वप्रसिद्धत्वाच्च व्यंजनयैव बुध्यत्वेयत्त्ववस्कंदेत्यादीति विधिलोडंतान्वे
वस्यसेवकप्रेरणाविषयावस्कंदनादिजन्यमस्यास्यं मनोदुःखं चक्रेइत्यर्थः अत एव तानीमानीक्षुद्राण्यसहप्रवर्तिनीभूतानि भवंतिजायस्व
म्रियस्वेत्येतन्तृतीयस्थानमिति निरूक्ता वनुप्रयोगाभावेपि समुच्चये लोड्भवति। क्रियामात्रविवक्षणेन संख्याकालाद्यभिव्यक्तमनुपयोगेनात्रानु

९५ प्रयोगाभावेनएवानुप्रयोगविषयकंद्व्यमपिभाष्येप्रत्याख्यातंकृत्तौपौनःपुन्यमस्तखंडनपदगम्यं।एतदर्थंनित्समार्थकेआत्वसत्यलोकाराचार्वी
चेज्जीर्यत्वम्पिपत्वेतिविपरीवर्तमानमात्मानंजीवलोकंचात्मोव्याप्तिमिन्संसारेनित्याशुदुःखात्मकंप्रसंख्यानमुपावर्तनइतिवाच्यत्वात्तिप्रयो
गस्येवमेववोध्यं।आचार्यावैराग्यसत्यलोकादितिविपरिनिवर्तमानाविविशितिचपदसमभिव्याहारेणपौनःपुन्यावगतिर्यत्नुकल्पनरुणाक्रिया
तमभिहारेइतिसूत्रेणपौनःपुन्येल्लोडितिसुक्तंनन्नहिल्लापतेरितिवदंतिइतिसर्वेष्टसिद्धिःविस्तरस्तुकवृहच्छब्देंदुशेखरेबोध्यः॥

॥श्रीगणेशायनमः॥धातोः सोपसर्गाणांमंगलत्वव्यावृत्तयेइदं।स्यादिव्यवधानेआदेशप्रवृत्तिस्तुधातोर्विहितस्यलस्यादेशइत्यर्थादित्तना।पुनातीत्या
दौलादेशव्यावृत्तयेआतृतीयसमाप्तेरधिकारइतिभावः।तत्रोपपदंछंदनिर्दिङ्व्याख्याने।वासरूपपरिभाषेति।अधिकारत्वेस्वरितत्वकल्पनागौ
रवमितिभावः।असरूपइतिलिंगंयत्रासरूपप्रत्ययविधानंतत्रैवेत्युपनिष्टनइत्यर्थः।नचप्रत्ययत्वस्यवाक्यार्थबोधेनतरंज्ञानेनपूर्वंतत्क्षिप्तिज्ञाना
संभवइतिवाच्यंप्रत्ययप्रत्ययत्वंभाविनद्विधविवक्षार्थान्नुपत्वाकप्रत्ययोभवतिसत्त्वेनिवाक्यभेदेनान्वयः।असरूपइतिछेदः।तत्रासरूपत्वेकि
मपेक्ष्येत्याकांक्षायांयस्यविषयेसर्वत्रप्रवृत्तिस्तदपेक्षयोपस्थितत्वात्सचोत्सर्गएवनापवादउत्सर्गविषयेसर्वत्रापवादाप्रवृत्तेरतएवविप्र
तिषेधविषयेनतत्प्रवृत्तिस्तदाह।असरूपोपवादइति।उत्सर्गस्यबाधकोपवादोवाबाभवतीत्यर्थः।बाधकत्वेविकल्पेशास्त्रिपारिवपत्तेसमासेन
शःस्यात् अतएवनवेतिसूत्रेसाधुत्वविकल्पेनसैवपक्षेऽसाधुत्वमायादिति।धर्मनिषेधेधर्म्यभावेमानाभावात् एवंचअपवादोवाभवतीत्येव
सिद्धेउत्सर्गस्यबाधकत्वस्यफलंचिंत्यं।अपवादपदार्थनिरूपणंतदितमेस्त्रियामित्यस्यस्वरितत्वादाह।अधिकारोक्तमिति।अपवादमितिशेषः
तेनव्यापकोशीबावकुष्टिरितिसिध्यति।कर्मण्यनिद्वारोणण्वुःस्त्र्यधिकारोक्तत्वाभावात् असारूप्यंचोपदेशिकमेवेतिकिंवादिपुनदोषःतद्

स्प१

भ्यनुर्वधभिन्नत्वमेववदतानिदधात्वोरितिणवाधकशेष्टेविकल्पात् अनकाणोर्नसमावेशइतिदिक्।नवधातोःपरःकृत्प्रत्ययःकर्तरिवर्तनामि
त्येवमस्तुसूत्रस्यार्थःततोर्थादन्यत्रवृत्त्यभावेनप्रत्ययनियमोभवति।निकाष्टभिद्यारत्नणत्वकारस्यापितत्रवृत्तिरित्यापित्तसंज्ञाप्रत्ययसंज्ञेत्या
नापितिवाच्यंपःस्वभावतःकर्तरिवर्ततेसएवकृत्संज्ञोनान्यइतिसंज्ञादोषेणानियमेनादोषात् अतएवनशब्दार्थसंबंधनित्यत्वादाहानिः एवंसर्वत्रार्थबोधकेषु
वोध्यंस्पष्टंचेदंमत्रैवभाष्ये।तयोरेवेतिनच्छष्टेनलःकर्मणीतिसूत्रस्यभावकर्मणोःपरामर्शःतत्रासत्त्वभूतस्यैवभावस्यनिर्देशनात्रापितथाभूतस्यैवपरा
मर्शेनभावेएकवचनंस्वभावात्तस्यभावस्यनपुंसकत्वंवोध्यं।अत्रभावेऽकर्मकेभ्यइत्यनुत्पत्तौभावेऽकर्मकेभ्यएव।एवकारःस्पष्टार्थःकर्तृव्यावृत्तयेतु सूत्रे
नानिदिष्टार्थत्वेनकर्तरिकृदित्यस्याप्रवृत्तेरितिदिक्।स्वरार्थाविति।तित्स्वरितमुपोत्तमंरिती।तित्स्वरार्थविसर्ग्यःतज्ञाप्येति।तत्रभिदेलिमाइत्यत्रभेत
व्याइतिविवरणादितिभावःक्तत्सच।तनीतिविधस्तध्याहारेणतस्यविशेषणंतदाहाक्तत्स्यस्येति।अत्रचव्याख्यानमेवशरणंयचःपरत्वाभावादिति
इकारस्यनकारेणाव्यवधानादितिभावःनकारेणाव्यवधानात्त्वेतिपाठेचाद्दुनोवोध्यःअजपित्वस्यएवेतितुनशक्यंवक्तुंमहीएइत्यसिध्यापत्तेः।हलश्चे
त।अतःप्रत्ययत्वेनप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सदिविनस्तदादेरितिपंचम्यंतोपपस्थित्यानस्येमेविशेषणेनत्रेऽउपधस्यहलंतत्वाव्यभिचारादाह।हलादेरि

२ नि।अत्र:किंमरविन्नः इत्यादेः हलादेरित्यर्थकं हल इत्यनुवृत्तमपि सामर्थ्याद्धलं न परत्वादेर्हलादित्वासंभवात् विहितविशेषणं चनेनास्य नियमत्वं।अ
न्यथा।णिलोपे हलंतात्परत्वेन प्रत्ययलक्षणप्रसंगेऽपि विभाषेति।बाधित्वा नित्यार्थेविधिरेवस्यात् यद्यपि नियमेप्राप्तबाधःसिद्धस्तथापुनरुपादानादनुवाददोष
श्चतथापि लक्ष्यानुसारिभाष्यमेव नियमेमानमिति बोध्यं अनुस्वारश्चसवोपि गृह्यत इत्याख्यानान्तदाह।ओंभणमिति।वानिसं।छतीत्यनुवृत्तं।निदामितिषष्ठी
निर्देशसामर्थ्यात् णत्वनिमित्तमित्याह।छतिपर इति।पूज एवेतिमादिषुपुजोग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकादिति।भावःएवंतभादीनामिति प्रभापमानमि
त्यादिदौ णत्वनिषेधाय भादीनामिति विहितविशेषणं एवंच एवंतेः प्राप्तिरिति भावः प्रकरणोपरीति।अत्रच णत्वपर्याख्यानमिति ख्यात्रादेशस्त्रस्य
भाष्यमानं।छन्दस्युये।पादाभ्यां हि यत्तेपादह्वारक इत्यादिति अर्थं छन्दतो बहुलमित्येव भाष्येउक्तं।शक्यमकनुमिति।ऋवर्णतादिवद्धलंतादपि रायनावाध
इति भावः अवग्रहणेछन्दत्तेपि संनिपातपरिभाषायाअनित्यत्वादित्यमित्यादावनतनो लोपो भवत्येव:सुपठत्वादितिवासरूपन्यायेन यत इत्यनयादीनां
बाध इतिभावः।इघति।आत्तोलोपइत्यतअत इति वर्त्तते।स्वरार्थ इति।यत्तोनावइत्याद्युदात्तार्थः।पोरदुपधपरकरणादाप्यमित्यत्र न।आप्नेपि।इदितइत्य ४२३
तोनुमितिलभेश्चेत्यतोलभेरिति वर्त्तते।पिषच्छिन इति।एतदत्रैव भाष्येस्पष्टं।रादमद् अनुपसर्गइत्यर्थाभावेनउत्तत्सुरूपः प्रत्यासत्त्यागदादित्यं

वध्युपसर्गाभावे सत्तीत्यर्थ इत्येके।नियमार्थमिति।योरदुपधाद्दित्येव सिद्धेरिति भावः।गर्ह्यामेवेति वदः सुपीत्यत्र भाव इति।नायत्ठ्यप्त इतिसि
द्धांत इति भावः।अनूद्यं गुरोनमिति नत्रोन्यत्र माबाधं पत्नीतरे मोघं अर्ज्यं।संगच्छतिप्राप्तोति पुरुषमिति संगतं मैत्री।कर्त्तरित्ति:अजर्यमिति निपातना
त्कर्त्तरीतिबोध्यं।।वदःसुपिअत्रसुपग्रहणेनउपसर्गग्रहणं न।सत्सु इतिसूत्रेउपसर्गेपि सुप्युक्तेःतत्रहिसुपीत्येव संबध्यते।इत्याद्यप्त इति।भुवोक
र्मकत्वेनातत्र व्यर्थत्वाद्यद्यपि प्राप्त्यभावं तर्भावितण्यर्थत्वे वासकर्मकत्वे थापि असिद्धत्वात्तद्ग्रहणमितिभावः इदंचित्यं भुवो भाव इति सूत्रे उत्त
रार्थं भावग्रहणमिति भाष्योक्तेः सोपपदस्यकालादिकर्मयोगएवनास्त्यनभिधानादितितदाशयः।एके इति।सकर्मकत्वादिति भावः अयमेवयुक्तः
पक्षो भाष्यवृत्त्यादिसंमतत्वात्।भावेत्रत्यो घमित्यादिनुध्यां दसंवाद्बहुलकादितिबोध्यं अत एवानुपसर्गइत्यस्य प्रत्युदाहृतं।रायस्तत्त्व सम
त्कर्मण्येवान्यथाप्रवाद इतिभावघञंतं प्रत्युदाहरणंव्यंस्यात्।हनस्तच।तकारस्यादेशत्वंव्याख्यानात्।सुपीति किं घातः एपतु न सकर्मकत्वे
नभावेनरप्राप्तेः भावेकिंश्लाघासोदृपत्त:अनुपसर्गेकिं।प्रघातःनिरुपपदंहत्येतिलसाधु।शिष्य इति।शासइत्यतनिशास्तीत्यादौ प्रसिद्धत्वाच्छ
सेरेवग्रहणं नतु शास्तेरितिभावः।नबद्दुइति।छजोग्रहणैमिति भावा निकमूलाघारव्यानाति भावः वार्या इति।अत्रनिरोधस्यविवक्षणान्नाव
कर्त्तव्य

३ वधे सस्य प्राप्तिरिति भावः। पुनरिति नकारस्यादेशत्वेन चकारं विनापि पूर्वसूत्रे कप्पूसंबधसंभवेन नत्र नस्य चानुकृष्टत्वाभावादिति भावः। स्पष्टं
चेदं भाष्ये। आङ्पूर्वादिति। शायन्तितु कुत्वन लोपाभावनित्वराणामापत्तिरिति भावः। ह्रस्वः सुपठ इति। ये विभाषेत्यत्र यद्रस्य स्यविषय सप्तमीत्वेपि
जनादिसाहचर्येणयादिप्रसयोत्पत्ति पूर्वकालेनांतस्यैवात्वविधानेनात्र नरप्राप्तस्येत्वेआकुलेनरूपसिद्धिरिति भावः। एतत्त्वकेरापरिहारायैवदी
र्घोच्चारणमिति तत्त्वं। कप्त्विति। अयं चाधिकारस्य श्च युक्तेः साम्यात्। नन्वेवं भार्या वधूरिति वत् भार्याः क्षत्रिया इत्यस्यापि सिद्धावसंज्ञायामिति व्य
र्थमिति चेन्न। भरतेर्भार्यापांकप्पूवारणाय तस्य सत्त्वात्। मृजेर्वि। ऋदुपधत्वात्प्राप्त विभाषेयं। चजोः कु। यथासंख्येन रागादिसादिनिर्देशान्नसं
कादीनां च। एषु गादिपाठो व्युत्पत्तिवादिव्याकरणांतराभिप्रायेणेत्याहुः। एऊ सूप्रोयक्त विशेषः निपातनादिति पूर्वोत्तरान्वयि। कयोरुडिति निपा
तनादिति शेषः। एवमग्रेपि। रुच्यो निपातनात् कर्त्तरि एवमग्रेपि अक्षनं घत्तु पात्रादिरूपं नतु वस्त्रादि तत्त्वेनाप्रसिद्धेः। प्रडि नित्यादि साहचर्येण श
पू विकरणस्यैव ग्रहणमिति भावः। पापमिति। नैवारावोषधेश्चित्पाकानंतरं यद्गृह्णीषं तच्चेत्याहुः। जिस्य इति। जिञभिभवो कार्यमिति। द्रुविश ४२४
द्ध्वा य्ममित्यर्थः पदास्वै। एषु चतुर्ष्वग्रहेः कप् बिसर्गः प्रदविषयेऽसंनिकर्षेग्रहेरर्थः। युग्य इति। युज्यन्ते शकट्यादिने सर्पः युग्यमिति सूत्रेस

मान्येन पुंसके। पत्त्रपात्रपवित्र धत्त्वाः पुंसिके चेति लिङ्गानुशासनात्त्रशब्दः पुंस्यपि युग्मं पत्रं च वाहनमिति कोशात्पलक्षणं युग्या
युग्या इति कुत्स्यः सारथी प्रभवनोरश्चेति सुयोग पर्वणि प्रयोग एतेन युग्य इत्यस्यापि सिद्ध मित्सपास्तं। अमाव। अन्नान्यतरस्यामिति निपात
मानहृस्व सर्वकरापत्तुनित्य एव सूत्रे तकारोच्चारणं नुप्रकरणप्राप्तस्यापि संप्रसारणाभाव निपातनशंकावारणायेति बोध्यं। ययोनरश्मि
निवार्त्तिकस्य सूत्रदूषणपरत्वात्प्रायः पठितान्त्ववार्त्तिकमते शोकइत्यस्यासिद्धिमाशंक्य सूत्रकारमतेपि एयन्ति कुत्ववारणाय निपमार्थे
मावश्यकेन भुचेर्घत्रिति वचनेन समाधानाद्वार्त्तिकमतस्यैवाभ्यनुज्ञानाच्चेति भावः। भुजन्युब्जौ। भुजेरगुणत्वं निपातनात्। वाहोभुज इ
सर्वाभायजंतं। न्युब्जं नीति। चित्परद्दिना अवाङ्मुखाः शेरत इत्यर्थः। यद्यपि न्युब्जयति। तिङ विरोगे न्युब्ज इति सिद्धस्तथापि न्युब्ज इत्येतचा
वृत्तयेन्युब्जग्रहणमिति बोध्यं। अवश्यपाच्यमिति। आवश्यकाधमर्ण्ययोरित्यनुवर्त्तमाने णिनिप्रत्ययान्त् अवाच्यमिति इदं च सनु राधे
नभाष्येनु प्रवाच्यः शब्दसंज्ञायामेवेति वाचः शब्दइत्येव सिद्धिरिति। अत्र प्रवचिग्रहणं प्रत्याख्यातं। चित्यमिति पूजेर्निंत्यत्वेन तत्र
हि फलाभाव इति भावः। न दाह। भाष्येति। भोज्यं भ। भक्ष्यमत्र सर्वं न तु स्वरविशब्दमेव व्याख्यानात्। पुजिति। सुनोतेरित्यादेव्यवहनत्वेन

४ प्रसिद्धत्वादिति भावः। निरनुबंधकपरिभाषायुगपद्योरुपस्थितावेवेति नास्ययं आचाम्यमिति पाठः चाम्यमिति पाठे वृद्धिदुर्लभा विशेषइति
योर्गार्ह्यपसादानीयत्नेतन्त्रेत्सर्थः माणयो। असंमतावित्तिवद्बुद्धीहिः। अनोयुगिति। मीनातीत्यात्वेकृते इति भावः माङोर्ग्रादि विविशेषइति
ऐदूंपयोरधिवेत्सेर्थः। संवाह्यमिति। वृद्धिसमानायोद्धिएर्यत्ता सिद्धसूत्रेसमूह्यति व्यर्थमिति भाष्यं कचिन्नेति। कृतनएवत्काप्रत्ययेननुभुन
ननिसबाधइति आसित्वा भुंक्ते आस्तेभोक्तुमिति चभवतीति इति भावः कर्तरिवेति कर्तरि कृदित्यतः कर्तरीत्यनुवर्तत इति भावः आवश्य
का धर्मण्यर्ययोरित्यनुवर्तमाने ल्सासाश्वेनि सूत्रं तच्चभव्याघर्थे। इति त्सप्रक्रिया। एवुल्तृचौ। अनयोर्वर्तमानकालादन्यत्राप्रयोगो नभि
क्षनादितिभाष्यं तत्रहित्यादिषु वर्तमानाकालोपादनं कर्तव्यं न कर्तव्यं मन्येषां प्रत्ययानां कालमात्रे दर्शनात् तु च चर्पारउसुक्तं तृचश्च
कारस्तुःछंदसितुरिष्टेमेपस्विसन्नतृतृन्चेः सामान्यग्रहणाविघातार्थइति भाष्ये स्पष्टं उणादीनां व्युत्पन्नत्वमते तत्प्रत्ययात्तमात्रा
दिभ्य शब्दं दसिनेष्टमेपसोदर्शनमिति तन्नावः अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणेन प्रत्ययनात्वादीनेष्टवज्ञावात् लोप इति रुक्त इति सूत्रे ४२५
कैयटेवोदुमर्हइति। अर्हेकृतत्वं च इत्युक्तरिति भावः॥ वोरेति। अनुसत्वाहि डभावे धस्दृष्ठत्वष्टत्वत्वलोपघुसदिवद्धार

त्सोत्वं। विज इडिति डित्वविधायकं। विधार्हिसायामिति अर्तिवज्ञ निवध्योरित्यत्र वधिग्रहणं चरितार्थं वधादेशेत्वल्लोपस्यस्थानिवत्त्वासिद्धएतेनास्वार्थक
तुकेनप्रयोगइत्सपास्तं इदं सर्वंवृत्तौस्पष्टम्। परेत्वेवंसतिच्छिडिति सूत्रे बहुत्वं तएपन्नवधकगात्रविचक्षणा जिरघर्थमिति वार्तिके वधकग्रहणं वैयर्थ्या
पत्तिः अनेनध्यातुनासिद्धत्वात् घातकइति त्विष्यत्त एवबहुलकाद्वधकमित्युपादाय एवुल्विवधादेश इति कैयटः। तथास्थानिवत्सूत्रे वार्त्तिकं वधादेशव
द्धितत्वयोः प्रतिषेधः वधकंपुष्करमिति अन्योपंकिमिति किदेणादिको बधकशब्दो रुचकइति यथेतिभाष्यं चासंगतं स्यात् तस्मादयं निर्मूलः आर्धधातुके
चास्यप्रयोगो निर्मूलः ऊनिवध्योश्चेति सूत्रे वधिग्रहणं त्वादेशे हलं तइत्स भिप्रायेण अनएववहनो वधेति सूत्रे किमयं मदन्त आहो स्वित्स्वजन्तः किंवात
यदि वज्नन्तः वृद्धितत्वप्रतिषेधइति धिश्वापादं तेनदोषइति भाष्यमुपादाय कैयट आह अवधीदित्यत्रहलंतलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः
वधकप्रतिरावुल्विवद्धत्वंतणीनिवधादेशः नरुपधयाइतिप्राप्ताः वृद्धि निवध्योश्चेति प्रतिषेध्यन्ते स्थानिवद्भावाद्धनन्तइति तत्वंप्राप्तं तस्य निषेधो वक्तव्यः
अवधीदित्यादावकारचूत्वात्वहट्तनिषेधेप्राप्ते इष्टिधेपः अदंतत्वे त्वल्लोपस्यस्थानिवत्त्वात् वृथ्याघभावइडभावश्चेति एवंचादंतत्वपक्षे वधिग्रहणं स्ट
त्रेनकर्तव्यमिति स्पष्टमेवोक्तमिति वृत्तिश्चिंत्या। पश्चारामं वधिष्यामि वधादर्हसर्वस्हसांइत्सोघपिबहुलग्रहणेन साध्यमार्षत्वसाधुः नेट्प्रविसि। रधिजभो

५ रितिप्राप्तनुमोनिषेधोयंरभेरितिलभेश्चेतिनुम्विधायके।क्रमेःकर्त्तरीतिस्तुक्रमोरित्यत्रवार्त्तिकंअन्यभावेइति।अतएवभाष्येसोपसर्गमित्युदाहृ
तं।केचित्तु।कैयटस्वरसत्वत्रपक्षेइष्टपत्तेनङानयोरभावमितिफलोपहितनङानमितिनकत्वाभावंलक्षयतीत्यर्थः।पापाचकइतिपङ्कुक्तोत्रानेमि
तिकत्वान्नधात्वितिनिषेधेनग्लक्षणत्वाभावाच्च।मधुसूदनेसातस्याघोरितिपत्वनिषेधःस्यापीति।आदंतलक्षणेणस्यायोपि।केप्रस्यादिरपिपत्वमपी
त्तिनिपातनादित्यनुकृष्यतेवाधकेति।तेनमेषस्तेवरेवादयःसिद्धाअगमस्येति।नचदीर्घमिगोगमोच्चारणंसवर्णदीर्घवाधनार्थस्यादितिवाच्यं।अंतरंतम्य
तिन्यायेनहल्यादिःशेषस्येववाधेह्रस्वाशयात्वस्तुतोदीर्घप्रहृतिकाल्पएवैवैयर्थ्योपस्थितेनदोषएवन्यायःहल्यादिःशेषवाधनंतुअभ्यासस्यानचीति
भाष्योक्तेनवचनेनसाध्यंअभ्यासस्यपदुच्यतेतस्त्रनिमित्ताभ्यासस्यभिन्नेस्येत्यर्थः।अतएवस्त्रोलुवइत्यादौगुणः।पघप्पत्रवचनेनेतिभाष्येनास्तितथा
पिरात्रिंचरइत्यादिप्रयोगदर्शनाद्राश्रितं।तत्रदइत्यन्ये।घस्लंवेति।चाद्दित्वमाङ्क।णिलुक्केति।चाद्दित्वंलुकणामद्यइतिपंज्ञेआनोलोपःप्रियोइयङ्
करेक्तनरइत्तु।सूत्रेसौत्रमेकवचनं।प्रज्ञइति।परत्वादिदमेवनाप्यइतिभावः।यद्यपीदमुपसर्गत्वापेक्षत्वेनवहिरंगंतथाप्यकारादनुपपदात्कृ
र्मोपपरोविप्रतिषेधेनेतिभाष्योक्तेस्त्रानिसनपातदसद्धतिरितिनात्सर्यं।याघ्रा।अत्रालुग्विकरणत्वात्पिवतेरेवग्रहणं।हरदत्तइति।अत्राकृ ४२६

चिवीजंतुभाष्यानतुग्रहः।टिङ्तेतिसूत्रेप्रत्यासत्याठिदाघवयवाकारस्यैवग्रहणेचिसात्।टित्वसामर्थ्यादितिचेन्नधपेस्त्राप्यापतेः।तस्मात्तुस्तनंधपीत्
सञ्चामाणिकत्वेगौरादिकत्वंवाध्यंङीष्पष्पुदात्तनिर्देशतिस्वरप्राप्त्यास्वरेविशेषाभावादित्याहुः।स्त्रियांविंदइति।शेमुपादीनामितितुमुम्। धपर्यादयोहेतु
मण्यंतास्तेभ्यःशोषइपिगुणायादेशौ।अरविंदमिति।भाष्येरविंदइतिपुल्लिंगंदृश्यते।पत्तेजिति।इदमुपलक्षणंइगुपधेभ्यःइकेतसस्य।इहेति।अव
तानइतिभाष्योदाहरणादितिभावः।शापधा।श्पाक्का।दिति।छेदोवावानात्।तेनजलचरेइति इदंशाघ्रोरित्यत्रभाष्येस्पष्टं।गेहेकः।पतुपहृप्र
हणेइतिचुरादेरदंतात्णिविषयाचाचिभ्यादेर्वागृहधातोरिगुपधलक्षणेकेगृहंसिद्धं।हठिस्त्वीकाराद्यना।निप्रसंगस्ततस्थेषुदारेष्विवेतिइदंस
त्रेशक्यमकर्त्तमितितत्रनोधातूत्यांरसावितिसूत्राशयात्धातुग्रुपायर्यादावागमप्रंशस्त्रीरत्वामितोक्तत्वेनसूत्रपाठोचनप्रंशाभावेनवभे
वोचित्सातत्त्वधृखात्तुतयोर्धत्वारप्रापाणिकःपाठःवेदेनत्साध्यप्रयोगोयदिभवेत्सवर्णव्यत्ययादिनाग्रहेरेवसाध्यइत्याहुः अतएवभाष्य
वार्त्तिककाराभ्यांनेदंप्रत्याख्यातंवृतिरवनीत्तिवार्त्तिकं।एवेति।तेनवेत्रोवापकः।सिद्धः।रजेस्त्विति।इदमनिदितामितिसूत्रेभाष्येस्पष्टंतनु
भाष्यमेतेरजकीतिनस्यादतआह।पुंयोगेत्विति।नत्वेवेत्यर्थः।रजनीत्यत्रतुगौरादित्वाङीषित्याहुः।नंदकइति।आशासमानंनंदनाकि

६ याकर्त्तेत्यर्थः। कर्मणः शेषत्वेति। ओदनपचादयस्तु पदिनेष्टास्तर्ह्यनभिधानेन वारणीयाः। ह्वावाम। ह्वेञ्साहचर्यात्सानुबंधकस्यैव
ञः ग्रहणं। अतोनु। उपसर्गाभावे सतीत्यर्थः तत्फलितमाहानुपसर्गादिति। गोसंदाय इति सत्यस्य इति सूत्रे उपसर्गे पीत्यनेनात्र प्रकरणे सुप
देनोपसर्गग्रहणबोधनात्सुपीति कः। अतोनुपेति सूत्रारंभसामर्थ्येन तस्य कर्मण्युपपदे प्रवृत्तेर्वा अत्रोपसर्गाणामव्यवहितप्रयोगाद्विशिष्ट
क्रियायां कर्मकारकान्वयाच्च गतिसमासगर्भोपपदसमासः अत्र कर्मणीत्युपपदे बुद्धिस्थ एव प्रत्ययः एतेन कुंभंकरोतीति विग्रहे नीयंतस्योपप
दत्वे कुंभकृ इति तस्यानुपपदत्वेन तेन समास इति निरस्तं शंकासंगतिः अणुत्पत्तेः प्राक्षष्ठ्यभावेन षष्ठ्यंतस्यानुपपदत्वात् किंचोपसर्ग
संबंधात्पूर्वं कारकवाचिभिन्नपदासंबंधेन साधनकार्यात्वमर्थमुपसर्गासंबंधेन च प्रेदाज्ञ इत्यादेरसंगतिरित्यपास्तं। आह्व इति। त्वा
त्वकेपत्यलोपं बाधित्वा नित्यत्वात्संप्रसारणे ततो वर्णादिति न्यायेन पूर्वत्वं बाधित्वा तो लोपे तस्याभीयासिद्धत्वेनोवङ्प्राप्तौ यणादू
इति सिद्धमिति वाच्ये अभीयासिद्धत्वानित्यत्वेव वर्णादिति न्यायानित्यत्वे वास्य ज्ञापकत्वात् तेन गुडुकवत् इति सिद्धमित्याहुः। योगविभाग ४२१
न इति। इदं कोवत्वोपसर्गेन आतश्चोपसर्ग इत्येव सिद्धे कर्मण्युपपदे इति न आतोनुपेत्यारंभात् तदाह। ह्वाम्यामिति। प्रष्टोग्रे इति

।अतश्चोपसर्गे इति कः अग्रामित्वेन मुख्यत्वं लभ्यते। इयमपीति। चरेष्ट इति सूत्रे कर्मणीत्यपि वर्तत इति भाष्यदर्शनेन सुपीत्यधिकारं दृष्ट्वा पि
नगन्निवृत्तिः। तेन तुंदशोकयोरित्यादीनां कर्मण्येव प्रवृत्तिः सुपीत्यनेन त्वकर्मकेषु सावकाशमिति भावः। आत्वस्येति तयोर्गम्यमानयोरित्यर्थः। तत्र साम
र्थ्यादित्य समुखाहृत्रोः कर्त्रोरिति बोध्यं। मूलविभुजादिभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी। प्रेदाज्ञः। ज्ञनेर्नायां निर्देशः स्वनो वेसादौ धातुनिर्देशो सोपाकारणा
त्। व्याख्यानाच्च। इत्युक्तेरिति। अनुवृत्तेरित्यर्थः। गोसंख्येच खिड्ः ख्यात्रादेशः। हरतेर। उत्क्षेपणात्यन्त्रार्थे वर्तमानादित्यर्थः। शक्तिलांगलेति
तृ घमनार्थ शक्तिः शस्त्रविशेषः। सूत्रेचेति। धार्यर्थे गम्यमाने सतीति सूत्रशब्द उपपद इत्यर्थः। स्तंबक। रमिजपाव कर्मकौ। दोमाभूदिति। परत्वा
दिति भावः। शंकरेति गृणातेः शंगरेपान शंकरेति भाष्येणेदं प्रयोज्यते रवंडितं इति। आधिकरणे शेतेः इतउत्तरमधिकरण इति सुपि शिमुपपदे स्यः कि
पोबाधनार्थं अनुग्रहणं मितिस्य। कचेसत्र भाष्ये कर्मणी इति निवृत्तमनुवर्तनेय यथायोगं संबंध इति चरेष्टः इस्तत्रभाष्यं। उत्तानादिषिति। कर्तृभूते
नानादिषूपपदेष्वित्यर्थः। चरेः सकर्मकत्वेपि चरेष्टः कर्मण्युपपदेन। भिक्षासेनेति सूत्रे भिक्षाग्रहणानुष्यप्येचेद भाष्ये तदाहे अधिकरणे इ
तिसेनाचरे सेनायां चरतीत्यर्थः। आदायचर इति। गृहीत्वा गच्छतीत्यर्थः। अग्रेणेति। पुरोग्रतः शब्दयोरव्ययत्वेन कर्मत्वासंभवात्तदसंबंधेन

१ स्साहचर्येण।अग्रशब्देपिनदसंबंधादित्तिभावः।हरदत्तइति।अत्रारुचिरग्रेसरस्सस्यासुकासिध्याएदंतत्वनिपातनेनैमानं·इवनिपातनस्तुव
हुशोव्यभिचरित्तिनस्तुबहुशोव्यभिचरितइति।सत्रोहे।हेतुःकारणमात्रंआनुलोम्यमाराध्यचितानुवर्त्तनं।घोत्येष्विति।उपपदानित्तुनव्यास्या
नात्।दिवाविभा।दिवापदार्थस्यापिवृत्तिविषयेशक्तिमत्परत्वेनकर्मत्वात्तुअत्रकर्मणीतिसंबध्यते।अहेत्वादावपीति।हेत्वादिग्रहणानुवृत्ते
रितिभावः।अत्तइत्तिलपरकारकरणादत्तः।खइत्यस्याप्राप्तेराह।कस्कादित्वादिति।नञ्जिजहातेरुत्पन्नत्वेनोत्तरपदस्यत्वादत्तः।खइत्यस्याप्रा
प्तेराह।कस्केति।पाणिनिसंमतेअलुसत्तिपक्षेलवनः।खइत्येव।नित्यसमासेइति।प्रत्ययावयवत्वात्तस्येदुदुपधस्येत्यस्यनप्राप्तिःपरत्वादिति
अजहेत्वादौचरितार्थःसूत्रेत्रकिमादिग्रहणंनकार्यमित्यभिमानः।कर्मशब्देति।कर्मणीत्तिचास्यविशेषणेनेनकरणादौनातिप्रसंगःपशावि
त्तिकर्त्र्।कविशेषणंपशुरित्रोपाधिःप्रसयांतवाच्यत्वात्।एवंव्रीह्यादिष्वपिद्रष्टव्यं।स्यादवंध्यःफलेग्रहिः।अतएवास्मात्त्वरा।विधानंचरितार्थं
।अरुर्द्विषत्।कार्विंमिनारावनकाशत्वान्मुमर्द्धिखेत्येतेनतोमुमूअन्यथमुम्मनजंतत्वात्मनस्यात्।इहानव्ययस्येतिवर्त्ततेनेनदिवामन्यादा ४२८
वव्ययानामनुम्।वात्तशुनीतिवानिकिंगर्धेष्वित्तिपाठांत्तरं।माषाइतिमृगाइतिभाष्येपाठः।असूर्य।यथासंख्यमत्र।असूर्यशब्दस्यानर्थकत्वेपिउ

पपदमितिमहासंज्ञयात्तस्युवंनत्वंतु— द्वितीयैवप्रवृत्त्येकदेशस्यकर्मत्वेनान्यायेनृयायुक्तत्वात्।लसाटसाहचर्याच्चेतिबोध्यं।प्रियवशे।स्वच
श्रितंबथर्थस्वचिद्रूस्वइत्यादौस्येइत्येवस्वशोव्यावृत्तिःसिद्धा।कुस्त्रीनइत्यादौचणविसनुवृत्त्यानदोषइत्याहुःमितंगमइति।वृत्तौमतंगमइतिपा
ठः।त्वच्चदित्तेति।योगविभागादत्रविहायसइत्यस्यासंबधस्तदाह।भुजंगइति।भुजाभ्यांगच्छतीत्यर्थः।अतएववात्तिकेसुपीत्युक्तं।नायेरितिचु
रादेर्ह्नुमएयंतत्वादेश्वग्रहणमितिवृत्तिः।अनित्येति।उपपदविध्यवधानेत्विङ्पाक्षस्त्रभाष्योक्तेरितिभावः।वाचियःवाकशब्देकर्मण्युप
संकल्पविशेषाश्वजंभयशब्देनेति।येनविधिरितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्छब्दरूपंविशेष्यमादायतदंतविधिरत्रेतिबोध्यं।क्षेमंकरइति।क्षे
मंकरीत्यत्रगौरादित्वात्ङीष्।आषितेभु।असंभोऊनइत्यतोण्यंतात्प्रयोज्यकर्मणिक्तः।उत्तरसूत्रात्संज्ञायामित्याकृष्यतेनेनासंज्ञायांनानएव
ध्रौव्यगतीत्यादिनाभावकर्माधिकरणेषुयःक्तस्तदंतोनगृह्यतेसोपसर्गस्यप्राप्त्यर्थस्यवाभुवःसकर्मकत्वेपिकर्मणीतिसंबध्यतेतस्याप्रसि
द्धत्वात्।व्याख्यानाच्चतदाह।शितोभवतीति।अपत्राषीति।अनेनैवसर्वत्रसिद्धेसर्वत्रेत्यादिप्रपंचार्थंवस्तुतस्तुसप्तम्यांजनेरितिप्रकरणस्ये
नाप्येवपिदृश्यतइत्यनेनसिद्धेइदमपिप्रपंचार्थमेवतत्रापिग्रहणस्यसर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्इतिबोध्यं।दारावितिः।शब्दापेक्षयापुंस्त्वअं

९ सग्रहणंस्पष्टार्थं।कुमारशी॥अयंणिनिर्भविष्यद्वर्तमानयोरेवनभूते।भूतेइत्यधिकारेकर्मणिहनइत्यस्यपाठेनायमेवणिनिर्भूतइतिणिन
दारंभसामर्थ्येनतत्रनियमात्।नूयनुतत्रकौहिन्यायात्कुमारशीर्षयोर्विशेषविहितेनणिनिनाकर्मणिहनइत्यनेनविहितणिनिसहच
रितभूतवाकालोवाध्यते।अतएवकुमारेत्यादिपुनर्विधानंचरितार्थंनचतत्सामर्थ्याद्रासरूपबाधःशास्त्रबाधापेक्षयाकालबाधस्यै
वोचित्वादतएवकुमारहंतेत्यपीतिनजन्वतन्न्यायस्यविधेयविषयत्वात्तत्रकालवृत्तेर्धातोस्तिसर्वेनकालस्यानुबाधत्वात्भूतइत्यधि
कारसत्वेचोक्तनियमोपपत्तिरितिचेत्सत्यंभूताधिकारप्रयोजनत्वोक्तिर्भूतइतिसूत्रेभाष्येइतिदिक्।पतिघ्नी।निगमइतेतुपक्षाघोपष्टीत्वाङीप्रा
प्तिः।शिल्पिनिकर्तरीत्यर्थः।आम्नसुष्ठ्यर्थेषुकिं।आढ्यंकुर्वत्यनेन।कर्तरीतिनुनायंकरणरूपार्थेनतत्रकौहिन्यायेनकर्तृरूपार्थबाधनात्अर्थस्या
पिविधेयत्वात्।अतएवकार्यशब्दवादेनियोगतःकर्तारंब्रुवन्नुत्सृष्टत्वंस्वंशब्दइत्यर्थोभाष्येदर्शितः।नियोगःशास्त्रंनित्यशब्दवादेतुस्वभावतःकर्तारंब्रुवन्नु
त्संज्ञःस्वभावतःकरणंब्रुवन्नुत्संज्ञःयइत्यादिक्रमेणार्थःतदाकर्तृपरस्यागमसक्तिरेवेतिदिक्।कर्तरिभुवः।अच्व्यंतेषुकिं।आढ्योभविता।ख्युच्चुनुन ४२९
गतिग्रहेर्भिःप्रायेणनाधीतिकाप्रवृत्तेःस्पृशो।अनुदकेकिं।उदकस्पर्शः।अनुदकेइत्येनतत्सामर्थ्यान्नक्विपिन।धृषादिति।समस्यंतेनरतत्पूर्वंपदसमस्यंत

न्वेतद्धृष्माभिस्सुगापतिः।समस्।अनुपसर्गेइत्यस्यनिवृत्तेर्वसिद्धेउपसर्गेपीतिअन्यत्रसुपूग्रहणेउपसर्गाःग्रहणमितिज्ञापनार्थं।तेनवद्धःसुपीत्युपसर्गेने
तिभाष्यं।इदमेदत्यत्रानुपसर्गइत्यस्यास्वरितत्वमेवमध्येसंबंधादतएवप्रगृह्यमित्यादिसिद्धिः।प्रष्टेअनन्योपसर्गइतिकइतिदिक्।भजोण्विः।सुप्युपसर्गे
पीतिचवर्तते।अतबाधनार्थमिति।स्पष्टंचेदंभाष्ये।उपपदस्येति।क्रव्येचेतिसूत्रंतुआममांसभक्षकेक्रव्यादस्तेनयोहत्वर्थमितिभावः।अन्येतुगमाध
ताद्दिवस्याचाघत्वसवर्णदीर्घसाधुरित्याहुः।वस्तुतोयमसाधुरेवेतिपरे।अन्येभ्योपि।अत्रविचोपिसंबंधइतिसुस्पष्टाव्यावितिसूत्रेभाष्येस्पष्टंनिवृत्तमि
ति।आतोमनिन्नित्यत्रविच्चुपेत्यस्ततोनुवर्तमानमित्यर्थः।दृशिग्रहणादुपपदस्याप्यव्यभिचारःवनिपःशर्वरीत्युदाहरणं।रोदरेडिति।रूपरिपुष्टिंसाधो।
क्विप।अत्रापिदृशिग्रहणमनुवर्तते।किंचान्येभ्योपिदृश्यतइतिताच्छील्यमकरेणभाष्योक्तेस्तदाहदृश्यतइति।दृश्यनुःरवचिह्नस्यत्वस्यनोह्रस्वइति।अ
दीर्घइत्यतश्चादेरितिचानुवर्तते।लोपश्चेति।अंत्यस्येतिशेषः।शंस्यायति।अत्रांतभाविनएवार्थस्यविशामित्यस्यकर्मत्वं।अन्यथातुनतत्वात्प्रसपरस्मैभयथा
पिपुर्षात्यसैवसंबंधात्।अत्रविच्चूवाक्किवित्सत्रक्विपदेनसाहस्याद्विजोवाच्यते।अतएवनेत्वं।अत्वंबाधितुमिति।अन्यथात्तुग्रहणसामर्थ्येनस्तन्नोद्वेत्वा
दिपुनर्बाधवत्त्वंशंपूर्वकस्याधातोःकक्विपावपच्चंबाधेनेत्यर्थः।उपसर्गमिन्नइत्येवेति।सुपितिवर्तमानेपुनःसग्रहणेनोपसर्गेपीत्यस्यनिवृत्तेरितिभावः

ए

।भाष्येति।अत एवोपसर्गादृतीति सूत्रे सुरापीति भाष्यप्रयोगोनुऽगादिनो विसारिण इति सौत्रप्रयोगश्च संगच्छते।साधुकारिणीति·करोतिरत्र सर्वधात्व
र्थानुवादकस्तदाह साधुदायीति·कर्तर्युप·कर्त्रर्थेतोपमानवाचकेउपपदे इत्यर्थः। — व्रते·सुप्युपपदे व्रतगम्ये णिनिरित्यर्थः।स्थंडिलेति·स्थंडिले
एव शेते इत्येवं व्रतमत्र गम्यते·स्थंडिलशेता एवेति तु न तस्य शास्त्रबोधितत्वाभावेन व्रतत्वाप्रसिद्धेः।बहुलता·बहुलग्रहणादाभीक्ष्ण्योपपदयोरभावे
पि व्रत इति सूत्रभाष्यबोधिते व्रतार्थे स्थायिथान्ताद्वै णिनिः।आत्ममाने खश्च·आत्ममाने इति किं दर्शनीयमानी देवदत्तो यज्ञदत्तस्येति।सूत्रे॰मिति तत्रेणामु
पदद्वयनिर्देशः एकं विधेयसमर्पकमपरं प्रत्ययविशेषणमिति भाष्ये स्पष्टं तदाह·सचस्वादीति·अन्यस्यामः प्रत्ययस्यातिदेशायोन्यकार्याभावात्त्वा
ग्रमेव गृह्यत इति भावः।श्रियंमन्य इति·परेत्तु खमोरिति लुगत्र न बाध्यसामान्यचिंतया सुपो धात्विति लुग्वत्।अस्यापि विधिसामर्थ्येन बाध्यतां किंचास्या
मोवहिरंगतया असिद्धत्वादपि न तु सुपो धात्विति लुक् उत्तरपदाधिकारे एषा परिभाषा नेत्युक्तिस्तु भाष्ये उक्तिप्रत्युक्तिक्रमेण पूर्वपक्षिण इति स्पष्टं तदि
दं परं तत्पदद्वयस्य त्रिपाद्यां बहिरंगपरिभाषाया असद्भूतसासुसाधत्वेन फलाभावेन मानाभावेन चोत्तरपदाधिकारे तदप्रवृत्तेः सत्वात् तस्मात् श्रियंम ४३०
मन्य इत्येव रूपं भाष्यसंमतं अत एवोपक्रमे श्रियंमन्य इति भवितव्यमिति भाष्ये सिद्धांतिनोक्तमेवं च पूर्वपक्ष्युक्तात् श्रिमन्यमित्येव भवितव्यमिति

भाष्यस्यात् श्रिमन्यमिति प्रयोगाद्ध्रस्वस्य मुममोरभावस्य च कल्पनमनुचितमित्याहुः अयमभ प्रत्ययस्त्वादेवपरः मुमासिद्धेः·आदिप्रत्ययनिबंधने यऊ
दित्यर्थमिदम्·सोमेनेति·सोमेन लताविशेषेण यागं कृतवानित्यर्थः·अग्निष्टोमेनेति·अग्निष्टोमसंस्थाकयागेनापूर्वं भावितवानित्यर्थः·यजेश्च त्यागक
रणके व्यापारे शक्तिः न च व्यापाररूपभावनाया भाव्याकांक्षायां धात्वर्थत्यागस्य करणत्वेनोपस्थितेः·[illegible]भावना भाव्ये पुरुषार्थत्वाभावाच्च साक्षात् सुखसाध स्वनः ३
नमपूर्वं भाव्यत्वेनान्वेति·त्यागस्य करणत्वं च भावनाभाव्यभावकत्वमेव·सर्वत्र करणतामीदृशमेव करणत्वं·संस्थावचनस्यापि ज्योतिष्टोमशब्दस्य त
द्गति लक्षणया यागसमानाधिकरण्यात् करणत्वं·स्वर्गादिकर्मत्वमपि भाव्यत्वरूपमेव तत् अनुपपत्त्या अयत्नत्वेपमन एवेदृशानां कामांतपदैर्नैबोद्धत्वः के
चित्तु त्यागानुकूलव्यापार एव यजेरर्थः ज्योतिष्टोमादिशब्दाश्च शब्दपराः शब्दस्यापि संकल्पद्वारा करणत्वमित्याहुः कर्मणि·कर्मण्युपपदे भूतार्थाद्धंते
र्णिनिरित्यर्थः।इदं शब्दशक्तिस्वभावात्कुत्सायामेवेति·तेन चोरं हतवानित्यादौ न णिनिवृत्तिः।चतुर्विध इति·ब्रह्मादिषूपपदेषु भूते वर्तमानाद्धंतेः
क्विप् — — नियमार्थः नत्रा विशेषाच्चतुष्वपेवकारो विनिगमनाविरहात् तत्र ब्रह्मादिष्वेव भूतार्थाद्धंते[illegible] नियमे हंतेरूपपदांतरसंबंधनिवृ
त्तिफलो धातुनियमः ब्रह्मादिभूतार्थाद्धंतेरिति प्रत्ययनियमः ब्रह्मादिषु भूतार्थाद्धंतेरेवेति ब्रह्मादीनां धात्वं[illegible]संबंधनिवृत्तिफलो धातुनि

वै

१० यमःब्रह्मादिषुभूतार्थद्धितेः।किंवेदेतितो।नियमेनात्तायादितिकालनियम।इतिभावःभाष्यमिति·तथाचभाष्ये[illegible]नियमोयंब्रह्मादिष्वेवेतिकि
वेतिचयुक्तंचैतत्।श्रुतुपस्थितउपपदप्रत्ययेपोरुपरोधपेक्षयाप्रकर्णाल्लक्षणत्वघन्यप्रमाणोपस्थितथानुकालमपोरेवापरोधोन्याय्यः।एवंचतद्वि
रोधपरिहृत्तिरयुक्तेतिभावः।धातुनियमःब्रह्मादिषुभूतार्थाद्विवहंतेरितिनियमेनान्यार्थाद्धंतेरिति·प्रत्ययनियमःब्रह्मादिषुभूतार्थाद्धंतेरितिब्रह्मादि
नांकाशिकेति·धातुनियमस्तुविवहंतेष्यतइतितद्भावः।अत्रापिद्विविधएवनियमः।सुकर्मादिष्वेवकृञएवेतिच।एवंसोमेसुञइत्यादावपि·कस्मिन्निति·
वार्तिकमिदं·यत्कर्मक्रियासंबंधमानकर्तुःकुत्सामावहतितत्रेत्यर्थः।सोमादयस्तुविक्रीयमाणाःशास्त्रनिषिद्धत्वात्तदावहास्तेनेदंनधान्यवि
क्रयः।निहतमिति·असत्त्ववचनत्वेनेहान्वयादुत्तरत्रानुपयोगाच्च।सहयुध्वेति।तेनसहयुध्वानितिसर्वः।सर्वोपाधीति।भाष्येत्वन्वे[illegible]भोपदस्य
तइतिवक्तव्यंपरिशेषेतुक्तं।क्तक्तवतू·यद्यपिप्रयोगेनुबंधानश्रुयंतेतथापितदुपलक्षितकारेकारकादिदर्शनेननत्रानुबंधस्मृतौनिष्ठात्त
त्प्रयुक्तकार्यसिद्धिः।इत्तंककककारवानित्याकारान्तस्मृतिः·अतएवलोपइत्यादौनतत्प्रयुक्तंकार्यमूप्राप्तमितिसाद्दावेकत्वावगमाद्धुङ·नमेनतेइति ४३१
निर्णयान्नदोषः।क्विपादीयद्यपिनिर्देशादेवदीर्घग्रहणमत्रान्यथागुणःस्यात्तथापिक्विपोनिष्ठायामप्ययदर्थइत्यत्रैवविज्ञितेपनुरित्यादन्यज्ञापो

४३

यत्रूपंतदनुकरणमत्वादत्रदीर्घग्रहणंस्पष्टंचेदंभाष्येः।तएवदीर्घविधायकदत्तावपिक्विपइत्येवोक्तम्।रदाभ्यां।योवास्यभेदार्थत्वादाद।निष्ठाप
ह्रयेति।रदाभ्यांकिंचरिता।तद्धिनिष्ठासंबंधितकारविशेषणं।पूर्वग्रहणंभिन्नवद्व्यामित्यादौपरस्यमाभूदितिस्पष्टंभाष्ये·कान्निहितोर्द्वधुनरं
नत्ववारणायपहरेः।परस्यतत्वप्रतिषेधइतिवक्तव्यंवहिरंगासिद्धत्वंतुत्रैपादिकेंतरंगेनास्तीतिनिरूपितं·ओदितश्च।अस्मात्परस्यनिष्ठातस्यन
इत्यर्थः।स्वादयोदिवाद्यंतर्गणभूताः।शीतंजलमिति।अनेनसूत्रेस्पर्शशब्देनगुणएवप्रसिद्धत्वाख्यात्स्यानाश्चयइत्यनेनतुरोगइतिध्वनितमतएव
वमनेश्वेतिस्रापर्कंतद्विषयेनत्वचा।विभाषाभ्या·पूर्वग्रहणमपिसंशीनइत्यत्रमित्तिवृत्तिः।व्यवस्थितेति·एतदपिवृत्तौस्पष्टं·भाष्येतुएतन्न
दृश्यतेहनावपिमदितिष्यतेनतोव्यवस्थितविभाषेतिवदतेषामनभिधानंसूचितं·नत्वपादानेइति·चेतदीयमपादानंनप्रयुज्यतइत्यर्थः
व्यक्तमितित्वंजेःप्रकाशार्थस्यरूपं·तदयाचंदेस्तुनिष्ठानभिधानमितिबोध्यं।यस्यविभा·आर्द्धधातुकेस्येत्यनुवर्ततइड्विहितइत्यध्याहारः
अत्रचैकाचइतिवर्तते·तेनदरिद्रितइत्यत्र।निष्ठायेशब्देइति·स्वरप्रत्यययोरुदाहरणं·सीवःसेविकः।अत्रनिष्ठाचव्यञ्जनादितिनिष्ठा
तस्यविधीयमानमाघुदात्तत्वंनोद्यचइतिकृष्णनप्राप्नोतीतिइदंचेदसहितस्यनिष्ठातकारस्यलोपोनिपात्यतेइतिपक्षेयदातुतकारमात्रस्य

११ स्तोषो निपात्यते नंदानेदं प्रयोजनमिति व्यर्थं तयोर्ग्रहणं इड्विधिग्रहणं तु स्कीवेडु ज्ञाघे वेरूपाहृत ये। परिस्कंदः। अत्रैव निपातनान्नियायां नलोपप्रति
मतेस्यात्रोपन्यासः अप्रसयां नेषत्वाभावं निपातनमिदमित्यन्यएनन्मनत्क्षममपि हत्नोस्पष्टे। वातश्चेदिति। इदं हनिरीत्या एनन्मते निर्वाणो दीपो वाते
नेति प्रयोगो वा नस्य करणत्वे बोध्यः भावे निर्वान्तं वातेनेत्येव भाष्ये नु अवाताभिधाने इति वक्तव्यं निर्वातेनेत्युक्तं भावे निर्वाणं वातेनेत्येव तितदाशयः स्याम
इति स्रैत्यये इत्यस्मादेव रसात्वं। स्त्यप्र स्त्येतत्र पूर्वग्रहणं प्रसंस्तीन इत्यर्थः प्रस्तुतं नु न प्रस्त्यो इत्युक्तेः अत्र स्त्यैस्त्यै इत्युभयोरपि ग्रहणमिति वृत्तिः एतत्सर्वं त्यु४
भाष्येन दृष्टं। अत्तमिति। इत्थं चतुरफल्योरित्यनुवर्तमाने निचेत्येव सिद्धं नत्र हि फलनिष्पत्तौ ञिफलेत्युभयोरपि ग्रहणं व्याख्यानात् एकानुबंधपरिभा
षायाअसार्वत्रिकत्वात् फल निष्पत्ताविस्य नान्निपातनं इदुभावस्यापि निपात्यतापत्तेः एतेन फुल्ल विकसन इत्यस्य निष्ठान लोपो निपात्यत इत्य
पास्तेमूफलेर्वत्वे इत्या भाष्यविरोधश्चनचानुपसर्गत्वेगादि सुक्तेः प्रफ्लशब्दस्यानुपपत्तिः परित्तः प्राप्तः कार्स्न्येनित्यर्थेन परेः स्नरांप्रसत्वनुपसर्गत्वात्तद्वृत्तौ प्र
शशब्दः कार्स्न्यपर इति भाष्ये स्पष्टं। इष्यत इति। वृत्तिकारैरिति शेषः। इटोभावश्चेति। निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धस्त्वं वाति के इद् विधिग्रहण ४३२
मेतन्निपातनसिद्धार्थानुवाद इति भावः। तादौ किति नि॥ किती नि निर्मूलं निष्फलं च। नाभ्यां परस्य तादेः किति किन एवं संभव इत्याशयेनाह। तुर

त्य२ विसंद। मंडूकप्लुत्सारदाभ्यामित्यन्नोन इति वर्तते। द्वितीयाप्राप्तेन्ये षांप्राप्ते विभाषेयम्। यदि पूर्वसाहचर्यं मंतरंगमित्युच्यते तदा व्याख्यानादेवास्याग्रहणं
बोध्यं। उन्न इति। एतेन ञोलस्त्री सादेस्त्यग्रैरेतेन निषेधनस्य सिद्धत्वान्नेड्वशी ति निषेधे सिद्धे ऽत्र इड्ग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तं दरमनादाविति परिगण
नेन नदप्राप्तेः। स्यान इति। स्त्यादेशस्य स्वशादित्वान्नव तंत्रस्यार्धधातुके प्रयोगाभावाच्चात्र स्त्याग्रहणं व्यर्थमिति बोध्यम्। क्रसौवेइत्यादिति। ए
कचइति निषेधश्चेत्यपि बोध्यम्। भित्तमिति। सकलत्वजातिविशिष्टरूढोयम् न तु भिन्नसकलयोः पर्यायत्वान्न सहप्रयोगः निष्ठा न स्यात् सकल
स्यात्स्मिन्। विदारणेप्रतिपाद्यभित्तभिन्नमिति भवत्येव किंच भिन्नं विदीर्णमिति सामान्योपक्रमे भिन्नमिति प्रयोग इति स्पष्टं भाष्ये। इण निष्ठा।
इति डिवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं नित्यत्वाय निष्ठामित्येतत्तस्य विभाषेति निषेधनार्थं स्यात्। वसतिक्षु। अत्रापीड्ग्रहणं प्राग्वत्। पूजायामिति।
पूजाविषयार्थकादित्यर्थः। नागश्चांचित्नगामिनइत्यादौ समाधानेन पूजा गम्यत इति तत्रापीट् सिद्धः। ननुगार्ध्य इति। गार्ध्यं पदं वादिकस्यात्रस्
त्रेनग्रहणम् किन्तु विभोहनार्थतादादिकस्यैवेत्यर्थः। लुब्ध इति। धनाकांक्षावानित्यर्थः उदाहरणे प्राप्तमोहइत्यर्थः आदिकर्मणि निष्ठेति। आ
द्ययुक्तिपालणेष्वभूतेष्वपि क्रियाभूतत्वाभावादप्राप्ता निष्ठेति वचनं। आदीभूत एवावयवे समूहरूपमारोप्यतस्य समाप्याभूतत्वपक्षाश्रीय

१२ नेनदंरंप्रसार्व्यानंनदुक्तंयस्तनंनदभिसमीत्यप्रयोगेप्रत्ततःकटंप्राकार्षीत्कटंमिनिचयदावेणिकांनःकरोभिसमीत्तिनस्तदाप्रकरोनिक
टमिसेवभवनीतिभाष्य·विभाषाभा।अदितश्चेति।निषेधप्राप्तेरिदं।सेणनिष्टेति।अस्या।निष्टाभावादिदंस्वरूपकथनं।अत्रामृपिःसर्वोपि
गृह्यते।श्वीदितइतीति।ननुनित्तत्वात्संप्रसारणपूर्वत्वयोःश्युकःइत्येवनिषेधोसिद्धेश्वियदृणंव्यर्थमितिचेन्नश्युकइत्यत्रोपदेशइत्यनुवृत्ति
रनएरत्त्वोत्वेसादिसिद्धिः।शूनइति अत्राह्विधित्वेपिहलइत्येनत्सामर्थ्यात्पूर्वरूपस्यसंप्रसारणत्वंतत्सामर्थ्यादिवहइतिङि·सूत्रस्यभा
ष्यरीत्यैकदेशास्यावःपरास्मिन्निनिस्यानिवत्वंन।वनस्तत्तइति·अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः।अनित्यत्वज्ञापनादिति।इदंचभाष्ये
नदृश्यते।क्षनंनेरीदित्वमनार्षमितिपरे।दरिद्रितइति·तनिपतीति तिसनिवेटूकत्वात्प्राप्तिः।यदिमंथादिसाधनेक्षान्त्वर्थेत्तुश्चादपानिपा
त्यंनेनर्हिस्तुभितंमंथनेनिनस्यादतआह।समुदायेनेति।अन्यत्रप्रयोगस्तुसादृश्यात्तु।स्वांतशब्दनवात्स्वविषयेष्टविच्छिन्नमनाकुलंमनउ
च्यतेइतिकैयटः।ननुहृषेरोट्विकल्पेप्राप्तेनदंशेनित्याप्रयोविधिःस्यानत्तश्चभावादिति कर्मभ्याममत्रवैयात्याभाषप्यादितश्चेतिनिषेध ४३२
एवस्यादतआह।भावादीति।वैयात्यमविनीतता।हरदत्तइति।अत्रारुचिवीजंतुवैयात्येभावादिकर्मणोरनभिधानमानाभावइतितत्रादि
व्रंसफलमितितदाह।माधवस्त्विति।इच्छितेनतलोपश्चेति।अनिदितस्तुनलोपवर्जमितिभावः।घुषिरा।शब्देनाभिप्रायप्रकाशनंविशब्दनंतदाहशब्दे
नेति।णिलुकेति·तेनोपधागुणेन।अधीयमानइति·तदर्थेचेत्तकांतंवत्तनेइत्त्यर्थःवृत्तंछंदइतिकर्मणिक्तः।ररत्तंछंदसइतिप्रयोगस्तुकेवलादृत्तेरकर्म
काद्भावेबोध्यः तत्रहियस्तविभाषेनीट्प्रनिषेधःएयंततानुभावेक्तोदुर्लभःनपुंसकेश्भावेइत्यस्याप्यकर्मकेभ्यएवविधानादितिस्पष्टंभाष्यादौ·केवलेश्च
निकर्मव्यापारेवर्तनेतेनतोकर्मकत्वात्कर्तरिक्तस्तदाह स्वयमेवेति ततोणिचिपचिनासमानार्थात्कर्मणितदाह पक्वमिति।क्षीरहविरित्यादि।नपा
चभाष्यंकिंनिपात्यतेश्राश्राप्योःश्टभावइतिश्रानिःपच्यमानकर्तृकव्यापाररूपेकर्मकर्तृविषय—र्थेवर्ततेनोतकत्वात्कर्तरिक्तःणिजंतस्तुपुरव्यप
च्यर्थेततःकर्मणिक्तःश्टतंक्षीरंदेवदत्तेनेतिकैयटःक्षीरहविषोरितिवक्तव्यंकमाभूत्श्राणाश्रपितावायवागूरितिश्रपेःपुनर्व्यापारेणिचिपाचनात्स्व
णेर्थेश्रपितंक्षीरंदेवदत्तेनयज्ञदत्तेनेत्येवनतुश्टतमितिश्रपेःश्टतमन्यत्रहृतोरितिवक्तव्यमितिवार्त्तिकात्प्रमादः।वादांत।दांतशांतयोर्णिलोपेट
भावानिपात्येतेअनुनासिकस्यतिदीर्घःइत्यस्यपृष्ठध्वंत्वेघुणिलुगिडभावो — अमितेएवणिलुगिडभावपक्षेशापितइतिकेचितूरूपमिच्छंतित्तु
राद्देर्णिलोपेटूभावौइतिकैयटःछन्नइतित्वमितएवनिपातनमितिस्पष्टंभाष्ये।रुष्यमत्वर।संघुषास्वनोविर्षपेभयत्रेविभाषेतिनवेतिसूत्रेभा

१३ ष्यं।[redacted]ति।लोमस्त्विति।कर्तृष्वित्यर्थः।इदमजर्यमित्यत्र भाष्ये स्पष्टम्।केषामपि लोमत्वादत्रापि विकल्पः।अन्यत्र त्विति।अर्थभेदेन रूपद्वय
मर्थकेऽपि वाक्ये न प्रतिघातयोः दैर्घ्यमस्य सूत्रम्।अपचित।चापश्चीभावश्च निपात्यते।किं निसं विवर्जयः अपचितिः प्यापः पी।अत्र भाष्ये आङ्पू
र्वादं धूधसोरेव नेह आप्यानश्चंद्रः तथा आङ्पूर्वादेवाधूधसोः नेह प्यानो धुः प्यानमूधः इति आङ्पूर्वादेवेति नियमेनोपसर्गान्तरमेघ निवर्त्यते न
केवलप्याप्तिः।आङ्श्रयणेन नियमस्य विधानात्केवलस्य सर्वत्र पीभावः पीनो धुः पीनं पुण्यं पीनमुरवीकन्येति।सिद्धे तेन विभाषाग्रहणमनुवृत्ति
रेवात्र लभ्यते व्यवस्थितेत्यादिमूलं तु वृत्त्यनुरोधेनेति बोध्यं।घनिस्य।दासोमास्येति सिद्धे श्निपा निर्देश उपसर्गात्सुनोतीति निवर्त्त।इत्वेत्यादि।नत्वंतुस्व
विषयपरत्वादस्य बाधकमिति भावः।सामाङिति।गामादाग्रहणेष्वविशेषादिति भावः।तकारादाविति।यस्मिन्विधिरिति न्यायादयमेवार्थो न तु
नेदधतावितिस्वशास्त्रे उपदिष्टेतिवत्वासिद्धत्वबाधपेरुया यस्मिन्विधिस्तिमस्य व्याकरणानंतरपठितायाबाधेन तानंदो— धुानुघटितो नरपदस्ते
वार्पतत्वितिसाध्ये इति।तानेदोषो दीर्घत्वं स्यात् तदानेदोषो निष्ठान्तत्वं धानेदोषोधत्वमाप्तिस्यानेदोषस्तस्मान्यानरइत्येनत्तभाष्याशयः।इत्यनि च षष्ठी सप्तम ४३४
र्थे।सन्निपातेति।न च नत्वधत्वयोरसिद्धत्वादस्या आप्रवृत्तिरिति वाच्यम्।असिद्धस्यापि तद्विधानक विधेरनपावारणस्य स्वरं न्यभेकं न तत्र भाष्ये ध्वनित

त्वात्।जग्धमित्यादौ धत्वानापत्तेः देशे विषये सन्निपातपरिभाषया आनिसत्वश्रयणमावश्यकमिति तु भाष्याशयः।वशाद्दादिति।अतएव प्रचलन
सूत्रस्यं प्रतमवत्तमित्यवकाश इति भाष्यं रस्तीति सूत्रस्थं नीतावीने सुदाहरणं परं भाष्यं च संगच्छते।नीत मित्युत्तरं वीतमित्येव पाठः सूतमिति त
पपाठः।निश्चिवत्यत्र भाष्ये सोत्तत्वेउपसर्गत्वप्रतिषेधात्।वाक्रोश।अत्रापि एव दर्थे इति वर्त्तते।नितदिष्या।निपूर्वस्यातेकौशाल्ये ये निष्ठांतस्येवप्र
चरप्रयोगदर्शनादिदमत्रोपन्यस्तं।कपिष्ठलो।गोत्रमिह पारिभाषिकमिति द्विभाष्यस्वरसः गोत्रप्रत्ययप्रकृतित्वेन दृष्टोयः कपिष्ठलगो इति वा २।२४
स्येपम्।अस्यात्रोपन्यासः प्रासंगिकः एवं विकुश्मि इत्यस्यापि।गत्यर्थाक।आदिकर्मणिचेति सूत्राक्तः।कर्त्तरिचेति वर्त्तते।क्तोधिक।स्येषा
र्थाः प्रायेणाकर्मकाः।अत्र वदं निगत्यर्थत्वेन सकर्मकेभ्योऽपि भावे क्तः विशेषविधानात्।अतएव भ्रांतं देशमित्यादि सिद्धिः।अतएवाजर्यं संगतमित्यु
त्रगत्यार्थानां क्तइति संगतेकर्त्तरिक्तस्य दृष्टत्वात्कर्त्तरीदं निपातनं तर्हि कर्मण्यपि न स्यादृष्टत्वात्कर्मण्यपि स्यात्।उीयते इकर्मकत्वात्तत्र न एवं तर्हि
भावेततः क्तस्य दृष्टत्वात्तत्र प्राप्नोति तस्मात्कर्त्तरि निपातनमिति वक्तव्यमिति भाष्ये उक्तं अतएवान्यपदार्थे इति सूत्रे मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति वक्त
व्यमिदमाभूत् कष्टं श्रित्तमनेनेति भाष्ये उक्तं अत्र द्विमाक्तोनकर्त्तरि कर्मणि वा तथाह्मिसतिकर्त्तृकर्मवाचकेन प्रथमायाः इत्युत्तरत्वात् किंनत

१४ त्रसमासोदुर्वारःस्यात् क्तोऽधिकरणेचेत्यनेन ह्याणार्थेभ्यस्तुनभावेव्यवहितपाठेननत्रकर्त्तरीत्यनुवृत्तेर्नैतः अतएवपीताब्राह्मणाइत्यादिसिद्ध्येत्क
र्मक्तोनात्रदर्शआद्यर्जनतोश्रिताभाष्यकैयटयोः अतएवात्रसूत्रेचाद्यथाप्राप्तमित्येवव्याख्यानमुगतमर्थेतिसूत्रेविवक्षितकर्मणामपिग्रहणेनचाश्रि
तःकर्त्तरीत्यत्रभाष्यविरोधः नत्वत्रआङ्पूर्वदिरयः दानकर्मकत्वात्कर्त्तर्यप्राप्तःक्तोनिपात्यतइत्युक्तमन्यथामातुःस्मर्यतइतिवदविवक्षितकर्म
त्वेनाकर्मकत्वात्योःसूत्रेणैवसिद्धेःनिपातनंव्यर्थंस्यादितिवाच्यम् तस्यभाष्यस्याशितञ्जोऽरनदेवदत्तइत्याद्युदात्तप्रयोगस्यस्पष्टत्वेनतदर्थंनिपात
नमित्याशयस्यापिवकुशाकत्वात् अतएवाशितःकर्त्तेतिनिर्देशस्यायुक्तत्वेनविचारितं भगवत्तादत्तवानिर्त्यर्थेतद्दुइत्यादितुनापाद्यः विव
क्षायाःप्रयोगाधीनत्वात् इत्यलम् भुक्तमस्तीति। भुक्तमत्रमित्यर्थः। इत्यादीनि। सुवतेः सुनइत्यत्रवर्त्तमानेक्तइत्यत्रेकैयटः। ञित्तःक्तइत्यादौमंडू
कश्रुत्यावर्त्तमानइतिसंबध्यते। चातशतकंसर्वकालतनायाभूतइतिसूत्रेभाष्येउक्तेः जीर्णइति। जीर्णोजीर्णोजरन्नपीत्यमरः। नत्येति। अनंतरस्ये
तिन्यायेनलिटःकानज्वेत्यत्रपूर्वलिटएवग्रहणात् योगविभागउत्तरत्रक्वसोरेवसंबंधार्थः कानज्वेतिकाग्रहणंतुपक्षेतिङःश्रवणार्थंवासरूपत्वा ४३५
यत्वादेशेपुनअत्रचेद्वाग्रहणमेवलिंगमितिध्वनितंभाष्यकैयटयोरितिस्पष्टमेवतेनसदादिभ्योभूतसामान्येलिटःपक्षेतिङामश्रवणंशत्रुविष

येपयातिङस्तथावत्स्यते। इमौकानच्क्वसूछांदसाविति अत्रैवभाष्येस्पष्टम्। विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामितिसूत्रेपपुषइदंपपिवद्रूपमितिप्रयु
क्तंतेनलोकेपिक्वचित्क्वसोःसाधुत्वमितिसूचितंप्रत्युतनसूत्रस्यभाष्येलञ्जुप्रष्टनिकक्षुपरमितिबोध्यं। एकाज्ग्रहणसामर्थ्यस्यप्रमादृष्टत
द्वित्वेनिर्द्वित्वोत्तरमभ्यासादिकार्येषुकृतेष्वेकाच्चामित्यर्थः तद्विनानिज्यावृत्तयेतत्रस्विघामः सत्वान्मंवेनथाप्रयोगाभावाच्चनचामभावेजा
गर्त्तिव्यावृत्तः नचैकमुदाहरणमितिन्यायात् दरिद्रातेस्तुक्तत्तद्वित्वानामित्यर्थाभावेआन्तग्रहणस्यभूतपूर्वाकारान्तग्रहणेनदरिद्रात्यर्थत
यानतव्यावर्त्तनार्थमिति एकज्ग्रहणसामर्थ्येनकृतद्वित्वानामित्यर्थलाभइतिभावः। सिद्धांतेतुसाप्रतिकग्रहणेसदस्यचारितार्थ्यंनदरिद्रातेर्नो
नभवत्येवेतिबोध्यं घसिग्रहणाभावेतुद्वित्वात्परत्वान्नित्यत्वाच्चघसिभसोरितिलोपेद्वित्वनिमित्तानांनिमित्तत्वाभावेनद्विर्वचनेचीत्यस्याप्रा
प्त्यानचुकत्वेनद्वित्वंनस्यात् नन्वेवंलिट्लोपयोरुभयोरपिनित्यत्वेनपरत्वाद्विटितनोऽदत्तग्रहणानर्थक्यमन्यत्रापिभावादितिक्लेलोपे
द्विर्वचनेचीसिद्धमपिदंनान्येषामिति। आद्यादिनियमात्प्राप्तस्यनियमोयमितिभावः। नचपपिवानित्यादौसन्निपातपरिभाषयाऽऽतोलोपोनस्या
दितिवाच्यं तस्यानित्यत्वात्। लिड्डेति व्याख्यानादेतद्विहितलिडेवसंबध्यते तेनपक्षेलुङ्लङादि। अदसीत्यस्यनिवृत्त्यैवसिद्धेभाषाग्र

९५ णंसर्वत्रप्रवृत्त्यर्थंनिनानद्यतनेलङ्परोक्षे।लिङ्इत्येनद्विषयेप्यसप्रवृत्तिरस्यस्थितोवैकल्पिकत्वान्पक्षे।तयोःप्रवृत्तौलिङ्श्रवणमितिदिक्
।अश्नोतेरिति।अतएवतनुटू।साहचर्यादिति लुग्विकरणपरिभाषासहकृतादित्यर्थः एतेनहनिसाहचर्याद्धिनेरपिग्रहणंस्यादित्यपास्तं।
दृशोश्चेतिवार्त्तिकम्।लटःशतृ।अनन्तरस्येतिन्यायेनैतौवर्त्तमानेलडितिविहितस्यैवेतिवर्त्तमानस्याप्यइत्यादौभाष्येस्पष्टं।पचमानमिति।
अत्रानोङित्त्वङिनिमुकइत्यपवादत्वात्।अतइतिनपरत्वान्नेतिनुविंत्संपदागमात्प्रत्येनलब्धस्यनपरत्वेनाबाधितेः अतएवादुपदेशान्त्य
रत्वंप्रयुक्तस्वरसिद्धिःक्विविदिति।कदाचिदित्यपिबोध्यंतेनपचतिब्राह्मणइत्यादिसिद्धिःवासरूपन्यायस्तुआदेशेनेतिस्पष्टमेवभाष्येनुलटः
शतृशानचौविभाषेतिवर्त्तते।ततोप्रथमासमानाधिकरणेनित्यार्थमिदमित्युक्तम्।तेनयत्प्रथमासमानाधिकरणेविकल्पबोधकंसदादि
भ्योबहुलंइङ्धार्योर्वितिवार्त्तिककारणोक्तंतन्नकार्ययोगविभागेनसिद्धिरितिबोध्यं।संबोधनेच।इदमुत्तरंचसूत्रेप्रथमासमानानाधिकरणे
र्थेपिनित्यार्थंशयानाइति।यशनंभुज्यर्थपरिचायकम्।तदुपलक्षितभुज्यर्थेनयवनापरिचाप्यंतेइत्यन्तः।अर्जनंवासस्यफलंहरिदर्शनंमोक्षसा ४३६
धनं।इहलक्षणत्वादिषोत्संशत्राद्यर्थस्तुकर्त्रादिरेवक्रियायाइतिकिंपःकंपतेसोभ्वस्यइत्यादौमाभूत्तदिति।वेत्तेर्वेति।सत्ताविचारार्थयोः

त्यनेपरित्वानयोःशतुरसंभवःत्वाभावार्थस्यविकरणेनव्यवधानमितिभावः।तौसत्।अनुवृत्त्यैवसिद्धेतौग्रहणंशतृशानचोरात्रग्रहणार्थंतेनद्वि
षन्द्वेक्ष्यमाणइत्यादावपिपूरणगुणेतिनिषेधःक्वचिदिति।कदाचिदित्यपिबोध्यम्।तेनलिङ्ङोसिद्धिः।लटःसद्वेत्यस्यापिभविष्यदधिकारवि
हितस्यलृटःशेषेचेतिसूत्रेवप्रवृत्तिरित्यनवक्लृप्तमर्षेतत्रभाष्येस्पष्टम्।अकर्धमणीति।अनायासेनक्रियानिवर्त्तकइत्यर्थः।द्विषोमि।अमि
त्रेकिं।द्विष्टिपतिंभार्यानामिनंदतीत्यर्थः।सर्वेइति।सत्रिणःसर्वयजमानएवमुच्यन्तेइतिशेषः।आक्के।भ्राजभासेतिक्विपमित्यर्थः।ताच्छी
लिकाःप्रायेणसोपसर्गेभ्योनेत्या—तिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। तच्छीलाःफलनिरपेक्षप्रवृत्तिः तत्कर्मास्वधर्मोयमितिप्रवर्त्ततेसाधुकारितीवि
नापिधर्मत्वर्थस्यसाधुकर्त्ता।तृन्कर्त्तेति।तत्खलोकेतिषष्ठीनिषेधः।तत्कर्मे।मुंडपितारःश्राविष्ठायनाभवंतिवधूमूढाम्साधुकारिणिकर्त्ता
रंवेदमिति।तृवश्चयोगविभागउत्तरार्थः।इदंलोकसाधारणमितिआद्यसुभगेतिसुत्रस्थभाष्यस्वरसः।तत्रहिआढ्यो।वित्सतुवनेनआ
ढ्योभवितेत्यत्रकर्त्तरिभुवइतिख्विष्णुचूखुकञोनतेसुत्स्वातात्च्छीलिकइष्णुच्कस्मान्नभवतीत्याशंक्यरूढिशब्दप्रकारास्ताच्छीलिका
नतुरूढिशब्दागतिभिविशेष्यन्तेइत्युक्तम्।ननदिति।धांरस्यत्वमनुक्तसंग्रहकत्वंचेत्यर्थः।शमिनीरैनेति।संज्ञापूर्वकणोश्चेतिनिषेध

१९ सुंवत्वंने।निबोध्यम्।उ॒ग्रत्यग्रहणमिति।घुवोरनाका।विसत्रभाष्येस्पुटमेनत्तु।घिनुणकर्मकेभ्यएवेति भाष्ये।घित्तंसंपन्नपदीकुत्वार्थं।राणीति।
अत्ररज्जेति निपातनान्नलोपइत्सनिरित्ता।मिसत्रभाष्येस्पष्टं।घूर्वणे।तिसकर्मकपदेस्तुघ्रुवोनभिधानमितिमितिभावः ननुवासरूपन्यायेनघुजपी
सनआह।नेनेति।ज्ञाप्यनइत्तिशेषः।क्रूपिनेति।नृनृशया।त्सुरिति।त्सुरस्तस्यपत्रयोजनाभावाद्धस्येत्वाभावेराप्नोदीर्घेणस्पृहयात्नुग्रन्नेनाति
हेनिपाननादवश्यच्छत्सधशाद्दनसमासेअजत्वंव्यपितंशावनृविशिष्टान्नप्रत्ययेधानो।विधनाभावाच्छपत्रआ।ज्ञोपस्यचाभावेश्रुत्वात्सोचत्ति हेआ
त्सुचूविधान।मिनतो।पिविधनार्थंतिनेदंतिडमितिस्पष्टंभाष्ये।घस्मरेघसिःप्रकृत्सनरं।भंगुर[illegible]रःकर्मकर्तयिविधित्वाकुत्वं।अमरत्वमितिनिपा
ननात्थनुनासमासेत्वनेरःआदगम।अत्रकथाथंदसीत्सनत्थंदसीत्सनुवर्तनेआ।तएवभाषायांधसत्कक्विनिवा।र्तिकेभाषाग्रहणंचरितार्थं।
आदित्तिइकारःतेनत्वग्रहणेदीर्घानस्यापिग्रहणंत्वगुरत्वादेःस्वरूपबाधेनातिदेशप्रवृत्तेभिपादयोन असंयोगादित्सेवकित्त्वसिद्धेःकिंपुनःकि
त्वंजगुरित्सनरिरित्सादौ इत्थत्वतामितिगुणनिषेधार्थंकाशिकेति।भाष्येतुनेत्सर्थः।इश्वरेति।इश्वरीतितुपुंयोगे।विभ्राडिति।न्रश्चेतिषत्वं। ४३१
घूरिति।राल्लोपइतिवल्लोपः।दीर्घसंप्रसारणंचेति।नृ–ति।वासरूपविधिस्तुता।धित्सिकेपुनिषिधइतिभावःअचासंप्रसारणंचेतिदीर्घवचन

सामर्थ्यात्सिद्धस्यानुवादः तथाहिप्रत्ययत्वनियोगेनविधनादंप्रतरंगत्नयादीर्घत्वेकृतेनेसंप्रसारणेपूर्वत्वेचकृतेनत्वस्येवरूपस्येतिपुनदीर्घाप्रवृत्तेनेर्वचिप्रध्योत
द्विधानमनर्थकंस्यात्अन्यथाक्विपृस्थत्वेणैवसिद्धत्वत्रग्रहणंव्यर्थमेवस्यादितिस्पष्टंभाष्ये एनज्ञाप्यमाभाण्याद्दवलत्वेलरूपस्येतिन्यायेविकाररूपत्वत्सभेदनाम्र
यणमित्साहुः।वार्त्तिकइति।अन्येभ्योपिदृश्यतइतिसूत्रेभाष्येप्येवमेवेतिबोध्यंवस्तुतउणादिसूत्राण्यपाणिनीयानीत्सनुपदंनिरूपयिष्यामः।दिघुदिति।घुनित्सापो
रितिसंप्रसारणं।ऊगदिति।गमःक्वा।विनिमत्सोपेत्नुक।दीर्घत्ती।ति।दीर्घतिवाददिति भाष्याद्दिवादावप्यपमितिभावः।भुवःसं।इदंसंज्ञानरयोःकिंवेत्तिति
यमार्थंविपरीतनियमस्तुनविधेयसंकोचापत्तेः मितद्रुरिति।क्विपिसुकस्मात्मितद्रवइत्सत्रचोवड्चस्मात्।धेटोधानश्चेति।प्रयोगपुरुषारयनिर्देशादिति
भावःअत्रकर्मणी।तिनोपपदंव्याख्यानात्।दाम्नी भ्नी।देशेदिशपानिर्देशादेशसंज्ञेतित्सोपःदेशयामज्ञादित्वाद्दापुनधीति।नहोधःपित्वाडीप्रकरणेइति
नोपपदंव्याख्यानात्।वृत्तिरीत्सायथासंख्यमभिप्रेत्साहे।त्सपौकरणइति।एवमन्वयेदृष्टस्यासाधुनापत्तोभयत्रान्वयइतिकनरिष्टादितिसूत्रस्यभाष्यस्वर
सःपवित्रमिति।पावमान्यादिसूक्तमित्सर्थः॥ शुभमु॥ ॥अथोणादयः।आपउणादिप्रत्सयांनारूढिशब्दा।अवयवार्थशून्याअसंतमपयवयवार्थमभिप्रे
त्सनुत्साघंनेनत्राापिप्रायःकर्त्तरिवाहुलकात्मत्रापीतिबोध्यम् नत्रापिप्रायोवर्तमानकालेएवेतिभूतइतिसूत्रेनत्रादिनमाहनएहचेत्सुणादित्तत्रवि

१७ हिनासिप्रत्ययांतैर्नोनेहसूत्रशास्त्रेवर्तमानकालएवान्वाख्यानंहंतेनितक्तंभूतेप्वपिलोवर्तमानकालएवसाधुत्वेनेति।एपुसूत्रेचाविनिसूत्रेभाष्येउक्तत्वेनेदंभा
ष्यमेकदेशुक्तिः।अत्रवदंतिष्ठवापेत्यादिसूत्राणिसर्वनामधातुजमितिनैरुक्तमतानुसारिशाकटायनादिप्रणीतव्याकरणांतरादभियुक्तैःसंग्र
हीतानिअतएवोणादयइतिसूत्रेबहुलवचनंकिमर्थमितिप्रतीकमुपादायपोणादयःस्वोणादीनांशास्त्रांतरपठितानांसाधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमस्तिनि
भाष्यइतिकैयटेनोक्तम्।नत्वेषांपाणिनीयत्वेशास्त्रांतरसंयोगोयुज्यतेअतएवामेयुरिश्रवोवेणुणादिसूत्रबोधितसाधुत्वानामप्यंगुत्विलोमसुक्ता
दीनांसाधुत्वपरस्यतत्वार्थेष्ठपोरोलइतिसूत्रेवचनमारब्धंवार्तिकच्छतावहुलकंमत्वनेत्यनुदृष्टेःप्रायसमुच्चयनादपितेषांकार्यसशेषविधेश्चत
दुक्तंनैगमरूढिभवंहिसुसाध्वितिवहुलग्रहणप्रयोजनमुक्तंशास्त्रांतरेतन्निभ्यःउणादयोदृश्यंतेप्रत्ययाअपिप्रायेणसमुच्चितानांतत्वेनयाका
र्याएपिसशेषाणिस्तनानिजनोवाहुलकमुक्तं।ननुपाठेदुक्तमेवप्रज्ञानिप्रत्ययकार्यमस्तुकिंवहुलग्रहणेनसत्योक्तंनैगमेत्यादिवैदिकानांरूढा
नांसंज्ञाशब्दानांचसर्वेषांप्रातिपदिकरूपेणसाधुत्वबोधनस्याशक्यत्वा।शास्त्रांतरोपायसमुच्चयनादिष्टतंतेषांसर्वेषांसाधुत्वाभ्यनुज्ञानायवानेना ४३८
चार्येणवहुलग्रहणंकृतंतेनात्रव्याकरणेसर्वेषांसंग्रहादंतेदिग्धंसाधुत्वंबोधितं·पाणिनिशास्त्रबोधितानामेवेदानींसाधुत्वात्ननुकेतवैयाकर

णाःपैर्नैगमरूढिभवानांप्रकृतिप्रत्ययविभागेनव्युत्पादनंकृतंतत्रोक्तंवार्तिककृतानामधातुजमाहेतिनेव्युत्पन्नत्ववादिनःएवंचपाणिनिर्नतैस्तन्त्रवा धु१
दीतिस्पष्टमेवोक्तम्।ननुयत्रावयवार्थानुगमोनास्तितत्रकथंव्युत्पादनंशक्यमतउक्तंयत्नविशेषपदार्थसमुत्पत्तयेनःप्रकृतेश्चनदृश्यमितिअवयवा
र्थज्ञानपूर्वकंतत्रसमुदायार्थप्रतीतिःशास्त्रकृतानामित्यर्थःउक्तप्रत्ययसादृश्यंदृश्यानदितरोभागःप्रकृतित्वेनकल्प्यःदुक्तप्रकृतिसादृश्यंदृश्या
तदितरःप्रत्ययत्वेनकल्प्यःनैवंसर्वत्रोहःकार्यःकिंतुसाधुत्वेनाभिमतासुसंज्ञास्वेवेत्युक्तंसंज्ञासुधातुरूपाणिप्रत्ययाश्चततःपरे।कार्याद्विद्या
दनूबंधमेतच्छास्त्रमुणादिष्वितिएतदप्यनुकरणंकार्यान्तरेणसमपितदुक्तंकार्यसशेषविधेश्चेतिअनेनभाष्यवार्तिकसमूहेनोणादयोबहुलमिति
व्याकरणांतरव्यवस्थापकमितिस्पष्टमेवोक्तम्।उणाद्यंतायेशास्त्रांतरव्युत्पादिताःशब्दास्तत्रबहुलमितिवक्तव्यम्।वर्तमानाधिकारेचनवक्तव्यः
भूतेपीतिचवक्तव्यमितिसूत्रार्थश्चसूचितःस्वशास्त्रेतेषांसाधुत्वबोधनंचेनावनेवस्तुतंपाणिनेस्तुनेषव्युत्पत्तिपक्षएवाभिमतःतदुक्तमाय
नेयिनीयइतिसूत्रेभाष्येप्रातिपदिकविज्ञानाच्चभगवतःपाणिनेःसिद्धमिति·तत्रपाणिनेरिसुत्थानस्याव्युत्पन्नानुणादयःप्रातिपदिकानीतिम
तमितिसूचितं।सर्पिषापजुषाइत्यादौपत्वंवहुलग्रहणादेवज्ञानएवादेशप्रत्यययोरितिसूत्रेस्थसरोवर्सननसंमित्यादौव्याकरणांतरेसइकसादि

१८ प्रत्ययोक्तेः षत्वमाशंक्य सिद्धं निनोणत्वो ऽवयुत्सन्त्वानीत्युक्तम् ननः शंकिच्चापेषां सर्पिरादीनां सर्पिरि — — स्यादौ रुत्वानुरोधेन सांतानां सर्पिषि स्यादौ
षत्वं इत्यनेनादेशेषु षत्वविषयो संहरणे ऽयवयुत्तानिपत्याश्रयणं न कर्तुं शक्य सर्पिषि स्यादौ षत्वानापत्ते रिति शंकितेन सिद्धांतिनोक्तं एवं तर्हि बहुवचनाति
दृबहुत्वं प्रत्ययसंज्ञा भवतीत्युक्तं बहुत्वमित्युक्तेरयुतत्वे पि प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं कार्यं भवति युत्सन्त्वे न च कार्यविशेषप्रसयत्वं कार्यविशेषप्रसयत्वं
कार्यविशेषेन तद्भाव इति। सर्वमिस्यादौ गुणस्य षत्वाभावस्य च सिद्धिरिति तदर्थः एवं चायामंते तिसूत्रे ऽतादीनां ग्रहणं त्यत्कादीनां चेति सूत्रे गुणादि
वसन्तनंकादिग्रहणं च व्याकरणांतरस्थप्रत्ययानुवादेन तदनुमितिपरं अनेहा वर्तमानकालएवेति भूतइति सूत्रस्थ भाष्यं युत्सान्तवादि व्याकरणं
तरीत्या। अयुतत्वत्वादि पाणिनिमते तु न तदिति बोध्यम् एवं तृचश्चकाराभावे मात्रादिशब्दे दीर्घापदनादिपरं ण्युल्तृचाविति सूत्रस्थं भाष्यमपि
तद्रीत्यैव अत एव मातृपत्नीत्यादाविष्टवद्भावानुदिष्टे मेयस्त्विति दिक्षोपोत उणादीनामयुतत्वादिति न तइति सूत्रे कैयटः अत एवायामंतेति
सूत्रे भाष्यं किमयं ल्युः आहोस्विदिल्युः कश्चात्र विशेषः क्वाविटिणेर्गुणवचनं तत्रणेर्गुणो वक्तव्यः स्तनयित्नुः गदयित्नुः अस्तु तर्हि इल्युः प्रत्य ४३९
यांतरं कर्तव्यं मयादेशो वा पसंख्यानं उभयं क्रियते न्यास एवेति। अस्यार्थः अयामंतेति सूत्रं नापूर्वयादेशविधायकं किंतु वा पवायाव इत्येतद्वि

हितायनुवादकं लाघवात् तत्कल्पं तु णिलोपाभावबोधनं तत्र किं मंतादिव्याकरणांतरविहितः कस्तुरेवक्तव्ये डागमोत्र निर्दिष्टः अत तो न्यत्ल्युः
प्रत्ययांतरमिति प्रश्नः। कृत्वा विटीति तत्स्येडादित्वात् णिलोपाभावे किंत्वात् गुणाभावेनास्यानुवादत्वासंभवेनापूर्वस्य विधाने गुण एव विशेषो व्याकर
णांतरवत् अन्यथा सूत्रस्थायं तामांशेनुवादत्वमेतदंशे विधित्वमिति वैरूप्यापत्तिरिति भावः इत्वोप्रत्ययांतरमिति व्याकरणांतरे ऽस्यासत्वाद पूर्वप्रत्यय
स्वरूपं कल्प्यं। अयादेशे चेति अयादेशविषये इकिलोप इति निमित्तत्वाश्रयण
गं निमित्तत्वाश्रयणं मूलकमुपसंख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः आनुमानिकं वचनमेवात्रोपसंख्यानपदेनोच्यते सूत्रपाठ एवोपसंख्यानमत्रोच्यत इति कैयटो
क्तं तु न युक्तं कृत्स्नुग्रहणेप्यत्र सूत्रे गुणविधायकं वानत्वात्स्यावश्यकत्वेन तत्रोपपत्ते एव विशिष्यतदुक्तौ वीजाभावाभावात् मम तु तत्स्ते व्याकरणांतरवि
हितनुपपत्त्यानुमानमात्रं न तु धर्मिणः कल्पनेति तैनतदुक्तिः उभयं क्रियत इति। इल्युः प्रत्ययांतरस्य च निमित्तत्वबोधनं द्वारा एयंतेभ्यो विधानानुमा
नरूपमुपसंख्यानं चेत्यर्थः एवं चास्य सूत्रस्यैकरूपता यादेशानुवादकत्वसिद्धिरिति लाघवमिति भावः एतेन पथत्र ल्युग्रहणमयादेशार्थं क्रिय ४४०
ते स्तन्यादिभ्यश्च कुरेव तदास्यादेव लाघवमिति कैयटोक्तमपास्तं ननदिष्टस्वरविशिष्टानामेवं तादीनामनुवादात्स्वरविशेषोपि नास्ति एवं च स्त

१६ नित्वषी।निसूत्रं व्याकरणंनरस्योषा॥इतिसूत्रेषुप्रकृतिमितिनिबोधमन्यथाबहुत्वग्रहणात्कृतिरन्यदेवेसर्थकालकार्यानरवदेषामपिकार्याणां
सिद्धेनिवाप्नेनद्वैयर्थ्यस्पष्टमेवएतेनक्विब्वचीसुणादिसूत्रेणसिद्धेक्विब्वचीत्यादिवार्त्तिकंनश्रीयावैतन्नाबाधेमाभूदित्यर्थमित्यपास्तम्॥
तेषांपाणिनीयत्वाभावात्॥अनएवाजेर्वीतिसूत्रेवालिदीत्सनोर्वाग्रहणमनुवर्त्यव्यवस्थितविभाषामुक्त्वानतर्हीदानींवायावितिवक्त
व्यंवक्तव्यंचकिंप्रयोजनंनेयंविभाषाकिंतर्ह्यादेशोविधीयतेवाय्स्त्यमादेशोभवतिअजेर्यौपरतः वायुरितिभाष्योक्तसंगच्छत
न्यपाठवायान्नीसुणादिसूत्रेणवायोःसिद्धावसाकर्तव्यनामेववदेतपुनश्चानेनैवानुमेयोपसंख्यानेअनुनासिकपरत्वाभावादनाननचकेप
योक्तरीत्यापजिमतीतिवक्तुलकाघुबिअज्वुरितिनिरूपवारणार्थंनतन्यायनत्तलक्ष्भावेनतदूपापत्त्यभावात्तथमममनुतेषांपाणिनीयत्वासाणिनिशा ५४
स्त्रेनत्यारभोयुक्तः।यत्तुविप्रतिषेधसूत्रेमेवविधिरितिसूत्रेचबहिरंगपरिभाषायांस्योनइतिउदाहृतंतत्व्याकरणंनररीत्येवतत्रहिवाहुलक
दोणादिकोनप्रसंगःप्रथमाविप्रतिषेधसूत्रेबहिरंगपरिभाषयाअंतरंगत्वाद्यणादेशेवैयाकरणइत्यादौइकारोकारयोर्वृद्धिप्रसंगइत्युभयाविविनिवाक ४४०
लक्षण २ रणांतर्भूतविहितयोरित्युवीरसाम्प्रिरूपोदोषःसंकितः अयमेवइत्युत्तमयोर्वाणापाचीतस्यावश्यकत्वेनानवकाशत्वेनसमाधत्तुमुक्तमप्यदपिकर्मक

सूत्रेकिमिदंनपदश्लीनपरमोणादिकस्कोरोभावसाधनइत्युक्तंनदपिपररीत्यायोगप्रदर्शनेनत्वमतेनदर्थेनस्थसरूपविबोधनायेतिदिशोधेणवमन्
दपंवंजातीयकंव्याख्येयमूहनिसुधियोविभावयंतुइति।अनुबंधद्वयोरितिनित्त्वमेवात्तीनिभावः।व — इतिकिंद्रादिपठितंप्रापिपरिकेनैवसिद्धेइ
दव्यर्थं।नवेतिसौत्रइतिनुइतिसौत्रात्स्वसयोपिद्वितियुक्तवक्तुं।टिलोपइति।तत्रस्याधत्नोरानोव्योपदसत्रैनेन।अन्यस्यनुनिपाननादितिबोध्य
मृकमिमति।अनेनैवकेनोःसिद्धोअजिर्दृशीतिसूत्रेकमिग्रहणव्यर्थं केचित्तुति अचारुचिःकैयटमाधवादिग्रंथविरोधः।पोमुद्।गमुधूत्रःमत्तमस्वरे
णांनोदानःअनएवगर्मुंदित्यत्रनुक्वचिदेदेआद्युदात्तपाठस्तुष्णांदसः।शर्वनिति। — — अनंतइतिव्याचष्टेअकतरीतिइणशीभ्यामित्येवसिद्धेशेवेति
व्यर्थमतआह।अनोदात्तेति।इतिप्रथमःपादः।क्वतेश्चः।उभागमेनैवसिद्धेरूआदेशविधानंमहत्याखाघवायरंजेःकुत्।रजनी।तिगोणादित्वात्।डि
बोध्यम्।स्नूत्रनृतो।सास्तित्यादिभ्यइतिपाठांतरं।शास्त्र।मूलस्यपाठेतुदादिभ्यादयंसाधुः।इतिद्वितीयपादः।सिवेष्टे उकारादेशेनैवसिद्धे
पूकरणंस्पष्टार्थं।स्योनइति।अनित्यत्वाद्गुणस्य अग्रहणेनोपधागुणः।राकेत्यादौकेणइतिह्रस्वेन नकपी।तिसाहचर्येणतस्यैकस्यतत्रग्रहण
वि न्।लोष्टइति।त्नुज्वत्सूत्रेपुरोलोष्टमितिभाष्यंसमस्तलोष्टाश्मकांचनइत्यत्रोभयोरूपादानंगोवलीवर्दन्यायेन लोष्टरूपास्मकांचनयोरित्यर्थः।अ

२० श्मपदेनमणयः स्वोष्टनुस्यत्वेनादरणीयेपि।अदराभावध्वननार्थंनदिनिवा।वनिकिनि।शकुनौप्राचोमने–हसर्थंमुरीचामनेवा।नकेत्वेवरूपा
र्थवर्नकश्शकुनौप्राचामिनीत्यप्रकरणस्थवचनंबोध्यं।अस्यौनि।–वि–नोनित्वंविप्रयोजनं।विषयमाधुर्दानत्वसिद्धेः।इतिनृतीयपादः।अुणि
रिनि।बाहुलकादाङ्पूर्वाद्दनेरपिआर्त्तिःधनुःकोटिःङीपिआर्त्तीसपिआर्त्तिःपीडाधनुःकोट्योरित्याति।शाहस्लुआङ्पूर्वाद्दनेर्क्तीनिवाष्यः।अ ना॰ ४
धाहूस्वादिरपित्रणादिषुसाधुः।अर्चेःकोवेति।अत्रविदित्तनुहसांतोदांतोपिबहुलकात्।मरीचिरिति।मिद्दचोसान्तहुंभाष्यपर्चेणपदंचश्मा
गमश्चेसुक्कम्।कुबम्नादिति।दीर्घविधानसामर्थ्यान्निगुणः।बाहुलकादीर्घगुणयोरभावेकृचोपि।समीणः।चटदीर्घश्चेतिवर्तते।अंबालेति।क
र्दमइसर्थः।षंठइति।शंटप्रागुक्तःठसेकइतिसूत्रेशंठइतिप्रतिकमुपादायजनिदाच्युइतिठप्रसयइतिकैयटः।प्रेत्वरीति।यदागमाइतिनाये
ननुद्विशिष्टस्यग्रहणानृङीपूर्शेननवद्दरांनत्वाठिद्दितत्वेननिषेधप्रनिःकथंचात्रनुकथ्यदसत्वादितिवनोरत्वेतिसूत्रस्यभाष्येणास्यधादस
त्वबोधनेननत्वएवनदृप्रवृत्तेः।वर्णिःसौत्रइति।एयनस्यवर्णेरादेशःहूङुसुचिति।किंचवलप्राणनइसस्यवलोसिद्धवर्णेरादेश।विधानंचार्थमिति ४४१
बोधं।वरिवाणीति।सूत्रेवादिएयंतौनिर्दिष्टौबहुषकादप्यतादपिएनश्चेभूवादिसूत्रे–कारेःपानेर्डमिनिसूत्रेःससपः।हस्वोमुत्रसपइति

स्तेभाष्येत्रक्रमम्।अगस्तिरिति।अत्रकिंचिन्कोचेति।किंनिसमेएनत्समानार्थोगस्त्यशब्दोऽगंस्त्यायतीतिविग्रहेआतेनुपसर्गेइतिकः।द्योर
पपसेत्तष्यणिषकाररहितमागस्त्यइसाद्यस्यआगस्त्यइति।छिनीयस्यआद्यस्यबुद्धत्वेआगस्त्यइति।आगस्त्यकोडिन्यगस्त्यादेशः।अगस्तिशब्द
मगादिषुसन्ये।सुरंजिम्यामिति।स्तुरंजिभ्यामितिपाठइतिअनिदितामितिसूत्रेहरदत्तः।पुरंजिभ्यामितिकैयटः।मिथुनेसिः।अनुपपदयो
गोमिथुनंउरुभयचाइसस्यैवोदाहरणमितिग्रद्धिज्येतिसूत्रेकैयटस्वरसः।दीर्घइति।बाहुकानदभावेपुरुरवाअपि।प्रायेणेति।तेनाप्सरा
इसेकवचनानामपिध्वनितंचेदंवर्णद्वित्वप्रकरणेभाष्ये।इतिचतुर्थपादः।समानेरव्यइति।इणितिदिविनियव्योपइतिचानुवर्तनेसचोदा
नरतस्यसमानस्यसादेशउदानइस्त्यर्थः।सचसमासांतरमितत्वरेणाव्यवस्थासमानस्यनियोगविभागेनसदृशपर्यायसदृशब्देनवासादेश
सिद्धेरस्यानुवादत्वात्।शिङो।अत्रदित्त्वनरिसनउदानयहणमनुवर्तनेनत्रञ्।शीङो।विशेषणेनेनाधुक्तोयंह्रस्वविधिसामर्थ्या–गुणेन
लोपइति।अर्थोसस्य॥ इतिपंचमः ॥उणादयो।अत्राणादिशब्देनव्याकरणान्तरप्रसिद्धंपंचपाधुक्ताएवनाष्टावीस्याः।नथासति
ह्रसकुद्दस्युदइत्तत्रोगौरव्यायामितिसचचबहुलग्रहणेवैयर्थ्यापत्तेः।एवंचात्रनिर्णीतताभ्यामन्यत्रैसत्तापिपंचपाधुक्तानामेवग्रह

२१ णं। बहुलग्रहणात्प्रपंचभूतानि सूत्राणि व्याचष्टे। भूतेपीत्यादि। तुमुन्ण्वुलौ। भविष्यतानुवर्तते उपपदमिति निमहासंज्ञापरं न तु वाचकपरं क्रियायां चात्र निर्दि
तोपसाप्येवं तेन भोक्तुं व्रजति कर्तरि न तु उपपदमिति निर्दिष्टमिति सूत्रस्थभाष्यस्वरसादिति निरूपितं। पुनर्ण्वुल्विति। अकेनोरित्यत्र भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य
योग इति व्याख्यानेन फलं तु च वर्षशतस्य पूरक इत्यादौ ण्वुल्तृचाविति ण्वुलि परतः संबंधात् भविष्यत्त्व प्रतीतावपि षष्ठीसिद्धिः फलं। तथा एतत्क
र्मकयाननकर्तारिदसर्थकं गयज्ञं तांल्पपूषते स्यायाज्ञका इत्यादौ षष्ठीसिद्धिरिति फलमिति वाच्यं राष्ट्रशक्तिस्वभाव्येन क्रियानुपपदकांतस्य कर्तृ
प्रतिपादकतया पदांतसंबंधादिना भविष्यत्त्वप्रतीतावपि अकस्य भविष्यदर्थकत्वाभावेन तत्र निषेधाप्राप्तेरिति भावः। ज्वरुरतु सामर्थ्याज्ञवस्येवेति बो
ध्यम्। अनंतरत्वादिति। अत्र व्याख्यानमेव शरणं। कालः पचतीति। अत्र भावार्थमात्रं विवक्षितं न वर्तमानत्वादि भूत भविष्यत्व कस्यापि विवक्षित
त्वादिति शास्त्रीरिति भावः। भाववचनश्चेति। वाक्कुलस्मात्कर्मण्यण्यभावाधिकारविहिताश्च भाववचनाः। न च भाव इत्येनावतैव भावे ये विहिता स्त
त्तेन तेषामत्रापि सत्येनिष्टसिद्धिरिति वाच्यं यामः प्रत्यासत्तिन्यायेन विशेषणभावे प्रत्ययविहितानां स्याप्यस्तेनैव विशेषणे तेभ्यं तिस्यर्थं वचनग्रहणस ४४२
त्वानरादह भावे इत्यधिकृतत्वेति। अण् कर्मणि चान्त्क्रियार्थायामित्यादाकृष्य तेनोपपदसंनियोगश्च क्रियते उपपदत्वं तु प्रसक्त कभावः प्रसेकस

प्राप्तिनिर्देशात् इदं सूत्रं ण्वुलाणोर्बाधो मा भूदित्यर्थं न च वासरूपन्यायेन निर्वाहः पुनर्ण्वुल्विधानेनैतद्विषये न्यायाप्रवृत्तेरत एवैतद्विषये तृज
चौ बहुलेन चास्मिन्वासरूपन्यायेन ण्वुलपि तदाह। ण्वुलोपवाद इति। एवं च प्रतिप्रसवविधिरयं पुनरनुवादेन ज्ञापकसिद्धवासरूपनिषेधप्रवृत्तिमा
त्रं। अत एवापूर्वविध्यपेक्षया लाघवं। नन्वेवं कं वत्सदाय इत्यादावणस्यात्। अनेन सूत्रेण ण्वुला प्राप्तबाधस्य प्रतिप्रसवेके नेपिकेबाधस्य दुर्वार
त्वादत आह। परत्वादिति। आवृत्तस्य पुनरणविधायकत्वेनाणत्वसृष्टत्वात्कस्यापि बाध इत्यर्थः। वचनग्रहणसामर्थ्याद्वाहतिरिति भाष्ये स्पष्टम्
।पदरुजाएरम्भितः प्राक्घञधिक्रियते अपंकर्तरि। सारो बलमिति भाष्ये तु बलेसवदिरसार इत्युदाहृतं।। स्थिरावस्थेति। अत एवासत्त्रियामिति वि
शेषणं संगच्छते। रंगतस्यैवेति। अत्र घञो सनुवृत्तोपसर्गस्य घञोस्य च सिद्धे नियमायमिति भावः। प्रायिकमिति। स्पष्टं चेदं भाष्ये इङश्च। अयमपि प्रत्
त्यय पक्षेव बाधकेन क्तिनो व्याख्यानात्। अभिनिसर इति संयानग्रहणं व्याख्यानादाहास्यादिति। उन्नयः इत्यस्य उत्पत्तेरिति। निरभ्योः अत्रोपसर्गाभ्यां
त्वार्थ्याः संख्यं। क्षण्येति। क्षणविषयकवित्तपार्थमनिपादिकादिस्यर्थः। यज्ञे समि। यज्ञविषयके ऽर्थे वर्तमानात्स्तुव इत्यर्थः। समि मुष्टौ। मुष्टिविषयका
र्थवृत्तेर्ग्रह इत्यर्थः। इत्यादावेवःनिघ्नरयमेव चक्षमाणाय पूर्वविप्रतिषेधेनेति भाष्ये। काशीनिकाय इति। काशीनिवासरे शा इत्यर्थः। गोमयनिका

२२ यभावेघञ्। कर्मव्यतिहारे। णच्श्च प्रकारेण च स्त्रियाम्। इति त्तादौ विशेषणार्थः। आक्रोशे बन्धो। अनंतरोपीनुएन संबध्यते अस्वरितत्वात्। वृणो
नेराः समुदायेनाभ्याहनेगम्यते इत्यर्थः आधेति किम्। अवरागो। कल्प्यादिभ्य एरज्ञ्ने निवार्त्तिकं कस्मात्। मंत्रः एरजएपनानापि। धनित्यनार्थ। अच्श्च क
रस्यातिसूत्रे विशेषणार्थः। निश्चय इति अपूर्वविधानं सामर्थ्येन थाथादिस्वरोत्र न प्रवृत्तेति एवं चोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तमेतत्। एतेना
चैव सिद्धे थाथघञ्‌क्तस्य स्वर्ग्लस्तात्स्वरे विशेषाभावान्न च दृत्तादानेचेरितिघञोबाधनार्थमस्त्वेयेः स्मादयोनिष्ठेति परास्तं। घञर्थे क इति। स्थास्ना
पाद निव्यधियुध्यर्थमिति उदाहरणमात्रं बोध्यं। प्रस्थविघ्नयोरधिकरणेकः प्रतिष्ठंते स्मिन्प्रस्थानि। तिष्ठस्य:विघ्नं तिनस्मिनां सीनि विघ्न इ
तिभाष्योक्तेः व्यधजपो। अनुपसर्गे इत्यस्योपसर्गेन्नेत्यर्थस्तदाह व्यध इति। उपज्ञायामंत्रभेदः। अनुपसर्गे चेति। उपसर्गाभावे च नार्थस्तदाह। का ए
इति। भद्रानु। उपसर्गाभिन्नेउपपदे इत्यर्थः। प्लहृस्तत्रा प्रप्रतयोस्त्वंचनिपात्यत्ते। हनश्च वधः इत्यनंतरं प्रसयपसमुच्चायको — व्याख्यानात् अत्र
वधादेशोदात्तो निपात्यतेइत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रसयत उदात्तः स्तनंच वधे घञ् घञ्‌र्थे कि नासिद्धे हनस्तसवैयर्थ्यनादवस्थानां। घनान्तर्घनप्रघन ४४३
प्रघनो घना घनेतिनिपातनं हनेः इदं नाएतेआदेशाअप्रसयश्चेनिपरुहयमपिस्त्वकश्चेतिसूत्रभाष्ये स्पष्टं अंतेनो सोपेत्तनेः पूत्तदात्तति

त्तिस्वरेणोदात्तः आधेफिषोन्त इत्यंतोदात्तत्वं बोध्यं। अंते हन इत्यस्य सर्वत्र संबंधः अत्र घनेऽन्तसंबंधि घन इति विग्रहः कर्मणएघि· आख्याना
त्कर्मोपपदमधिकरणमर्थः अधिकरणग्रहणाद्यर्थांतरनिवृत्त्यर्थं। भावादाविति। तत्र यथाभिधानं व्यवस्था। अयमनेकाज्भ्यो नेत्यर्थं तत्सूत्रे के
यस्वरसः। स्त्रियामित्यस्याधिकारः ल्युट इतियावत् अज्‌पौ त्विति। अजप्भ्यां स्त्रीखलनाइति वार्त्तिकोक्तेरिति भावः। मङ्गुनिरिति। भा
ष्येनेन दृष्टं। इष्यत इति बाहुलकादिति तेन बाहुलकादडापीति भावः वन्निति इत्ति। पंतेरूपे पे निसूत्रादिति भावः भावादाविति। कपूर्विधव धि
करणे चेति वार्त्तिकात् नत्र चेनकरणसंग्रहः। भूञोऽयं क्यप भाव एवेति भूञो ऽसंज्ञायामितिसूत्रस्थ भाष्यस्वरसः परिचारियेत्यादि। भावे शो
निपात्यतेपक्कुसिद्ध एव अकर्त्तरिकारकेविधानसत्त्वेनत्रयगपिनिपातः। मृगयेति। णिभिमिनाऽजंतलक्षणवृध्यभावोऽकत्तार्वेत्तिरीर्षा भावश्च नि
पातनादिति बोध्यं। श्रद्दंतरोरिति। तत्रश्चतोऽङ विधावेवआतः शद्धस्याङकिविधिएतत्वेपीति भाष्ये स्पष्टं तेनांनर्ह्यअन्तर्धिं नर्ण्यपत्याद्यादिसिद्धिः।
एवंचात इदेशवनेचेतिसूत्रद्वयं नकर्त्तव्यं देशेप्रतिषेधः स्नुन्नादित्वात्सिद्ध इति अनरपरिग्रह इति सूत्रे कैयटः अघम्प्राश्चैतिनिर्देशात्सिद्धं। दारि
फः। दादिनिनिर्देशात्ह्येप्रसयसामान्याभावोपि। मत्वर्थीइति। मतराद्वेनतदर्थो लक्षतेनतनोबहुव्रीहिः स्वार्थेधावोध्यः। शारीरसुखमिति।

२३ अथाहृष्यमानस्यकर्तुःशारीरस्वास्थ्यजनकंसुखमित्यर्थः।कर्मणिकिं।तुंदिकायाःस्नानंसुखंस्पर्शादिति।किं।अग्निकुंडस्योपसर्पनंसुखं।शा
रीरेत्तिकिं।पुत्रस्यपरिष्वजनंसुखं।मानसीप्रीतिरत्र।वायौ।इदंसूत्रमजेर्यपिपरतोवाइत्यादेशो।वायुरित्येवंभाष्येव्याख्याने।श्यांदीर्घ।अत्रोपथ
यास्त्यनुवर्तनेनाणिविनिवाध्यादेरितिणिश्लाभागानुकरणभाणंनुतेकारेणा।घपरणावंगस्यधादेरुपधायाङ्ह्स्वइत्यर्थः।एनेनलोरेवढ्ह्स्वःस्या
नत्सामश्यांश्विणिलोपानस्यादित्यपास्तं।अवेन्दस्योघ।करणाधिकरणयोरित्यनुवृत्तावपियथासंख्यंनास्वरितत्वात्।हलश्च।अत्रापिप्राये
णेनिवर्ततेअवहारादयस्त्रयोप्यधिकरणसाधनाः।उदकोनु।अनुदकविषयकार्यप्रतिपादक।इतिनिपातनइत्यर्थः।घनोदंकइति।वासरूपन्या
येनघ्नोदंचनोपीतिकश्चित्।गोदोहनप्रसारघनयोर्बाहुलकात्यघञोनेनिबोध्यं।आनायइतिनिपासनेनाभवेशब्दमित्यर्थः।जालशब्दस्तुज
लभननइतिध्वनोजविनीतिणाणंतः।भागःपदमिनिकचित्स्त्रयोगः।इषत्दुः।स्विल्वमुत्तरार्थंखकारःस्वरार्थः।खल्वचोरिति।पचाघचुएरव
ग्रसने।नसुदुर्भ्यां।तृतीयापचमविषयंआद्यमसुदाहरति।सुप्रलंभइति।द्वितीयेआहअनिदुर्लभमिति।अत्रकेवलशब्देनतत्रोपस्थितानांनिरि ४४४
त्तांसजातीयमुपसर्गांतरंव्यावर्त्तनेनकर्मप्रवचनीयइतशष्टावातत्वनपवाह्यदास्वनीनि।सूत्रोपानातिरिक्केविशेषणात्सुदुर्लभमित्यस्यसि

द्धिरितिकैयटः।सुदुरोरुपसर्गत्वप्रतिषेधस्तुकेवलसुदुर्विषयएवेतिसुलभमित्यत्रैवभाष्यप्रयोगात्।आतोयुच्।इषदादयोनुवर्तनेननुकर्तृक
र्मणोरिति।दुष्पानेरदुदुपधस्येतिषः।घात्वदां।ललचूइतिभावकरणयोरितिचप्राप्तंनिषिध्यते।पदैतइति।अत्रप्राचांग्रहणमेवमान।क्तिचू
क्तौच।क्तिचावाक्षेपाभूदितिपुनरुक्तविधिः।नक्तिचि।अनुदात्तोपदेशवनतीत्याद्यनुवर्तते।दीर्घेति।अनुनासिकस्येतिप्राप्तः।वनितंतो
त्तितुत्रेतिनेट्।सनःक्तिचि।अस्यविकल्पत्वाद्योग्रहणंफलाभावादाद्दसनोतेरिति।सनत्सेवचक्तुंयुक्तं।अलखलवोः।छंदसिभावलक्षणइति
निवृत्तंअव्ययकृतोभावसत्वभूतोभावःक्त्वार्थःपक्त्वेलुडादौनुसमत्वभूतइत्यन्यत्र।अलंकारइति।भावेघञ्मेङप्रणिदानइत्युक्ताविति
रार्थत्वनस्यैवलभ्यत्वात्तस्यसूत्रेनिर्देशःसमानकर्तृकयोरित्येनेनसिद्धिमाशंक्याह।पूर्वेति।पूर्वत्वस्यसौयापित्वापश्चादयमपरोते---प
रिवर्तयतेत्यौविवक्षितइतिभावः।परावरा।अवरशब्दोत्रपूर्वपूर्वत्वनिवाची।समानक।कर्मत्यपपदर्शनाद्बहुव्रीहिः।पूर्वकेलेइति।
तदिशिष्टेर्यवर्तमानात्प्रत्ययोरित्यर्थः।अनएवसमानकर्तृकयोःपूर्वकालइतिक्रियाप्रधानोनिर्देशइतिभाष्येउक्तं।द्विव्वमिति।पूर्वक
र्तृत्वस्यसमानकर्तृत्वस्यचभेदघटितत्वेनानेकक्रियालाभेपिसौत्रोद्विवचननिर्देशइतिभावःपूर्वकालत्वंचव्यवहितमपिविवक्ष

२४ नस्यचनासर्थबलेनव्यवस्थाअनएवभुक्त्वाव्रजतिअघभुक्त्वाश्वोव्रजिष्यतीसाधुत्वमितिः।पूर्वविप्रतिषेधेनेति।पुरस्तात्प्रतिषेधकांडारंभ
सामर्थ्यादित्यर्थः।नत्वाऽसेट्।अनेनकिंत्वार्यंनिषिध्यतेकिंत्वनिषेधेहिकल्प्रवर्णंस्यात्।क्त्वेतिकिं।निगृहीतिः।ग्लवादेरिति।अनिदिता
मित्यत्रक्विनोत्यनुवर्तकिनितिक्वीनिबारात्र्यपमित्यर्थः।सेद्भावनकिदितिभावः।समासेत।अनञ्नितिपर्युदासः।नेननञ्समासएवपूर्व
स्वरकेअसासत्वात्क्त्वानोनरपदकत्वर्थः।नेनस्वात्वाकाचकत्वादोनदोषः।अनञ्इत्येवसिद्धेपूर्वग्रहणस्पष्टार्थं।अधीत्येति।यद्यपि
पदानपदाद्यारेकादेशोमित्यत्रचोनरखंडेसुप्सुपतेःपूर्वमेवसमासस्तथापिनञ्पदशब्देनार्थवनञ्पदग्रहणान्नदोषः।गतिकारकेत्य
स्मानिसत्वात्सुबंतेनवासमासःवाग्यपीसस्यस्थानेल्यपिचवामइतिवार्त्तिकन्यासः।नोनातियामितिप्रयोगाभिप्रायेणबहुवचनं।आ
भीएस।यद्यपिवासरूपन्यायेनक्त्वासिद्धस्तथापिविभाषेतिसूत्रेणाभव्याविधानापचकारः।नत्रसूत्रेसाधनानाम्नरऊन्यस्वसजातीयक्रियापे
क्षायांपौर्वकाल्यरूपसाधनपौर्वकाल्यविषग्रामादीनामेवग्रहणेननहिविषयेसमानादिसूत्रेणक्त्वेत्ते•नन्यायेनदुर्लभत्वान्नाप्यनेनआभी ४४५
क्ष्णयेपूर्वविप्रतिषेधेनास्यैवपत्तेनाभीक्ष्ण्यएवनतमुद्दत्तेः।द्वित्वमितिनिसर्वीस्ययोरित्यनेनयद्यप्याभीक्ष्ण्यंणमुलादिनाद्योतितंन

पाप्यर्थानिरोपितद्धिभ्यनादित्वरहितयोर्न्नद्योतनेसामर्थ्यमितिभावः।नाकांक्षत्तइति।यद्यपित्वाम्नत्सर्थक्रियायाआकांक्षानिषे
धविषयःनकांक्षितश्चेवितियुक्तःपाठः।पश्चेखडादयइति।कर्त्रादिविवक्षायत्त्वेइत्यर्थः।भावेत्वेनौनदाहाग्रेभुंक्तेइति।अत्रैवा
र्थेविभाषायहणंनासर्पग्राहकं•एतद्विषयेकर्त्रादिविवक्षापिपूर्वसूत्रविषयेतुनसामानाभावादिति दिक्।चोरंकारमा
क्रोशतीति।चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः।नचाचानुकरणेचानोनिपरमितिनिपातनत्वाययस्त्वयोसत्वान्मुमनापतिअरुर्द्विषदित्यनः।स्वित्यन
व्ययस्येत्यनुवृत्तेरितिवाच्यम्।स्वितकरणेसामर्थ्यान्नत्सिद्धेः।यद्वाछन्नसाधुत्वार्थःचोरमाक्रोशतीत्येवबोधः।यथानयथोर।अस्रूयपाप्रति
वचनइतिविग्रहः।वर्षप्रमाणे।वर्षोवृष्टःगोष्पदपूरमितिगोष्पदपूरमितिद्दष्टंगोष्पदंप्रनरामितितुनानभिधानान्नप्राप्तेःकेगोष्पदप्र
नरमितिनिष्पद्यइतिभाष्येस्पष्टं।समूलाकषं।यथासंख्यमंत्रेष्यते।करणेहः।हिंसार्थानाचसमानेतिसिद्धेःहिंसार्थवचनंहिंसायांनि
ससमासार्थंचनेनप्रसत्तुत्क्तौपाप्रभृतीनि।निविकल्पेनसत्यानदाहयथाविधौनि।सचाविप्पोसेरुदंतस्लिदुःनश्चेनिवोअंशपेति
एवंद्विनामत्तराथदावरपकंमुरवत्क्तास्नाद्यन्तत्वेवक्ष्यतेनीत्यर्थः।येनविनेति।एवंचयेनविनाऊवनंनरध्रुवमितिफलितं।पपतीति।क्त्वा

२५ निवृत्तिस्तुनेष्टेतिभावः।उपपदेति।द्वितीयांतस्येत्यादितेनपाद्विकोपपदसिद्धिरितिभावः।गेहस्येति।व्याप्यमानतयाद्व्यस्यासिद्धित्वमा
सेव्यमानत्वेनणमुलंतस्येतिभावः।केवलेनणमुल्यासमासाभावेद्वित्वंविनानयावक्तुमशक्यत्वमितितात्पर्यम्।असतीति।त्रपोः।अनयोः
।किंबहुमुपोष्यभुक्तंकिंपानतरेतिकिंमूलंअद्ध्वतस्य — — —ःनगनिर्व्यवधीयते।कालेषुकिंयोजनमसस्याः।पाययपति।नाम्न्यादिना
मराच्छ्रउपपदेआङ्पूर्वाद्दिशोग्रहिःस्वणमुलितसर्थः।निर्य।चीतिसौत्रोनिर्देशइतिभाष्यंतिर्यक्कृत्वसेत्यस्यसमुदायोःपवर्गेतदाहसमाप
गनइति।स्वांगत।तस्मात्सप्तम्यंतेस्वांगेउपपदइत्यर्थः।तस्मात्सप्तम्येयेइतिकर्मधारयः।नाध्यर्था।यथासंख्यमत्रनेष्यतेअनुलोम्यमानुकूल्य
तत्त्वपरत्वितानुसरणमितिसर्वेष्टसिद्धिः॥इतिश्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टकृतेलघुशब्देंदुशेखरेसि
द्धांतकौमुदीव्याख्यानेकृदंतंविस्तरस्तुबृहच्छब्देंदुशेखरेद्रष्टव्यः॥ ॥ ॥ ॥

४४६